

Acta Universitatis Lodziensis

folia archaeo logica

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

COPE

Member since 2019
JM14484

Institute of Archaeology
University of Lodz

38
2023

Acta Universitatis Lodzianensis

folia archaeo logica

redakcja
Anna Marciniak-Kajzer

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

C O P E
Member since 2019
JM14484

38
2023

Acta Universitatis Lodziensis. **Foila Archaeologica** 38 (2023)

Redakcja / Editorial board

Redaktor naczelny / Editor-in-chief
prof. dr hab. Anna Marciniak-Kajzer, Poland

Sekretarz redakcji / Journal secretary
dr Jolanta Dybała

Zespół redakcyjny / Editorial board
prof. dr hab. Lucyna Domańska
dr hab. Radosław Janiak, prof. uŁ
dr hab. Marek OŁędzki, prof. uŁ
dr. hist. Ieva Ose, University of Latvia
dr hab. Janusz Pietrzak, prof. uŁ
dr hab. Jan Schuster, prof. uŁ
dr hab. Piotr Strzyż, prof. uŁ
prof. James Symonds, University of Amsterdam

Rada Programowa / Scientific council
prof. Eduard Droberjar, Katedra Archeologie, University of Trnava, The Slovak Republic
prof. Ole Grøn, Norwegian Maritime Museum, Oslo, Norway
dr hab. Małgorzata Grupa, prof. UMK, Instytut Archeologii, Poland
prof. dr hab. Sławomir Kadrow, Instytut Archeologii i Etnologii PAN
dr hab. Seweryn Rzepecki, prof. UG, Poland
prof. Lee Yung-jo, Institute of Korean Prehistory, Cheongju City, South Korea

Redakcja zeszytu / Issue editors
Anna Marciniak-Kajzer

Redaktor inicjujący / Initiating editor
Katarzyna Smyczek

Projekt okładki i layoutu, skład / Cover and layout design, typesetting
Joanna Apanowicz

Adiustacja językowa / Language adjustment
Jolanta Dybała

Korekta techniczna / Technical correction
Elżbieta Rzymkowska

Publikacja recenzowana w systemie double-blind review

© Copyright by Authors, Lodz 2023

© Copyright for this edition by University of Lodz, Lodz 2023

ISSN 0208-6034
e-ISSN 2449-8300

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie 1. w.11290.23.o.z
Ark. druk. 12,875

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Spis treści

artykuły

Dawid Kobiółka — Between History and Memory: Family Archaeology	7
Mikołaj Dobek — Excavations of the Crypts of St. Dominic's Church in Płock as Part of the Project "At the Intersection of Faiths and Cultures – Research on the History of St. Dominic's Church in Płock" – Report	31
Ewelina Imiołczyk — Liczman z zamku Ogródzieniec. Próba interpretacji	47
Luboš Hobl — On the Issue of the Typological Definition of the So-called "Central European Castell"	61
Radosław Zdaniewicz, Wojciech Kawka — Castrum Sive Fortalicium in Woźniki in the Light of the Latest Field Survey	85
Zbigniew Lechowicz — Capellam Sancte Crucis in ipsa Luchicia Kaplica Św. Krzyża w średniowiecznej Łęczycy. Stan badań archeologicznych i perspektywy poznawcze	101
Jacek Ziętek — Numizmaty i bulla ołowiana z Traktu Wolborskiego w Piotrkowie Trybunalskim	141
Angelika Błazejewska — Finds of Gold and Silver Ornaments of the People of the Wielbark Culture from the Area of the So-Called Eastern Zone of the Przeworsk Culture	159
Łukasz Antosik, Magdalena Piotrowska — Child Burial of the Przeworsk Culture from the Younger Pre-Roman Iron Age from Site 14 in Kobyla Miejska, Szadek Commune	175

sprawozdania

Filip Nalaskowski, Tomasz Kozłowski, Wiesław Nowosad, Dawid Grupa, Małgorzata Grupa — Small Museum Exhibition as a Tool for Strengthening Local and Community Ties and a Form of Promoting Popular Science Publications – Końskowola, Poland. Based on an Event in Końskowola	191
--	-----

artykuły

Dawid Kobiółka

 <https://orcid.org/0000-0003-3806-4408>

Between History and Memory: Family Archaeology

Pomiędzy historią a pamięcią: archeologia rodziny

Abstract: The article discusses the archaeological value of the heritage of the recent past taking a certain gold ring as a case study. The artefact provides a context for the analysis of two issues concerning the archaeological study of the recent past. The first issue concerns the perception of contemporary archaeology as a practice of memory rather than a history of past communities. The other issue is a discussion of so-called family archaeology as a research perspective where archaeologists explore their own past and family roots. The aim is to present archaeology as a valuable method of discovering, analysing, and restoring social and material memories of the near past.

Keywords: archaeology, history, memory, material culture

Introduction

Archaeology is no longer *archaeology* sensu stricto. A far-reaching simplification today is to think of archaeology as a science of the socio-cultural reality of man from the times before the advent of writing (history itself). Currently, one of the most rapidly developing branches of archaeology is the study of the recent past (the nineteenth and twentieth centuries) (*The Oxford Handbook...* 2013; Harrison, Schofield 2010; *Contemporary Archaeologies...* 2009). Several terms can be found in the literature to describe such archaeological activities. They include archaeology of the present, archaeology of the recent past, and archaeology of the contemporary past (for more, see Kobiółka et al. 2015). They are not limited to the study of ancient material culture. In this understanding, not so much time, but the materiality of artefacts (and landscapes) is to be a constitutive element of archaeological practice (Lucas 2004). This approach has allowed us to move beyond the classical chronological framework of archaeological interest (Olivier 2011; Zalewska 2016).

Archaeology is a science not so much about the lives of people in the past and their remnants, but a field of study of material culture as such; its role and significance also in contemporary cultural contexts (cf. *Współczesne oblicza...* 2011). From this point of view, a Neolithic axe made of striped flint is an archaeological artefact. An archaeological artefact is also a leather boot of a Polish officer excavated by A. Kola's team in Kharkiv (Kola 2005). Both items have a cultural and historical value. Even things that were abandoned, forgotten; objects that some time ago were regarded as material unworthy of closer scientific attention (*rubbish*) are more and more frequently perceived as valuable heritage. This applies to both archaeological research and public demand for remains of this type (Kobiałka 2014; Zalewska 2013). This is where the genesis of archaeological attention to seemingly trivial, ordinary, everyday things from the recent past should be located (Buchli, Lucas 2001).

Things are part of the present and co-create it. This is why the fundamental questions of archaeologists of the present concern the issue of the nature (ontology) of things as material vehicles of memory that have a historical character. Objects, no matter how old or new, are part of the present and actively co-create it. As B. Olsen (2013) said, each present consists of many parts of the (material) pasts (in the plural). In other words, these archaeologies do not question the *raison d'être* of archaeology as a science that studies distant times based on artefacts. They are not a new perspective or even, more generally, a revolutionary "research paradigm". They constitute an extension of the previous field of archaeological reflection and research; a way of asking old research questions from the perspective of other theoretical concepts, using new source material. This perception of archaeology is the foundation on which the current opening up of archaeological initiatives to the material culture and landscapes from the recent past and the reflection on their role and significance in the present are based. Despite the increased attention paid to the very issue of the materiality of artefacts and landscapes as such, in archaeological analyses they are still mostly placed within broader socio-cultural contexts. The social and the material inherently intersect in archaeological analysis (Kobiałka 2014; Harrison, Schofield 2010; *Ruin Memories...* 2014). It is about a fuller, more balanced, symmetrical understanding of these entangled relationships (e.g. González-Ruibal 2014; Olsen et al. 2012).

The archaeological study of material culture and cultural landscapes from the recent past is also gaining a growing following in the Polish scientific community. For more than a decade now, new books and articles have been appearing systematically, which discuss the results of field research, excavations, and non-invasive research at sites related to the Second World War and the period of Stalinist terror (*Nekropolia z terenu...* 2010; Kola 2000; Ławrynowicz 2013; *Archeologia totalitaryzmu...* 2015; *Archeologia współczesności...* 2016). Also, First World War remains

are treated as an interesting subject of archaeological studies (e.g. Kobiałka et al. 2017; Rola et al. 2015; Zalewska 2013; *Archeologia frontu...* 2021). The situation is no different in the case of the material remnants of the Cold War (e.g. Kiarszys 2019).

Undoubtedly, this understanding of the archaeology of the present, which focuses mainly on the study of various material, landscape aspects of armed conflicts, is a very valuable research perspective. For example, it sometimes even succeeds in establishing the identities of those murdered by the Nazis and Communists. It is an archaeology that has very clear social implications. After more than 70 years, families of the murdered can finally arrange a funeral for their grandfathers, fathers, uncles and so on. Here, archaeology is literally a practice of memory recovery (e.g. Crossland 2000; Kola 2005; Konczewski 2015; Renshaw 2011).

In this paper, I argue for a broader understanding of the archaeology of armed conflicts – it is a form of an anthropologically oriented practice of seeing also the fates and stories of specific individuals constituting components of major historical events such as the First and Second World Wars. What is more, such attempts are already being made in the Polish archaeological community (cf. *Archeologia frontu...* 2021). Therefore, this text was conceived as an attempt, an experiment of sorts, to set an archaeological interest in material culture from the recent past in the context of the material heritage of one's own family. The intention is to go beyond the archaeology of the present, understood only as a branch of science that essentially studies the relics of two world wars (the archaeology of contemporary armed conflicts). It is an attempt at an archaeological look at the history and context of one object – a gold ring made over thirty years ago. The strength of Polish archaeology of the present should be its multiplicity, polyphony, diversity of research approaches, and reflection on various types of archaeological material.

In the following sections, I briefly discuss the perception of archaeology as a variant of the (pre)history of pre-literate times and an active form of memory creation. I then take a closer look at the current of archaeological research known as *family archaeology* as an extension of the main understanding and practice of the archaeology of the present. The fate of the gold rings that my grandfather smuggled from Belgium to Poland in 1955 serve as a case study. The aim of the text is to analyse the meaning and functioning of a specific category of things – family heirlooms – in the contemporary cultural context, and to draw attention to the fact that they constitute interesting heritage (cf. Harrison 2013). The artefacts I write about are such heritage through the entanglement of local/small and global/great stories, social and individual memories, matter and time, people and things. In this article, I try to present and support the following thesis: as archaeologists we should not limit ourselves to analyses of (pre)ancient material culture. Items from the recent past also may, or even should, be of archaeological interest. Hence the growing archaeological discussion of the role, meaning, functioning, and being of

material culture in the present and an attempt to answer the question of how things become part of the present and actively co-create it. This is the path of thinking and practising archaeology that I follow in this work.

Archaeology between history and memory

Usually, in the context of European archaeology, its close relationship with history is emphasised. It can even be said that archaeology was meant to be a (pre)history of pre-literate communities (cf. Trigger 2006). Undoubtedly, such understanding and practice of archaeology had its positive aspects. It was a kind of basis from which academic archaeology stemmed (Schnapp 1996). However, over the last two or three decades, numerous limitations of this way of understanding and practising archaeology have been pointed out (e.g. Hodder 1995; *Archaeologies of Europe...* 2002; Thomas 2004).

Neolithic flint axes were made several thousand years ago. However, by virtue of their materiality, in many cases they continue to exist to the present day, for example until such an object is discovered by an archaeologist during excavations (cf. Holtorf 2002; Kobiałka 2008). The materiality of things is inherently entangled in cultural contexts, both prehistoric and contemporary, while being a vehicle that links these things from the past to the present. Archaeological reflection on the nature (ontology) of the things studied, their role and meaning is by no means ahistorical. Archaeologists do not underestimate the cultural and social contexts of man-made objects (cf. Domańska, Olsen 2008; *Rzeczy i ludzie...* 2008). The cited example of a Neolithic axe may be helpful again. It meant something else for a Neolithic farmer than for, say, a nineteenth-century peasant believing that flint/stone axes were the result of a lightning striking the ground (cf. Johanson 2006). Neither Olsen (2013) nor Olivier (2011) deny the crucial role of interpretation in the archaeologist's research process. Rather, they argue that through their material properties (affordances), things in many cases outlive their creators and persist through subsequent decades, centuries, millennia, etc. They become inherent components of various social and cultural worlds. Therefore, archaeological disregard, ignoring the contemporary contexts in which material culture functions, is in fact an ahistorical approach. Paradoxically, it was the recent archaeological emphasis on the material dimension of the past as well as the present that provided the basis for archaeologists to reflect more fully on the relationship between humans and things.

The archaeological emphasis placed on the materiality of things is crucial here. Archaeologists do not dig up the past (history) as it really was, but rather work on what remains of that past *here and now* (Shanks 2012). These material relics are but a pale shadow of the past. According to this view, the archaeologist works more on matter, rather than with a strictly defined time frame (a particular period, era, etc.).

Things last. Hence it can be said that material culture is multitemporal in that it lasts for hundreds or thousands of years, through different periods (times). And this temporal, historical entanglement of material culture is derived from its concrete, material properties. The archaeologist does not disregard the chronology of the creation of the objects in question (Lucas 2004: 117). Rather, the archaeology of the present emphasises how things from different places and times make up part of the present and constitute an element of the complex relationships linking people to the world around them (for more, see Solli et al. 2011). At this point, the title of the work by Olivier (2013), one of the main advocates of an archaeological opening to material culture from the modern times, is particularly telling. The French archaeologist argues that it is in the interest of archaeology itself to explore the materiality of the contemporary world, how things are components of today's socio-cultural worlds in all their diversity and richness (the business of archaeology is in the present).

Archaeologists do not dig up people, they uncover their remains. Archaeologists do not find functioning settlements, they study their relics in the form of postholes, semi-dugouts, rubbish pits, fragments of ceramic vessels, etc. And it is precisely the fragmentary nature of the things excavated by archaeologists and their multitemporal dimension that provided a pretext for Olivier (2011) to put forward the thesis that archaeology can be thought of not so much as a form of writing the (pre)history of past human communities, but rather a kind of practice of memory. In the most simplistic terms, memory is also fragmentary and non-linear; it is not a reflection of what really happened in the past; elements from different places and times permeate and persist in it (Kobyliński 2014). Things discovered at an archaeological site are of exactly the same nature. One might even venture to say that memory, like archaeological practice, is a form of collecting different things from disparate contexts into some unique collection (an assemblage) (Pétursdóttir, Olsen 2014: 9).

Therefore, the different variants of archaeology that examine – as they declaratively state – the contemporary (Buchli, Lucas 2001) or recent past (*Ruin Memories...* 2014) can be seen as a kind of interdisciplinary approach to learning about the world around us. Such archaeology seeks to make creative use of the achievements of history, ethnography, or memory studies (e.g. Kajda 2013). It is a complementary approach, analysing source material of various kinds (for more, see Harrison, Schofield 2010). Historical documents, ethnographic interviews, and living memory allow us to show the complexity and multifaceted functioning of material culture in the present, along with its significance and value for specific individuals and local communities (Kajda, Kostyrko 2016). This observation also applies to special cases where the archaeologist analyses things related to their own socio-cultural context; to their own family. This, too, is a specific aspect of practising

archaeology of the present (Stępniewska 2015) as such a science incorporates one's own entanglement in history, culture, and society into the field of interest.

Towards family archaeology

As early as in 1981, American archaeologists R. Gould and M. Schiffer (*Modern Material Culture...* 1981) argued that archaeological methods could be used with equal effectiveness to study various contemporary social and cultural processes. They referred to archaeology oriented in this way as the archaeology of us (cf. also Zalewska 2016).

Exactly two decades after the publication of the book edited by Gould and Schiffer, another groundbreaking archaeological work was published on the potential of archaeological methods to document and explore recent times. In *Archaeologies of the Contemporary Past* it was argued that archaeologists can and should also study the processes of which they are part and which they co-create. This was the direction pursued by V. Buchli and G. Lucas, the editors of the volume, who outlined a framework for archaeological interest in relics of the recent past. They wrote that (Buchli, Lucas 2001: 9):

Traditional epistemology asserts the gap between past and present, between archaeologists and the society they study; if this epistemological distancing has a temporal implication what does it mean when this temporal distance collapses? To a large extent, the archaeological method (as science) can sustain the distance – as it does in ethno-archaeology or more generally sociological and ethnographic work, where the epistemological issues remain much the same. However, there is a sense in which turning our methods back onto ourselves creates a strange, reversed situation – a case of making the familiar unfamiliar.

The above quotation indicates a key premise of archaeological research into broadly understood material culture and landscape change from the recent past. What archaeologists do, what they use every day, is part of history as such. It is an approach that historicises and contextualises their own work (e.g. Holtorf 2014). Archaeologists do not claim that through in-depth reflection on the nature of the things they excavate and study they will get to *the things themselves* (Olsen 2013). In fact, archaeologists are interested in a fuller understanding of the complex and multifaceted relationships that connect people and things, and what (active) role material culture plays in this process. A niche variant of such an archaeology of the present, an archaeology of us, is *family archaeology*. It does not involve the study of kinship based on human remains, DNA analysis, etc. Family archaeology is an archaeology in which the researcher (archaeologist) traces the past of their own

family; their own heritage, the things left behind by their parents, grandparents, and great-grandparents (Ulin 2009). Such archaeology is a form of experimentation halfway between science and fiction (Campbell, Ulin 2004). It exemplifies – referring to the work of F. Campbell and J. Ulin (2004) – the practice of creative narrativisation of the specific category of material remains that are things related to the past of one's own family.

Archaeologists also study the things, places, and practices that are part of their lives and their families. They study the complex relationships between people and things functioning within the framework of a socio-material reality, such as the home, the material culture used daily by their grandparents or father. They ask questions about the ontological status of such objects: what are they? These things *live their own (social) lives* in different times that overlap, forming a palimpsest of memories (cf. also Appadurai 1986). Some things outlive their owners; they become legacies, heirlooms, souvenirs, relics of a bygone era, or they find new uses and actively participate in the everyday life of subsequent generations.

One of the few examples of family archaeology research is the work of Swedish archaeologist Ulin (2009), who excavated the relics of her grandparents' house in northern Sweden. The text of the Scandinavian researcher is highly emotional, moving, and poignant. It is even an intimate, personal narrative in which *the material* and *the social* co-create local history and heritage. The objects excavated, used by Ulin's grandmother and grandfather, preserved family photographs, and vague childhood memories of the author herself are, for the Swedish archaeologist, archaeological materials (sources). They make up a narrative that goes beyond the classic description of scientific research. It is an archaeology that transcends the boundaries of scientific (archaeological) discourse. It is also an archaeology of writing and storytelling, experienced from the perspective of one's own entanglement with the world and the past.

Such archaeology does not so much learn about the past, the event-driven history of the Ulin family. Rather, such a practice is a form of active creation of memory; its recovery and narrativisation in the present. Ulin (2009: 146) describes her experience of archaeological work on her grandparents' property as follows:

I rewrite the silent words of the past in order to make sense. When descending into the memories of times long gone, it is as if I sense my memories through somebody else's eyes. It is as if there is someone else standing in front of the looking glass, viewing, seeing me, there, as a transparent image, as an illusion. Everything is blurred and out of focus. It is as if the things I remember never happened. It is as if they are somebody else's memories, not mine. This work is a 'memory-work', a practice where the body of material consists of remnants excavated from the home-place of my great-grandmother as well as my own recollections, family photographs, family

stories, lies and secrets. It is a method and a practice of unearthing and making public untold stories and unseen material remains.

A text in a similar vein of poignant personal reflection on the family and the things left behind by a deceased father is *My Father's Things* by Norwegian archaeologist H.B. Bjerck (2014). In 2009, Bjerck's father died alone in his sleep at his home. He was buried a few days later. But he left many things with which Bjerck did not know what to do: what to throw away without sentiment, what to leave, what to give to friends and so on. The Norwegian archaeologist treated the collection of objects left behind by his deceased father, this specific *material assemblage*, with archaeological curiosity (cf. Shanks 2012), trying to reconstruct the last hours of his father's life. The things are filled with memories. To throw away one's father's item is like throwing away a part of him, a fragment of his life story. These things are in fact material memories of the father, embodying the past in the present. As the Scandinavian researcher writes (Bjerck 2014: 112), it is like experiencing thing theory firsthand: how things and people are inextricably intertwined and mutually constitutive.

In this case, artefacts are not objective archaeological sources. They are filled with all sorts of memories, sorrows, joys, childhood events, etc., which are not usually brought to light during specialist archaeological analyses. As Bjerck (2014: 109) describes it:

As if this was not bad enough – I was soon to realize that I had lost more than my father. Overnight, his home, the place where I was born and grew up, which I still recognized as pivotal in my own being in the world, was no longer a home. My father's home had changed to a construction of things and material structures – an early phase of an archaeological site. I came to realize that a 'home' is a complex integration of human-thing-relations, and that the human component represents some kind of coherent force that keeps this material realm in place as a functional whole. Without my father, my former home was like a huge orchestra without a conductor.

Or, in the words of Buchli and Lucas (2001), the well-known suddenly turned into the unknown.

Examples of family archaeology can be found not only in the discourse of Scandinavian archaeology. Also in the case of British science, there are known works in which authors discuss the heritage of their own families. Such a text is, for example, an article by J. Joy (2002), in which a British archaeologist discusses an heirloom from a deceased grandfather. This artefact is the Distinguished Flying Cross, a medal that his grandfather received for his actions during the Second World War. Again, the artefact itself, its existence (materiality) in the present, was the

connecting point between the material and the social, the present and the past, the living and those who have already left us. As J. Joy (2002: 132) argues, such an archaeology has its considerable value, because *The archaeology of twentieth-century conflict can seem very impersonal and detached, often involving the assessment of battlefields or military installations on the basis of standard criteria*. In a word, the worries, the sorrows, the joys, and the vague memories of the past are inextricably linked to family heirlooms – a specific category of material remains from the recent past. In short, Joy treats his grandfather's medal as if it were a fully-fledged archaeological artefact. In describing the medal, he also outlines the wartime and post-war history of his grandfather. In this way of thinking, people and things constitute each other, they are parts of the same processes.

Family archaeology has not been thoroughly discussed and applied in the field of Polish science so far (cf. Stępniewska 2015). This does not mean, however, that Polish archaeologists have not conducted activities that can be understood as specific variants of family archaeology. Two of the most painful examples are related to Polish archaeological research in Katyn, Mednoye, Starobilsk, and Kharkiv. After all, the murdered Polish officers were husbands, fathers, and grandfathers of specific people. For example, archaeologist M.M. Blomberg participated in research in Katyn. One of the Katyn victims was the Professor's father. For the Łódź archaeologist, the search in Katyn was a kind of family archaeology; the most poignant example of the archaeology of us, the search for her father's grave (for more, see Blomberg 2016). In turn, A. Nadolski, an eminent archaeologist and military historian, took part in the excavations in Kharkiv and Mednoye. The corpse of Nadolski's father was supposed to have been thrown into one of the death pits in the Kharkiv cemetery (cf. Głosek 2013). In such cases, the archaeology of the present overlaps with the themes of family archaeology.

The above examples give rise to a key question: archaeologists in this way of thinking are interested in things from the recent past. Attempts are made to reconstruct their roles, symbolism, sometimes also the technology of manufacture, etc. However, these specific things are so interesting to the given researcher (Ulin, Bjerck) by relating them to a broader socio-cultural dimension; in this case, the fate of their own families. They are important to the authors because they are remnants of their grandparents or their father. Thus, it can be said that family archaeology is a variant of the archaeological reflection on the nature of man's relationship with things, what they are to the individuals concerned, what they mean, and how their functions change. These issues have also plagued prehistoric archaeology for decades. They are questions that can be posed in the context of material relics of the recent past, even when these are things directly related to the archaeologist and their family heritage. To use anthropological language: this is a deeply emic approach.

In the following text, using the example of investigating the fate of a gold ring – a trivial family heirloom and legacy left by grandfather Gustek, I try to apply the assumptions and methods of family archaeology, which emphasises the study of the (un)common: it highlights how ordinary, small objects from the recent past are part of extremely complex historical and cultural processes.

A Family heirloom as a legacy

On March 15, 2016, I was given a collection of original documents relating to the life of my grandfather Gustaw (Fig. 1–7). These materials provided the impetus for memory work, conversations, reminiscences, and a form of an ethnographic interview about him. K. Piekarska, among others, shared her personal stories with me. Below, I recount a few that were brought up in the course of our shared conversations. These are excerpts, single scenes, vague places, people, things from the past – memories related to her father, and my grandfather.

It was Grandpa's custom every Sunday, while cooking broth for dinner, to return to his experiences of the Second World War and the first post-war years. Of course, the family treated these stories as part of every Sunday, a kind of repetitive ritual, something seemingly devoid of a historical dimension. *At the time, we didn't pay any attention to it* (J. Piekarski, oral information, March 15, 2017). These stories, these – as the historian would say – oral histories, (e.g. Kurkowska 1998) are not just family stories. They are part of history itself, a fragment of people's fates during the Second World War and the difficult post-war years. Similarly, the things associated with the life of Grandpa Gustek are not just family heirlooms. They can be seen as archaeological material, identically to what archaeologists do during fieldwork at the sites of the First and Second World Wars (e.g. Ławrynowicz 2013; *Miejscą pamięci...* 2019). Family archaeology tells such untold stories; it unveils and exposes the unnoticed objects that are part of these human stories (Ulin 2009). Following the practice of family archaeology, it can therefore be said that any family heirloom can be more than just a personal object for the archaeologist. Such an item has sentimental value. But the archaeologist should also add that such an object has a historical and cultural dimension (Fig. 1).

An example of such a family heirloom is the item in Figure 1. It is a small gold ring with a diameter of two centimetres and a weight of just over one gramme. The ring's stone is pink and is made of cut glass. The ring is decorated with circular motifs made of gold wire. For me as an archaeologist, it was not the time of creation of this particular item (1984) that was decisive in treating it as an archaeological artefact, but rather how this object, through its materiality, creatively *intervenes in the present*, combining the material with the social in one collection (assemblage). In a word, this object connects the past and the present of my family.

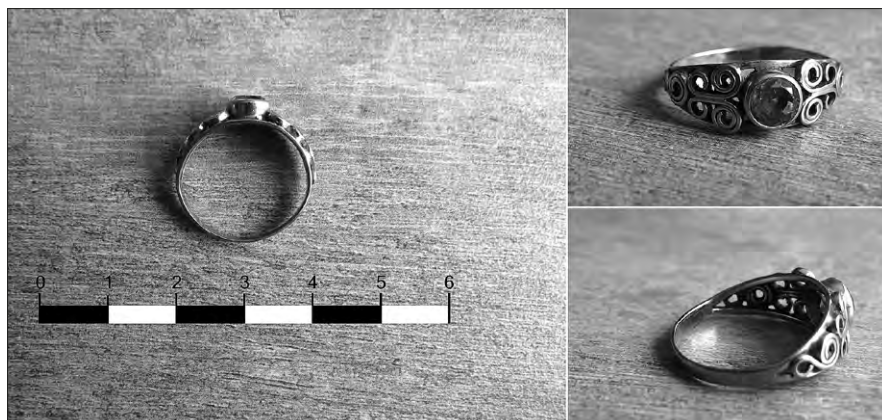

Fig. 1. A family heirloom: a gold ring made in 1984 (photograph by D. Kobińska).

The ring looks completely inconspicuous. It is not a unique example of jewellery-making skills. However, the combination of an archaeological interest in material culture with the use of historical documents and the ethnographic method of in-depth interviews shows the complexity of the fate of objects from the recent past studied within the framework of family archaeology, where the starting point is a single item – a family heirloom. This small object is linked to the memory of my grandfather Gustek, his childhood, growing up during the Second World War, forced labour for the Third Reich, mining coal in a Belgian mine for almost a decade, sweat, tears, sorrows, joys, finding a wife, the birth of four children, working the land from dawn to dusk, and so on. This gold ring constitutes the memory and the fragmentary recollection of all these things, places, people, and practices.

I remember Grandpa Gustek as if through a haze. Just a few characteristic and recurring images: how we throw wheat together in the yard to the pigeons that were Grandpa's love; how we drive the cart together to the meadow to mow grass for the rabbits; how we pick wild mushrooms together in the pasture; how I help feed the horses named Kuba and Maciek. My grandfather died when I was only eleven years old. This is why these few, blurred, fragmentary memories are so valuable to me. They are fleeting shreds, remnants of the past. After my grandfather's death, his farm was sold. As in the case of Bjerck (2014), the family did not know what to do with the vast amount of material culture left behind by my grandfather. Some of the items were thrown away without sentiment. Others, such as a beautiful accordion, were sold for a paltry sum. In the end, it is fair to say that more than twenty years after my grandfather's death, literally a few memories, documents, and photographs remain of him (Fig. 2–7). As it turns out, one of the few objects that materialises the convoluted and difficult life of grandfather Gustek is that gold ring from Figure 1.

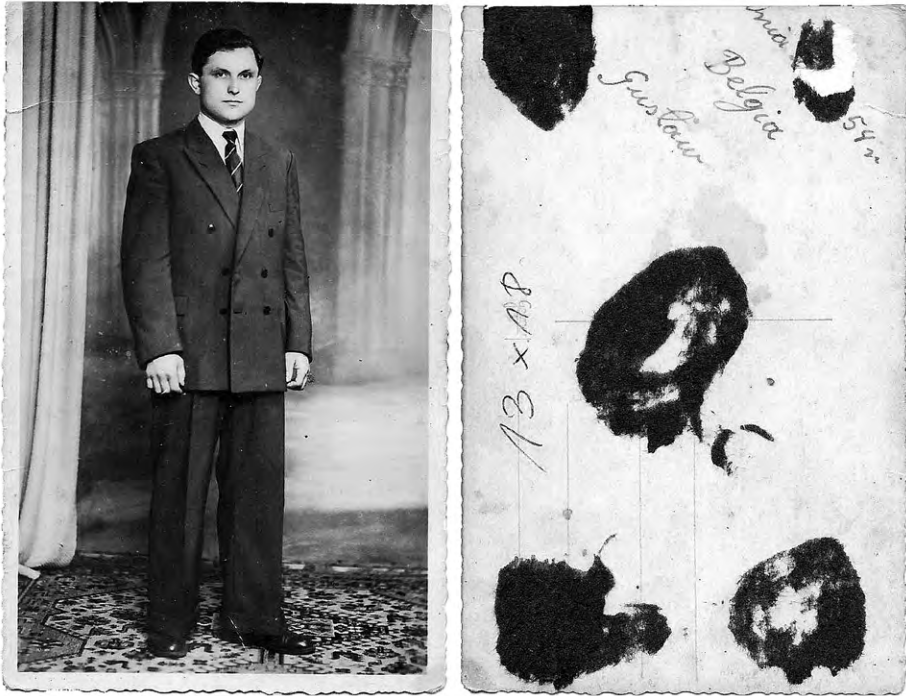

Fig. 2. Gustaw Kobiałka: a photograph taken in a Belgian photographic studio (most likely in Liege) in 1954 (D. Kobiałka's private archive).

The history, or even better, the biography (Kopytoff 2005) of the gold ring dates back to the second decade of the twentieth century and a small village called Kwapinka (today's Myślenice District, Lesser Poland Province). This is where Gustaw Kobiałka was born on March 8, 1925 (Fig. 2). In the 1930s, together with his parents and siblings, he was resettled in Gdańsk Pomerania, in a village called Raclawki (today's Chojnice District, Pomerania Province) (Fig. 3).

The story of my family is, in a way, a typical story of Poles who lived in the first half of the twentieth century: the Second World War breaks out and, with the initial successes of Nazi Germany, forced resettlement begins. My grandfather's family ended up in a small town called Chęciny (today's Kielce District, Świętokrzyskie Province). Hunger and poverty are also common memories of people who experienced the horrors of the Second World War. The only thing remembered from that period by Genek, grandfather Gustek's brother, still alive in 2016, a boy of a few years during the Second World War, was *unimaginable hunger; when you found a peel in the soup, not a whole potato, but just some peel, you were happy* (Fig. 4) (oral information, April 28, 2016). After these words, Genek, who was nearly ninety during the interview, burst into tears.

Fig. 3. *People, things, places:* the former family home of grandfather Gustaw in Raclawki. The blurred and out-of-focus photograph metaphorically conveys the vagueness and fragmentary nature of the heritage of recent decades in the present (D. Kobińska's private archive).

Fig. 4. Genek Kobińska during the ethnographic interview (photograph by D. Kobińska).

For me too, talking to Uncle Genek was an extremely emotional experience. It was a moment of learning about and discovering a family past. Importantly, it was the kind of experience that an archaeologist does not have access to when excavating a prehistoric burial ground or settlement. The situation is often quite the opposite when archaeological work is carried out on relics of the recent past.

Archaeological research in Kharkiv or Katyn – in the context of Polish archaeology – is the best example demonstrating the enormity of human emotions, which are, after all, part of fieldwork and the practice of science as such (Blomberg 2016). These conversations about my grandfather, questions about the gold ring (Fig. 1) were a form of metaphorical excavation work: uncovering successive layers of the past.

The material excavated from the ground remains nothing more than a relic of times gone by, completely devoid of emotion. The archaeology of us, and especially its variant in the form of family archaeology, is able to bring out these elements

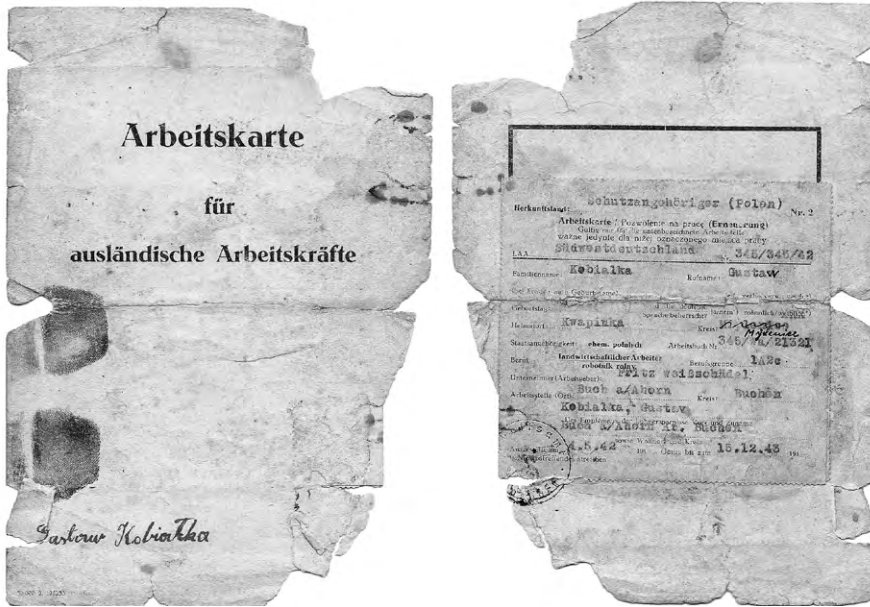

Fig. 5. My grandfather's *Arbeitskarte* (D. Kobialka's private archive).

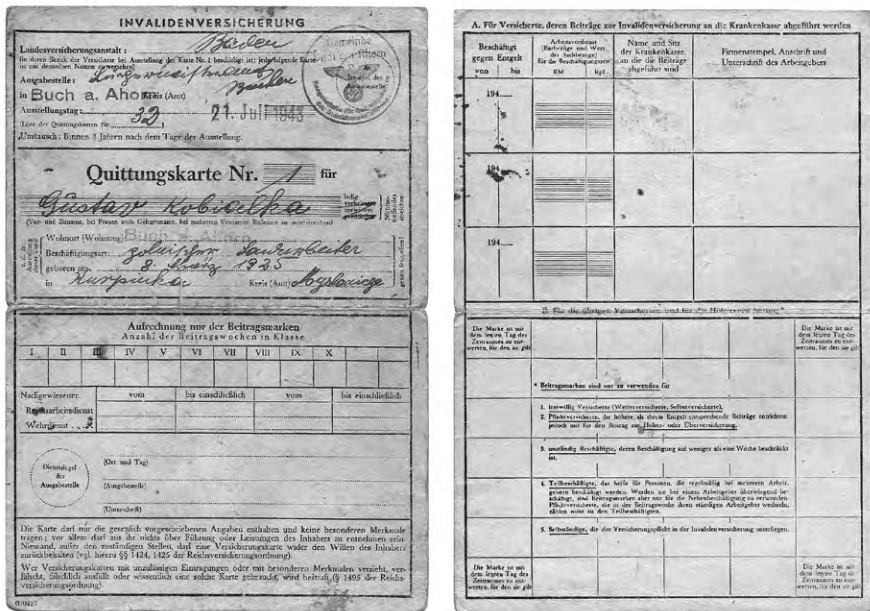

Fig. 6. My grandfather's *Invalidenversicherung* (D. Kobialka's private archive).

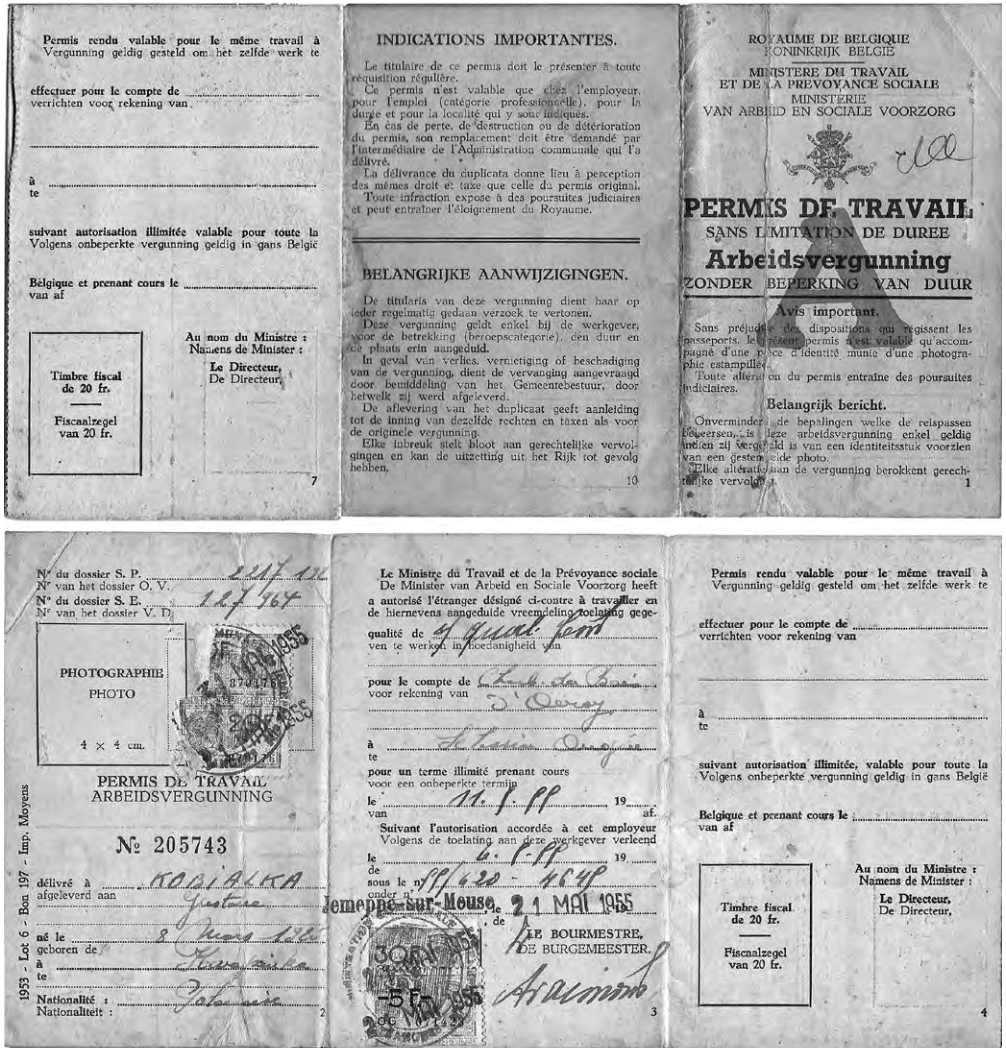

Fig. 7. My grandfather's Belgian passport (D. Kobialka's private archive).

and appreciate their individual and social dimension. Family archaeology makes it possible to experience the past through direct contact with its living witnesses and material remains. Material heritage from the recent past is constituted at the same time by the carriers of memory and artefacts active in the present, constantly intervening in the present.

Gustaw, as the oldest of his siblings, was deported to Germany in 1942 for forced labour. He ended up in the town of Buch, where he worked, among others,

on the farm of Frtiz Weißschädel (Fig. 5–6). He was a forced agricultural worker in the Third Reich until the liberation of West Germany by the Allies. However, my grandfather did not return to Gdańsk Pomerania after the end of the Second World War. He made his way to Liege (Belgium), where he worked under very difficult conditions in a coal mine for the next 10 years (cf. Fig. 2).

He only decided to return to the country in 1955 (Fig. 7). All the money he had earned while working in Belgium was, at that time, worthless in the Polish People's Republic. Like many other people working abroad after the Second World War, and familiar with the realities of the new government, my grandfather decided – as K. Piekarska claimed – to buy gold for all the money he had earned in the Belgian mine. It has been established that this included at least two gold wedding rings and one gold ring with a red stone (ruby?). My grandfather – according to the interviews – was said to be a prudent person and did not want to have such a quantity of gold with him on his return journey to Poland. He was to – as he often recalled after the war, according to K. Piekarska – go to one of the local shoemakers who had an establishment in Liege and ask him to make a secret compartment in the heel of his just-purchased leather shoes. The shoes and the letter were then sent to the family living in Raclawki.

The letter sent could not have said that the shoes had a secret compartment in which gold rings were deposited. Letters arriving from abroad were read by the authorities at the time. My grandfather was aware of this. Therefore, the message was only to say that he would soon return to the country and – as K. Piekarska recounted – *the shoes were to be waiting for him and his parents were not to give them to anyone because they were priceless* (oral information, March 15, 2016). And so it was to happen. My grandfather returned to Raclawki in 1955, the shoes and the gold itself were fine.

In the same Raclawki, some time later, Grandpa Gustek met his future wife, Anna. Interestingly, they were both born in Kwapinka, but only met for the first time in Raclawki, Pomerania, almost at the other end of Poland. The engagement ring that my grandfather gave to my grandmother was the gold ring hidden in the heel that had been smuggled out of Belgium. My grandparents got married in church on November 27, 1957, in Gdów (today's Gdów District, Lesser Poland Province). The wedding rings used were the two other rings purchased in Liege.

Asking specific questions about the rings and grandfather Gustek, looking at and analysing the object from Figure 1 was in fact – as Ulin (2009) argued in the context of her research – memory work. It was its active restoration; raising questions about one's own family heritage. As it turned out, it was only in the course of detailed questions about the history of the rings that it was possible to establish that the ring that K. Piekarska wore all the time on the finger of her right hand during our conversations was made of the same Belgian gold smuggled by grandfather Gustek.

For me as an archaeologist, someone who is interested in material culture, the key issue was to locate the two wedding rings. The stories around things are important,

as much as the material objects themselves. K. Piekarska was certain that my late grandparents did not have wedding rings on their hands when their bodies were placed in the grave. After conversations with surviving family members, it was established that my grandfather and grandmother had their wedding rings melted down in 1984. This fact is like another important stage in the biography of these items. A goldsmith from Chojnice undertook the task of melting down the ornaments given to him. Three rings were made from the gold obtained, one for each of the three daughters. Only one of them, the one handed over to the eldest daughter Krystyna, has survived to this day. This is the item from Figure 1. The other two, made for the daughters Maria and Barbara, were later sold. In this way, the Belgian gold melted down for gifts and souvenirs for the daughters ended up in the hands of other people, other families, probably unaware of the complex history behind these inconspicuous objects.

It is worth noting that the only surviving ring in the family, which is the legacy of grandfather Gustek, is still in use. K. Piekarska wears it on her right hand. She even said during the interview that she would give the ring to her future granddaughter. And so the Belgian gold, smuggled by grandfather Gustek in 1955, remains in the family as a memento and material memory of the hardships of post-war period in Poland, of the extremely difficult ten years of work in a mine abroad, but also of the joyful time of reunion, marriage, family building, and passing on the ornament – the legacy – from generation to generation. And all this is the inconspicuous ring discussed here. What is material and what is social, one might say, co-create the value of heritage on a symmetrical basis.

Gustaw Kobiółka died on August 10, 1996. His memories were never written down, like those of millions of other participants in the Second World War and post-war events. Only a few photographs, documents from his time as a forced labourer, and a gold ring have survived from his life to this day. These few memories now constitute material of historical and anthropological significance worth documenting. Such family archaeology is essentially the telling of untold stories, a form of memory work. Both people and often completely banal, ordinary objects were part of these stories. The components of such stories were our parents, grandparents, and great-grandparents.

Conclusions

The archaeology of Gustaw Kobiółka's family and its wider historical context is to some extent very everyday. There are many more similar unrecorded, untold fates of people and things, affected by the experience of the Second World War, living in the harsh times of communism. However, with each passing year, there are fewer and fewer direct witnesses of these events and the associated memories

Fig. 8. The grave of my grandparents (photograph by D. Kobiątka).

(Fig. 8). *History is becoming archaeology*. Archaeology can come to the rescue of such stories and things by tracing the complex relationships between people and material culture. In this way, archaeology, the science supposedly about ancient times, becomes part of a common field of research that includes, among others, oral history, memory studies, and cultural anthropology.

The combination of archaeological interest in material culture with materials of historical and ethnographic dimension is a form of memory practice. In other words, such archaeology is a form of recovering and creating memory about things, places, people, and practices from the recent past. As it turned out in the end, even my father, the only son of Grandpa Gustek, did not remember most of the events described in this text. They only became interesting in the context of my questions about my grandfather, the history of his life, and the fate of the gold rings. Again, this is the moment when, as Buchli and Lucas wrote, the ordinary suddenly becomes extraordinary, the everyday is at the same time unusual. My questions and work with historical material (documents) and photographic material (grandfather's photographs) in the context of this particular artefact enabled the work of memory – memories of Grandpa Gustek. Of course, such family archaeology will not change the archaeological discourse; it will not redefine the way we think about the Second World War and everyday life in the Polish People's Republic. That is not really its goal. Family archaeology, however, allows us to reach the level of a particular individual, their fate, and their material heritage. This happened in the case study described here. Such archaeological reflection is an extension of the dominant understanding and practice of archaeology of the present.

Following the fate of the gold ring was an extremely important experience for me. It was a moment of encounter with the family past in the present day and discovering it thanks to the direct relations of living witnesses and the material

heritage in the form of (un)ordinary family heirlooms, documents, and photographs. Telling this kind of narrative can also be one of the tasks of archaeology of the present.

To sum up, items from the recent past also may, or even should, be of archaeological interest. Hence the increasingly clear archaeological discussion on the role, meaning, functioning, and existence of material culture in contemporary cultural contexts and an attempt to answer the question of how things become part of the present and actively co-create it (Olsen et al. 2012).

Acknowledgements: I would like to thank Krystyna Piekarska for long conversations about my grandfather Gustek, which were the main inspiration for writing this paper. I would also like to thank Dąbrówka Stępniewska and Kornelia Kajda for their critical comments on the first version of the text.

Bibliography

- Appadurai A. (1986), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819582>
- Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie* (2021), A. Zalewska (ed.), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Warszawa–Lublin.
- Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956* (2015), O. Ławrynowicz, J. Żelazko (ed.), Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego; Instytut Pamięci Narodowej; Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Łodzi, Łódź.
- Archeologia współczesności* (2016), A. Zalewska (ed.), Wydawnictwo Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, Warszawa.
- Archaeologies of Europe. History, Methods and Theories* (2002), P. Biehl, A. Gramsch, A. Marciniak (ed.), Waxman, Münster.
- Bjerck H.B. (2014), *My Father's Things*, [in:] B. Olsen, Þ. Pétursdóttir (ed.), *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, Routledge, Abingdon–New York, p. 109–127.
- Blomberg M.M. (2016), *Archeologowie a Zbrodnia Katyńska*, [in:] A. Zalewska (ed.), *Archeologia współczesności*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, Warszawa, p. 43–54.
- Buchli V., Lucas G. (2001), *The Absent Present. Archaeologies of the Contemporary Past*, [in:] V. Buchli, G. Lucas (ed.), *Archaeologies of the Contemporary Past*, Routledge, London–New York, p. 3–18, <https://doi.org/10.4324/9780203185100>
- Campbell F., Ulin J. (2004), *Borderline Archaeology: a Practice of Contemporary Archaeology. Exploring Aspects of Creative Narratives and Performative Cultural Production*, University of Göteborg, Göteborg.

- Contemporary Archaeologies – Excavating Now* (2009), C. Holtorf, A. Piccini (ed.), Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Crossland Z. (2000), *Buried Lives. Forensic Archaeology and the Disappeared in Argentina*, "Archaeological Dialogues", 7.2, p. 146–159, <https://doi.org/10.1017/S1380203800001707>
- Domańska E., Olsen B. (2008), *Wszyscy jesteśmy konstruktywistami. Odpowiedź na artykuł Jacka Kowalewskiego i Wojciecha Piaska 'W poszukiwaniu utraconej rzeczywistości. Uwagi na marginesie projektu 'zwrotu ku rzeczom' w historiografii i archeologii*, [in:] J. Kowalewski, W. Piasek (ed.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, p. 83–100.
- Głosek M. (2013), *Udział profesora Andrzeja Nadolskiego w badaniach cmentarzy polskich oficerów na wschodzie*, "Acta Archaeologica Lodziensia", 59, p. 75–80.
- González-Ruibal A. (2014), *Od pola bitewnego do obozu pracy: archeologia wojny domowej i dyktatury w Hiszpanii*, "Przegląd Archeologiczny", 62, p. 165–182.
- Harrison R. (2013), *Heritage. Critical Approaches*, Routledge, Abingdon–New York.
- Harrison R., Schofield J. (2010), *After Modernity. Archaeological Approaches to the Contemporary Past*, Oxford University Press, New York, <https://doi.org/10.1093/oso/9780199548071.001.0001>
- Hodder I. (1995), *Czytanie przeszłości. Współczesne podejścia do interpretacji w archeologii*, Wydawnictwo Obserwator, Poznań.
- Holtorf C. (2002), *Notes on the Life History of a Pot Sherd*, "Journal of Material Culture", 7.1, p. 49–71, <https://doi.org/10.1177/1359183502007001305>
- Holtorf C. (2014), *Time for Archaeology! A Personal Portfolio of Fieldwork*, [in:] H. Alexandersson, A. Andreff, A. Bünz (ed.), *Med Hjärtat och hjärna. En vänbok till Professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*, University of Göteborg, Göteborg, p. 51–64.
- Johanson K. (2006), *The Contribution of Stray Finds for Studying Everyday Practices: the Example of Stone Axes*, "Estonian Journal of Archaeology", 10.2, p. 99–131, <https://doi.org/10.3176/arch.2006.2.01>
- Joy J. (2002), *Biography of a Medal: People and the Things they Value*, [in:] J. Schofield, W.G. Johnson, C.M. Beck (ed.), *Material Culture: the Archaeology of Twentieth-Century Conflict*, Routledge, London, p. 132–142, https://doi.org/10.4324/9780203165744_chapter_12
- Kajda K. (2013), *Muzeum w pamięci czy niepamięci? (Muzeum Martyrologii Wielkopolan Fort VII)*, [in:] M. Fabiszak, M. Owsiniński (ed.), *Obóz – muzeum. Trauma we współczesnym muzealnictwie*, Universitas, Kraków, p. 97–114.
- Kajda K., Kostyrko K. (2016), *Contemporary Dimension of Heritage Promotion – Towards Socially Engaged Archaeology*, "Sprawozdania Archeologiczne", 68, p. 9–23, <https://doi.org/10.23858/SA68.2016.001>
- Kiarszys G. (2019), *Atomowi żołnierze wolności. Archeologia magazynów atomowych w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Kobiałka D. (2008), *Z życia dwóch naszyjników: Problemy biograficznego podejścia do rzeczy*, "Kultura Współczesna", 57.3, p. 201–216.

- Kobiałka D. (2014), *Let Heritage Die! The Ruins of Trams at Depot no. 5 in Wrocław, Poland*, "Journal of Contemporary Archaeology", 1.2, p. 351–368, <https://doi.org/10.1558/jca.v1i2.18438>
- Kobiałka D., Kajda K., Frąckowiak M. (2015), *Archaeologies of the Resent Past and the Soviet Remains of the Cold War in Poland: A Case Study of Brzeźnica-Kolonia, Kłomino and Borne Sulino*, "Sprawozdania Archeologiczne", 67, p. 9–22.
- Kobiałka D., Kostyrko M., Kajda K. (2017), *The Great War and its Landscapes Between Memory and Oblivion: The Case of Prisoners of War Camps in Tuchola and Czersk, Poland*, "International Journal of Historical Archaeology", 21.1, p. 134–151, <https://doi.org/10.1007/s10761-016-0348-3>
- Kobyliński Z. (2014), *Krajobraz i pamięć*, [in:] J. Wysocki (ed.), *Archaeologica hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska*, vol. 11, *Krajobraz kulturowy*, Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, Warszawa–Zielona Góra, p. 13–22.
- Kola A. (2000), *Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu w świetle źródeł archeologicznych. Badania 1997–1999*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa; United States Holocaust Memorial Museum, Warszawa–Washington.
- Kola A. (2005), *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Konczewski P. (2015), *Groby ofiar stalinizmu na cmentarzu osobowickim we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych z lat 2011–2012*, [in:] O. Ławrynowicz, J. Żelazko (ed.), *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego; Instytut Pamięci Narodowej; Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Łodzi, Łódź, p. 349–382.
- Kopytoff I. (2005), *Kulturowa biografia rzeczy: utowarowienie jako proces*, [in:] M. Kempny, E. Nowickia (ed.), *Badanie Kultury. Elementy teorii antropologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, p. 249–274.
- Kurkowska M. (1998), *Archiwa pamięci – oral history*, "Historyka", 28, p. 67–76.
- Lucas G. (2004), *Modern Disturbances: on the Ambiguities of Archaeology*, "Modernism/Modernity", 11.1, p. 109–120, <https://doi.org/10.1353/mod.2004.0015>
- Ławrynowicz O. (2013), *Archeologiczne weryfikacje miejsc pamięci w Lasach Zgierskich w latach 2011–2012*, "Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza", 8, p. 281–313.
- Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia. Interdyscyplinarne badania na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. Raport z badań*, vol. 11, *Gmina Mostów* (2019), A. Krupa-Ławrynowicz, O. Ławrynowicz (ed.), Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Modern Material Culture: the Archaeology of Us* (1981), R. Gould, M. Schiffer (ed.), Academic Press, New York.
- Nekropolia z terenu byłego poligonu wojskowego na Brusie w Łodzi. Mogiła ekshumowana w 2008 roku* (2010), M. Głosek (ed.), Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Olivier L. (2011), *The Dark Abyss of Time. Archaeology and Memory*, Altamira Press, Walnut Creek, Lahman.
- Olivier L. (2013), *The Business of Archaeology is in the Present*, [in:] A. González-Ruibal (ed.), *Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity*, Routledge, London, p. 117–129, <https://doi.org/10.4324/9780203068632.ch9>

- Olsen B. (2013), *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Olsen B., Shanks M., Webmoor T., Witmore C. (2012), *Archaeology. The Discipline of Things*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, <https://doi.org/10.1525/9780520954007>
- The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World* (2013), P. Graves-Brown, R. Harrison, A. Piccini (ed.), Oxford University Press, Oxford.
- Pétursdóttir Þ., Olsen B. (2014), *An Archaeology of Ruins*, [in:] B. Olsen, Þ. Pétursdóttir (ed.), *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, Routledge, Abingdon–New York, p. 3–29.
- Renshaw L. (2011), *Exhuming Loss. Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War*, Left Coast Press, Walnut Creek, CA.
- Rola J., Stasiak M., Kwiatkowska M. (2015), *Badania sondażowe na terenie obozu jenieckiego z I wojny światowej w Pile*, “Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, 16, p. 253–258.
- Ruin Memories: Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past* (2014), B. Olsen, Þ. Pétursdóttir (ed.), Routledge, Abingdon–New York.
- Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności* (2008), J. Kowalewski, W. Piasek (ed.), Wydawnictwo Instytutu Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Schnapp A. (1996), *The Discovery of the Past. The Origins of Archaeology*, British Museum Press, London.
- Shanks M. (2012), *The Archaeological Imagination*, Left Coast Press, Walnut Creek.
- Solli B., Burström M., Domanska E., Edgeworth M., González-Ruibal A., Holtorf C., Lucas G., Oestigaard T., Smith L. (2011), *Some Reflections on Heritage and Archaeology in the Anthropocene*, “Norwegian Archaeological Review”, 44.1, p. 40–88, <https://doi.org/10.1080/00293652.2011.572677>
- Stępniewska D. (2015), *Borowiec – biografia miejsca, biografia człowieka*, “Biografia Archeologii”, 1.2, p. 23–26.
- Thomas J. (2004), *Archaeology and Modernity*, Routledge, New York, <https://doi.org/10.4324/9780203491119>
- Trigger B. (2006), *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511813016>
- Ulin J. (2009), *Into the Space of the Past: A Family Archaeology*, [in:] C. Holtorf, A. Piccini (ed.), *Contemporary Archaeology – Excavating Now*, Peter Lang, Frankfurt am Main, p. 145–160.
- Współczesne oblicza przeszłości* (2011), A. Marciniak, D. Minta-Tworzowska, M. Pawleta (ed.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Zalewska A. (2013), *Relevant and Applied Archaeology. The Material Remains of the First World War: Between ‘Foundational’ and ‘Biographical’ Memory, Between ‘Black Archaeology’ and ‘Conflict Archaeology’*, “Sprawozdania Archeologiczne”, 65, p. 9–49.
- Zalewska A. (2016), *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*, [in:] A. Zalewska (ed.), *Archeologia współczesności*, Wydawnictwo Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, Warszawa, p. 21–39.

Streszczenie

Artykuł omawia archeologiczną wartość dziedzictwa niedawnej przeszłości, biorąc za studium przypadku pewien złoty pierścionek. Artefakt stanowi kontekst do analizy dwóch zagadnień dotyczących archeologicznych badań nad niedawną przeszłością. Pierwsza kwestia dotyczy postrzegania współczesnej archeologii jako praktyki pamięci niż historii minionych społeczności. Drugi problem stanowi omówienie tzw. archeologii rodziny (family archaeology) jako perspektywy badawczej, gdzie archeolodzy badają własną przeszłość i korzenie rodzinne. Celem pracy jest prezentacja archeologii jako wartościowej metody odkrywania, analizowania i przywracania społecznych i materialnych wspomnień z bliskiej przeszłości.

Słowa kluczowe: archeologia, historia, pamięć, kultura materialna

Dawid Kobiąłka

University of Lodz

Faculty of Philosophy and History

Institute of Archaeology

e-mail: dawidkobialka@filhist.uni.lodz.pl

Mikołaj Dobek

 <https://orcid.org/0000-0003-4333-9146>

Excavations of the Crypts of St. Dominic's Church in Płock as Part of the Project "At the Intersection of Faiths and Cultures – Research on the History of St. Dominic's Church in Płock" – Report

Badania krypt kościoła pw. Św. Dominika w Płocku w ramach projektu „At the intersection of faiths and cultures – research on history of St. Dominic's Church in Płock” – raport

Abstract: The post-Dominican St. Dominic's Church in Płock is one of the oldest sacral buildings in the city. Together with the adjacent monastery, it bears witness to the functioning of the so-called "Górki" community, comprising three denominations: Catholics, Protestants, and the Orthodox. The Romanesque complex was erected no later than the third decade of the thirteenth century, and it held significance on the map of medieval and modern Płock. The buildings themselves have undergone little change over the centuries, making the church and monastery locations with great research potential. Regrettably, the building has not yet been subjected to comprehensive archaeological research, preceded by a source query. Rectifying this situation was the primary goal of the project "At the Intersection of Faiths and Cultures – Research on the History of St. Dominic's Church in Płock" funded by the "Grants4NCUStudents" budget. As part

of it, a research team from the Nicolaus Copernicus University in Toruń conducted preliminary archaeological research of the crypts under St. Dominic's Church in 2022. During a series of field trips, numerous boreholes were made in the crypt space as well as in the cellars under the east wing of the monastery. The backfill of the northern entrance hole was also cleared. The preliminary work facilitated further exploration of the strata undisturbed during the cleaning work carried out in the crypt in the twentieth century. The research led to the discovery of the remains of approximately 120 people, with the bones of 16 people deposited in an ossuary made of a wooden box. Artefacts of material culture were also recovered, which allowed to date the moment and sequence of changes occurring in the crypts. The results of the conducted research enabled the precise development of a further research strategy for the post-Dominican complex in Płock.

Keywords: crypts, Płock, monastery, ossuary, Dominican Order, protestants, orthodox

For almost eight centuries, St. Dominic's Church in Płock has been an integral element of the panorama of the Tumskie Hill. This church is accompanied by the monastery complex of the Dominican Order¹, established no later than the 1330s. Despite its early chronology and significant role in the development of the city, this building can be considered the least archaeologically recognised monument in Płock. A step towards changing this situation is taken by students and doctoral students from the Nicolaus Copernicus University in Toruń, under the supervision of Prof. UMK, Dr hab. Małgorzata Grupa, in the form of the project "At the Intersection of Faiths and Cultures – Research on the History of St. Dominic's Church in Płock" funded through the "Grants4NCUStudents" competition.

The history of the Dominican complex

From the beginning of its history, Płock was a centre whose development was stimulated by the presence of religious orders. By the end of the Middle Ages, there were four congregations in the town and its immediate vicinity: Benedictines, Norbertines, Dominican Sisters, and Dominicans. The latter had two convents in the city – the older one at St. Dominic's Church and the younger at the Church of St. Trinity. The foundation of the younger monastery should be associated with Princess Aleksandra, the wife of Duke Siemowit IV and sister of Władysław II Jagiełło. During the construction of the new monastery, located within the boundaries of the dynamically developing town of the Casimir III the Great location, the older monastery had been operating outside the city walls for 150 years (Skoczyński 2019: 70–71, 76).

Bringing the Dominicans to Płock is associated with the figure of Konrad I of Masovia. In the first half of the thirteenth century, these monks arrived in the then capital of Masovia. The prince allocated land for their seat on the outskirts of the city's first location and founded the first church, consecrated no later than 1234. This date is attested only in the chronicle of Jan Długosz, which is why historians have repeatedly questioned it (Skoczyński 2019: 40–41). Since the foundation act has been lost, it is assumed that the Preacher Brothers could have been brought to the city already in the preceding decade, potentially placing Płock among the convents on the basis of which the Polish Dominican Province was established in 1228. The theory proposed by Jerzy Kłoczowski suggests that Jan Długosz, when mentioning the Płock Dominicans, may have referred to the consecration of the church, and not the date of their arrival in the city or the initiation of the

1 The common name for the Order of Preachers, i.e. the Dominicans (Latino: *Ordo Fratrum Praedicatorum*).

construction of the temple (Kłoczowski 1956: 291–293). This theory is also related to the canonisation of St. Dominic Guzmán in 1234, the same year mentioned by the chronicler as the commencement of the activities of the Płock preachers. It is also worth considering the political context that could have influenced the bringing of monks to Masovia. In the 1330s, there was a conflict between Konrad I of Masovia and Henry the Bearded, making it an unfavourable time for funding new temples and monasteries in Płock, a city with an already extensive sacral network. Pursuing this line of thought, attention can be drawn to information in the papal bull of 1232 (the year of negotiations between the feuding dukes), where Pope Gregory IX urges the Czech Dominicans to support the Christianisation mission of Prussia by relocating to Masovia (Stawski 2008: 198–209).

The newly erected complex held significance on the map of Płock as early as 1237, as it is mentioned in the foundation act granted to Konrad I by Bishop Piotr:

[...] at the request of the aforementioned Duke Konrad, who, with the common consent and unanimous will of his sons, namely Bolesław, Duke of Masovia, and his younger ones, i.e. Siemowit and Siemomysł, granted the square between the Church of Wojśława and St. Dominic's Church with the old town as hereditary right to Płock guests and their successors for eternal possession, with this form of freedom and with our certification.

The same document states that the western border of the location is marked by graves *along the road leading to Czerwińsk*, which can be identified with the Dominican church cemetery (*Zbiór...* 1975: no. 9).

In architectural terms, St. Dominic's Church follows a typical mendicant layout, with a rectangular, single-space nave and an elongated, rectangularly closed presbytery (Bukowska 2011: 153; Polak 2011: 323–324; Szyma 2011: 283). The body of the temple itself seems to share many characteristics with the post-Dominican Church of St. James in Sandomierz. This resemblance can be considered another factor indicating that the temple in Płock is part of the group of the oldest Dominican foundations. As revealed by successive architectural research conducted by Andrzej Tomaszewski, Ryszard Cendrowski, and Artur F.K. Wołosz, the present temple extensively incorporates the walls of the medieval church (Skoczyński 2019: 152). To the south, the sacristy adjoins the presbytery, which is the oldest intact element of the original temple. The vault of this room is likely the oldest surviving cross-rib covering in Masovia, with its archaic form suggesting a very early dating (Pastewka 2018: 29). The original Romanesque layout is also related to the architectural elements discovered by R. Cendrowski, adjacent to the temple wall, which may be remnants of the Romanesque cloisters (Cendrowski 1992: 24–26).

The conclusions drawn from the described architectural inventories, clearly indicating a connection between the present body of the church and the original layout, seem to be in contradiction with the historical evidence of catastrophes that plagued the temple in its early years of operation. The original layout suffered devastation as early as 1243 during the Prussian invasion; however, all damages were quickly repaired. Almost 200 years later, in 1436, the church burnt down for the first time, which led to the reconstruction of the external façade and interior design of the temple, adapting the form to the prevailing trends of that time. Subsequent superiors of the convent continued with renovation efforts. Unfortunately, this chapter in the history of the church had a dramatic finale – in 1590, the church burnt down again. The reconstruction following this event imparted a modern character to the building, which the temple has retained to this day (Skoczyński 2019: 159).

The state of research

St. Dominic's Church is an example of a monument whose complicated ownership status and administrators unfavourable to scientific work effectively hindered the empirical understanding of the temple's history. In terms of architecture, the only systematic fieldwork on the church walls was carried out in 1968 by Andrzej Tomaszewski (1968: 2–6). A group of students, guided by him, measured the walls of the temple, analysed the masonry, and reconstructed the original windows and entrances on the northern façade based on wall reconstructions. It was also determined that originally the gable of the presbytery had three window openings (Pastewka 2018: 26). A re-analysis of the complex was carried out between 1984 and 1997 by A. Wołosz, who stated that the body of the temple was crowned with triangular gables from the west and east (Wołosz 1998: 106). In the 1990s, archaeological research led by R. Cendrowski in the monastery courtyard revealed remnants of arcades visible on the temple wall. During these excavations, several burials dating from the fourteenth to the sixteenth century were unearthed. The cemetery ceased to be used when cloisters adjacent to the southern wall of the church were constructed (Cendrowski 1992: 15–16, 24). Unfortunately, these were the only archaeological works conducted in the post-Dominican complex to date. The last phase of research on the history of the monastery buildings involved architectural investigations under the management of the Orthodox parish. The outcome of M. Pastewka's work in 2018 included detailed documentation of the monastery walls, along with a chronological analysis of the walls and the changes occurring within them (Pastewka 2018: 372–386).

Archaeological research in the Crypt of St. Dominic's Church

The archaeological works carried out in 2022 in the basement of St. Dominic's Church were part of the project "At the Intersection of Faiths and Cultures – Research on the History of St. Dominic's Church in Płock", implemented under the Grants⁴NCUSudents programme. As part of the initiative by a group of students from the Nicolaus Copernicus University, preliminary archaeological and archival work was planned to facilitate the identification of changes that occurred in the basement of the post-Dominican temple at the beginning of the nineteenth century, when the buildings were transferred from the hands of the order of preachers to the Protestant community and the Orthodox. The discovery of burials from such a late period would provide insights into whether the current state of the crypt is the result of twentieth-century changes and cleanup. For this purpose, a number of boreholes and surveys were planned, along with the identification of sources in the archives of the Protestant parish and the Diocese of Płock. Unfortunately, the query preceding the entry of archaeologists into the crypt did not yield the expected results. The diocesan archives lacked sources that could clarify the history of the monastery's decline as Dominican churches were not visited by diocesan bishops. On the other hand, sources from the time of the partitions refer only to administrative matters, focusing on ownership issues and changes in the architecture of the monastery wings.

Archaeological research was conducted during three field trips. The first, which took place in January, focused on the initial exploration of the crypt space under the church. It extends from the choir to the top of the presbytery, spanning a length of 42 metres. Its width varies: at the entrances situated in the corners between the choir and the walls of the nave, it aligns with the width of the church walls (15 metres), narrowing to 6 metres in the first chamber and 4.7 metres in the second room and in the section beneath the presbytery. The unobstructed entrance to the crypt is located in the southern corner of the nave.

During the one-day work, the condition of the crypts was documented photographically (Fig. 1, Fig. 2.) and drawn, the necessary measurements were taken, and the loose historical and bone materials resting on the threshing floor surface were inventoried. In the proximity of the stairs leading to the crypt, floor tiles from the chancel of the church were stored. Along the northern wall, remnants of coffins were found, along with remains of window joinery of undetermined origin. The second entrance hole and the first, counting from the west, ventilation hole were covered with earth mixed with rubble. Along the southern walls of the crypt, small mounds of loose earth were piled, under which lay individual bones that had been cleared away in the previous decade by the parish administrator.

Fig. 1. Part of the crypt under the presbytery – general view (photograph by J. Gawroński).

Fig. 2. Southern entrance to the crypt (photograph by J. Gawroński).

Fig. 3. Layers of the backfill during exploration: a – after uncovering layers of rubble with the remains of building material, b – during further exploration (photograph by K. Jasiak).

In the initial phase of the work, a number of test boreholes were made along the axis line of the central nave and chancel. The layers revealed during drilling exhibited an unexpected form – they had a very compact, debris-free structure. Due to the challenges encountered during exploration, drilling was halted after reaching a depth of 60 cm. In the south-western corners of the two segments of the under-aisle part of the crypt, two 1 x 1 m survey excavations were opened. The objective was to determine the depth of the crypt's foundation. They reach only 30 cm into the threshing floor, which made archaeologists examining the underground space question whether the layers of the crypt, despite a significant amount of deposited soil, might be devoid of historical materials.

During the next research trip in February, the focus was on exploring the backfill in the northern entrance to the crypt. Measured from the north wall of the crypt, it was 6.5 metres long and 2.6 metres wide. From a length of 2 metres, it reached the vault of the crypt, indicating that the total volume of the embankment was approximately 25 m³. Due to the unique nature of the site and the material constituting the heap, its examination was a time-consuming process. Over five days of work, all rubble and sand deposits were removed. Simultaneously, all surplus materials, along with human and animal bones, were inventoried. The profile of the heap was documented continuously, leading to the conclusion that it was intentionally created during cleaning or renovation works (Fig. 3). After cleaning the entrance and fully removing the backfill, it was observed that the exposed surface consisted of undisturbed strata of a different nature than the entire crypt floor. This indicated the necessity for further exploration in this area.

Fig. 4. Examples of relics obtained during the research: a – soles of children's shoes, b – scapular relics, c – brass school button – “Provincial School” (as the current Stanisław Małachowski High School was called in the years 1815–1837), d – belt buckle (photograph by M. Dobek).

The nature of the movable finds from the layers of the heap allows for an approximate determination of the time when the backfill of the entrance hole was created in the 1950s and 1960s. This conclusion was made possible by the discovery of coins from the times of the Polish People's Republic. During the exploration, human remains belonging to over a hundred individuals were found, along with artefacts such as leather goods, a few metal artefacts, fragments of fabrics (Fig. 4), Gothic bricks, and remnants of coffins. The historical material was properly secured: all remnants of floor bricks and fittings were stored, while other movable artefacts were transported to the Laboratory of Documentation, Conservation and Gathering of Archaeological Artefacts at the Institute of Archaeology of the Nicolaus Copernicus University.

During the February visit, a number of survey boreholes were made in the basement under the east wing of the monastery. Analysis revealed that the secondary strata extended more than 70 cm into the threshing floor, which contradicts the height of the crypt under the church and prompted archaeologists to further explore the strata located in the vaults under the presbytery of the temple. Previous work in church crypts in Poland has shown that the underground space has always been at least 2 metres high (Grupa et al. 2015: 13; Grupa 2018: 33), allowing for trouble-free funeral ceremonies. For instance, research in the crypts of the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Łuków revealed that the original usable level of the crypt was 1 metre below the contemporary threshing floor. However, by 2019, the height of the crypt was only 1.2 metres (Michalik et al. 2020: 234).

Simultaneously with the work conducted at the entrance to the crypt, a new survey excavation was made under the presbytery, which was planned perpendicular to its walls, covering the entire width of the crypt.

In the first week of May 2022, the next stage of work commenced. This time, the plan was to explore the strata discovered under the explored backfill of the northern entrance to the crypt (Fig. 5). The structure of the strata allowed for a systematic exploration. It was composed of grey-black sand with a small admixture of fine brick rubble. After initial cleaning of the surface, an object measuring 1.30 x 1.00 metres became distinctly visible. It was filled with dark brown earth mixed with a significant amount of bone material (Fig. 6a, 6b). At a depth of 1 metre, the outline of a chest was uncovered. The wood from which the chest was made was in poor condition. However, it became possible to take samples for species analysis, revealing that the structure was made of softwood boards, nailed together with small iron nails. After removing the deposits and excavating the bone remains, the negative of the chest's boards remained clearly visible, enabling the reconstruction of the dimensions of its bottom. The inventory of human bones indicated that the remains of 16 people were deposited in the chest. This object is a typical example of a small ossuary, the creation of which can be associated with

Fig. 5. The cleaned northern entrance hole with a visible excavation during exploration (photograph by M. Dobek).

changes and cleaning carried out in the burial crypt or the church cemetery. Similar deposits resulting from this type of work were found, for instance, in the crypts of the Church of St. Nicholas in Gnień (Grupa et al. 2015: 13–17, 149–158; Kozłowski, Grupa 2019: 35–43) and in Piaseczno (Dudziński et al. 2020: 246–247). The outline of the pit in which the chest was placed extends under the foundation of the western wall of the crypt. This suggests that the ossuary predates the current walls, implying that these do not belong to the original structure of the crypt.

Simultaneously with the work on the entrance hole, the exploration of the crypt floor in the section under the presbytery continued. However, the excavation of the trench was stopped after reaching a depth of 40 cm due to the extremely compact nature of the strata, making further excavation impossible.

At that time, it was also decided to investigate whether there were other rooms behind the walls of the underground structure. Witness accounts suggested the existence of a burial space under the floor of the sacristy. It was

therefore decided to drill in the southern wall of the crypt, in the section under the presbytery. However, boreholes reaching 60 cm into the wall did not reveal the presence of any voids or additional walls.

At the same time, analyses of the acquired bone material were carried out (Fig. 7). The discovered bones were inventoried and categorised based on their structure. Due to the limited scope and budget of the work, it was decided to handle this material in two ways: the remains without visible changes were counted and catalogued. Meanwhile, the remains exhibiting signs of changes resulting from pathological and developmental disorders were transported to the Institute of Archaeology of the Nicolaus Copernicus University for further analysis.

The collection of acquired artefacts consists mainly of leather products (elements of leather shoes, fragments of belts and sheaths) and textiles (remains of a scapular, fragments of textile shoes), along with a few devotional items and elements of temple equipment. The secured and analysed historical material forms a collection that merits discussion in a separate scientific publication.

Fig. 6. Excavation during exploration: a – outline of an ossuary filled with human remains; b – negative of the chest (photograph by M. Dobek).

Fig. 7. Inventory of bone remains at the site (photograph by M. Dobek).

Summary and research postulates

The works conducted in 2022 successfully achieved the primary objectives of the project “At the Intersection of Faiths and Cultures – Research on the History of St. Dominic’s Church in Płock”. Initial assessment of changes and the current state of preservation of the crypts was made. It was determined that the underground walls under the church floor have been reconstructed, with their dating significantly deviating from the chronology of the temple walls, as evidenced not only by their structure and unusually low height, but also by an object discovered in the layers of the threshing floor resembling an ossuary. The gable wall on the side of the presbytery was identified as the oldest and the only one chronologically consistent with the body of the church. Analyses conducted during the preservation of clothing items (fabrics and leather goods) led to the conclusion that the most recent burials could date back to the nineteenth century, suggesting the possibility of individuals of Protestant faith being interred in the crypt. It should be noted, however, that this is hypothesis assumes that the material constituting the backfill of the crypt entrance is entirely from it and not, for example, debris deposited during the cleaning of the cemetery and the church surroundings. As a result of the work, the second, northern descent to the crypt was cleared, and, upon uncovering the entrance slab located under the floor, it will be able to serve

its utility function again. The unusually hard-compacted threshing floor requires further investigation. Based on a comparison of its height with the height of the barren land in the ossuary object and the depth of layers in the vaults under the east wing, it can be argued that these layers were deposited secondarily and did not constitute the original threshing floor of the crypt.

Based on the conducted work, the following scheme for further research is proposed:

- The need to continue the study of the crypt in order to identify the function of the threshing floor layers, as well as to determine whether there are older usable layers beneath them;
- Opening of excavations in areas offering significant cognitive potential: in the vicinity of the northern entrance opening and along the eastern gable wall of the presbytery;
- Verification of the existence of the crypt under the sacristy;
- Archaeological exploration of the underground space under the western wing of the monastery complex;
- Performing detailed micro- and macroscopic architectural studies of the crypt, determining the chronology of the walls and any redevelopment that has occurred;
- Verification of the findings of the research conducted in the 1990s by R. Cendrowski in the courtyard of the monastery, as well as further exploration of the space within the monastery courtyard.

Comprehensive architectural research of the entire post-Dominican complex is also key to discovering the history of the changes taking place in the "Górki" area.

The work conducted as part of the project "At the Intersection of Faiths and Cultures – Research on the History of St. Dominic's Church in Płock" underscores the importance of an interdisciplinary approach in the context of church research. It is only by combining archaeological and architectural research, along with a source query, that we can fully harness the research potential latent in structures akin to St. Dominic's Church in Płock.

Bibliography

- Bukowska A. (2011), *Relikty architektury wczesnośredniowiecznej – formy i datowanie*, [in:] A. Gołębniak (ed.), *Płock wczesnośredniowieczny*, Wydawnictwo Trio, Warszawa, p. 149–216.
- Cendrowski R. (1992), *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w kamienicy ul. Kościuszki 16a w Płocku, w lipcu 1992 r.*, Warszawa.
- Dudziński T., Grupa D., Grupa M., Nowak M. (2020), *Badania w krypcie pod prezbiterium kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Piasecznie, gm. Gniew, woj. Pomorskie*, "Raport", 15, p. 243–255.

- Grupa M. (2018), *Kultura materialna w świetle badań archeologicznych w sanktuarium w Piasecznie*, [in:] W. Pikor (ed.), *Kultura materialna i duchowa sanktuarium w Piasecznie*, Wydawnictwo "Bernardinum", Pelplin, p. 33–43.
- Grupa M., Kozłowski T., Jankauskas R., Grupa D., Krajewska M., Krakowska S., Majorek M., Mosiejczyk J., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A. (2015), *Secrets of the crypt in St. Ann chapel. Tajemnice krypty w kaplicy św. Anny*, Stowarzyszenie Centrum Aktywnych Gniew, Gniew.
- Kłoczowski J. (1956), *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII–XIV w.*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, p. 291–293.
- Kozłowski T., Grupa M. (2019), *Cognitive values of ossuaries from the cemetery and the church of St. Nicholas in Gniew, Poland*, "Fasciculi Archaeologiae Historicae", 32, p. 33–51, <https://doi.org/10.23858/FAH32.2019.003>
- Michalik J., Zamorowska A., Kolaska K. (2020), *Badania archeologiczne w krypcie kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie, woj. lubelskie – sezon 2019*, "Raport", 15, p. 229–242.
- Pastewka M. (2018), *Badania konserwatorskie i architektoniczne w budynkach A, B, C parafii prawosławnej Przemienienia Pańskiego przy ul. Kościuszki 18 w Płocku*. Raport 2018, Archive of the City Historic Preservation Officer in Płock.
- Polak Z. (2011), *Płock średniowieczny – kontynuacja czy nowa jakość?*, [in:] A. Gołębniak (ed.), *Płock wczesnośredniowieczny*, Wydawnictwo Trio, Warszawa, p. 311–378.
- Skoczyński M. (2019), *Contrata Masoviae. Dominikanie na Mazowszu od XIII do XVI wieku*, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów; Wydawnictwo "W drodze", Poznań.
- Stawski M. (2008), *Ze Śląska na Mazowsze. Wokół początków dominikanów w Płocku. Kilka uwag krytycznych*, [in:] A. Barciak (ed.), *Święty Jacek Odrowąć i dominikanie na Śląsku*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Katowice, p. 198–209.
- Szyma M. (2011), *Architektura sakralna Płocka w XIII w. – kolegiata św. Michała i kościół św. Dominika*, [in:] A. Gołębniak (ed.), *Płock wczesnośredniowieczny*, Wydawnictwo Trio, Warszawa, p. 279–310.
- Tomaszewski A. (1968), *Podominański kościół pw. Św. Dominika w Płocku*. Wstępne opracowanie konserwatorskie, manuscript in the archive of the branch office of the Masovia Historic Preservation Officer in Płock, Pł/38/1046.
- Wołosz A.F.K. (1998), *Romańska architektura kościoła pw. Św. Dominika w Płocku*, "Mazowsze", 11, p. 89–120.
- Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka, 1065–1495* (1975), vol. I, Wydawnictwo S.M. Szacherska, Warszawa.

Streszczenie

Podominański kościół pw. św. Dominika w Płocku to jeden z najstarszych obiektów sakralnych miasta. Wraz z przylegającym do niego klasztorem stanowi świadectwo funkcjonowania na obszarze tzw. „Górek” społeczności trzech wyznań: katolików, protestantów i wiernych prawosławnych. Romański kompleks wzniesiony został najpóźniej

w trzeciej dekadzie XIII w. i stanowił istotny punkt na mapie średniowiecznego i nowożytnego Płocka. Sama zabudowa ulegała na przestrzeni wieków niewielkim zmianom, stąd też kościół i klasztor to miejsca o dużym potencjale badawczym. Niestety, dotychczas obiekt nie doczekał się kompleksowych badań archeologicznych, poprzedzonych kwerendą źródłową. Zmiana takiego stanu rzeczy stanowiła główne założenie projektu „At the intersection of faiths and cultures – research on history of St. Dominic's Church in Płock”, finansowanego z budżetu „Grants4NCUStudents”. W ramach niego zespół badawczy z toruńskiego UMK przeprowadził w 2022 r. wstępne badania archeologiczne krypt pod kościołem św. Dominika. Podczas cyklu wyjazdów terenowych wykonano szereg odwiertów w przestrzeni krypty, a także w piwnicach pod wschodnim skrzydłem klasztornym. Oczyszczono także zasypisko północnego otworu wejściowego. Prace wstępne umożliwiły prowadzenie dalszej eksploracji nawarstwień nienaruszonych podczas prac porządkowych mających miejsce w krypcie w XX w. Podczas trwania badań odkryto łącznie szczątki ok. 120 osób, z czego kości 16 osób zdeponowano w ossuarium wykonanym w drewnianej skrzyni. Pozyskano również zabytki kultury materialnej, które pozwoliły na wydatowanie momentu i kolejności zmian zachodzących w kryptach. Rezultaty prowadzonych badań umożliwiły precyzyjne opracowanie dalszej strategii badawczej dla płockiego kompleksu poddominikańskiego.

Słowa kluczowe: krypty, Płock, klasztor, ossuarium, dominikanie, protestanci, prawosławni

Mikołaj Dobek

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Institute of Archaeology
e-mail: mikołaj.dobek@interia.pl

Ewelina Imiołczyk

 <https://orcid.org/0000-0002-0894-1038>

Liczman z zamku Ogrodzieniec Próba interpretacji

Jeton from Ogrodzieniec Castle. An Attempt at Interpretation

Abstrakt: Wśród zabytków pozyskanych w trakcie badań zamku Ogrodzieniec w 1964 r., prowadzonych pod kierownictwem ówczesnego dr. Jerzego Szydłowskiego, odkryto liczne zabytki ruchome, w tym także numizmaty. Niewątpliwie w tej kategorii zabytków na uwagę zasługuje liczman z rachmistrzem, datowany na lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XVI w. Typologicznie ów zabytek można określić jako Mitchiner 1430/1430a. Omawiany typ, znany jako *Rechenmester-Typus* lub *Schulpfennig*, posiada na awersie przedstawienie mężczyzny za stołem w trakcie

wykonywania obliczeń. Na rewersie natomiast mamy litery alfabetu ułożone w pięciu liniach. Prezentowany zabytek pochodzi z pracowni trzech Hansów Schultesów, działających w latach 1553–1612 w Norymberdze. Liczman znajdujący się obecnie w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (nr inw. MGB/A/30/2006:3) został bez wątpienia przywieziony do Ogrodzieńca i należał do któregoś z właścicieli zamku bądź jego mieszkańców. Monety tego typu charakteryzują się bardzo bogatą symboliką i stanowią ciekawy przykład dalekosiężnych kontaktów handlowych.

Słowa kluczowe: numizmatyka, liczman, zamek Ogrodzieniec, Norymberga, XVI wiek

Zagadnienia wstępne

Numizmaty jako nośnik informacji są szczególną kategorią zabytków, które zyskały na znaczeniu zwłaszcza w czasach, w których znajomość pisma była znikoma. Znaczenie monety wynika nie tylko z tego, że stanowi ona masowy środek płatniczy, lecz także z tego, że jest nośnikiem różnorodnych treści (Kiełb 2015: 467). W obrębie zainteresowania numizmatyków znajdują się również krążki wyglądem przypominające monety. Wykonane zazwyczaj z nieszlachetnych metali zwane są liczmanami (Drożdż 2019: 5). Według niektórych badaczy nie posiadały one cech powtarzalności i mobilności, ponieważ ich produkcja wynikała z prywatnych potrzeb różnych urzędników. Twierdzenie to można uznać za prawdziwe najprawdopodobniej tylko w przypadku lokalnej wytwórczości na niewielką skalę. Natomiast efekty masowej produkcji, jakim były niewątpliwie liczmany

norymberskie, trafiały do odbiorców w całej Europie. Przydatność liczmanów w różnych operacjach finansowych przyczyniła się do tego, że w niektórych kręgach społeczeństwa stały się one powszechnymi przedmiotami życia codziennego o znacznej renomie (Drożdż 2019: 472).

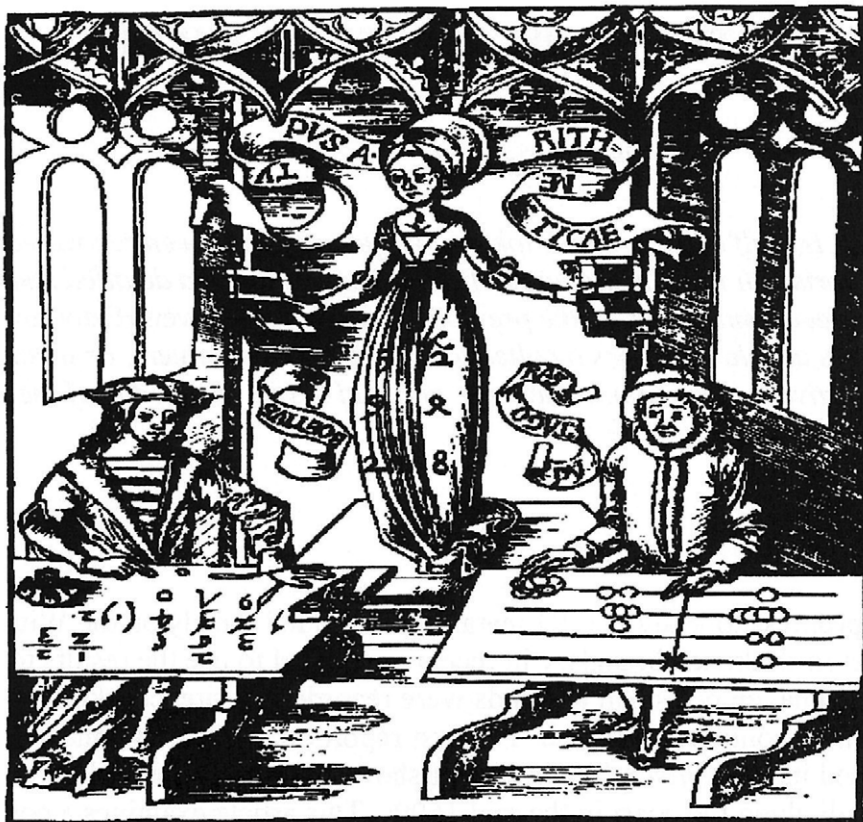
Geneza powstania liczmanów

Badacze przypuszczają, iż najstarsze liczmany¹ pojawiły się we Włoszech² w XIII w., a następnie, w drugiej połowie XIII w., we Francji (Mikołajczyk 1977: 181), w dalszej kolejności ich upowszechnienie odnotowujemy na terenie Niderlandów, Anglii i Niemiec. W pierwszej połowie XIV w. ta kategoria zabytków pojawiła się także na terenie Czech (Duma 2015: 151). Zapotrzebowanie na liczmany okazało się tak duże, że w końcu XV w. doszło do rozwoju prywatnych wytwórni produkujących je na rynek lokalny oraz na eksport. Wytwarzane na dużą skalę liczmany francuskie i niemieckie (Idzikowska 2018: 227) sprowadzano także do Polski³, ponieważ emisja rodzimych żetonów nie była wystarczająca (Kielb 2015: 58). Liczmany prywatne praktycznie całkowicie zostały wyparte w XVII w. przez tańsze emisje masowe, o cechach obowiązującego stylu i urozmaiconej ikonografii (Dutkowski 1987: 20). Norymberscy mincmistrzowie na przestrzeni XVII i XVIII w. produkowali bardzo duże ilości żetonów (Kellehr 2009: 211), które często opatrywano imionami wytwórców, pisarzy czy urzędników skarbowych. Wyroby wykonane z mosiądzu i miedzi pochodzące z mennicy norymberskiej, w tym liczmany, były eksportowane na teren całej Europy od początku XVI w. (Idzikowska 2018: 227). Przyjmuje się, że najwcześniejsze norymberskie liczmany opatrzone łacińskimi

1 Funkcjonujący w języku polskim od XVI w. „liczman” jest odpowiednikiem niemieckiego *Rechenpfening* (Kielb 2015: 116), natomiast sama nazwa „żeton” pojawiła się dopiero w XX w. W numizmatyce polskiej funkcjonuje kilka określeń tego typu numizmatów jako znaków do rozliczeń, żetonów do gry, pieniędzy zastępczych oraz podskarbiówek. Według Zbigniewa Kielba, ze względu na przeznaczenie tych przedmiotów, należy je interpretować wyłącznie jako żetony rachunkowe i liczmany. Natomiast terminem „podskarbiówki” powinno się nazywać jedynie te liczmany, które emitowano na potrzeby podskarbich, czyli ministrów skarbu w Koronie i na Litwie (Kielb 2015: 60).

2 Początek ich produkcji datowany jest na XIII w. (Manegold 1997: 169).

3 Największy w Polsce zespół składający się z 33 liczmanów znaleziono podczas badań archeologicznych na zamku w Inowłodzu. W skład zestawu wchodziły liczmany norymberskie, datowane na pierwszą połowę XVI w. (Dutkowski 1987: 19; Paszkiewicz 1999: 187). Zespoły składające się wyłącznie z liczmanów odnalezione zostały także w Cieszynie i Krakowie. Zespół cieszyński, datowany na lata osiemdziesiąte XV w., należy do najstarszych, a jego jednorodność świadczy o tym, że liczmany te wypadły z większego zespołu, używanego na zamku. Funkcjonujący prawdopodobnie w księżęcej administracji komplet mógł zostać zamówiony przez dwór u norymberskich mincerzy (Paszkiewicz 1999: 188).

Ryc. 1. Kupiec w trakcie pracy posługujący się specjalną deską rachunkową, zwaną abakiem (Carnell 2002: 4, Fig. 1).

inskrypcjami, nazwiskami wytwórców, a czasem także datami, wytwarzane były przez Jorga Schultesa, a na rynku pojawiły się około 1550 r. Zmiany przyniosła tak zwana reforma mennicza rodziny Krauwinkel przeprowadzona w 1580 r. W myśl nowych zasad wszystkie liczniki wytwarzane na terenie Norymbergi miały być zaopatrzone w łacińską legendę z imieniem mennicy lub warsztatu, nazwę miasta, a także powiedzenie lub przysłowie (Idzikowska 2018: 227). Tego typu wyroby mogły służyć lokalnym rytownikom z polskich i litewskich mennic jako wzór do naśladowania (Kiełb 2015: 58). Żetony⁴ nie musiały posiadać ogólnopolskiej

4 W literaturze przedmiotu można także napotkać rozważania definicyjne, w myśl których terminem „żeton/token/znak” określa się zabytki wykonane z ołowiu lub stopu cyny i ołowiu. Większość tych przedmiotów miała charakter prawny i posiadała sygnowanie herbem miasta, godłami cechowymi czy gmerkami kupców i rzemieślników. Stosowano je

ikonografii ze względu na swoje przeznaczenie, a motywy na nich się pojawiające często miały związek z modą czy upodobaniami wytwórców (Kiełb 2015: 472). Przyjmuje się, że produkcja rodzimych liczmanów przypadała na lata 1550–1615 (Kiełb 2015: 61). Wytwórczość tych środków rachunkowych w prywatnych ośrodkach miała duży wpływ na ich ikonografię, przejawiającą się w umieszczaniu na nich osobistych herbów właścicieli. Były one też bardziej rozbudowane od monet państwowych (Kiełb 2015: 63). Właśnie cechą charakterystyczną polskich i litewskich liczmanów jest rozbudowana heraldyka.

Liczmany w średniowieczu i czasach nowożytnych były narzędziem służącym do kalkulowania, używanym w pracy kupca i kasjera. Tradycja posługiwania się rachunkiem liniowym sięga antyku, w którym do prowadzenia skomplikowanych obliczeń używano drewnianej lub kamiennej tabliczki rachunkowej (*abacus*) oraz kamieni (Manegold 1997: 202). Rachmistrz do swoich obliczeń wykorzystywał stół rachunkowy zwany abakiem (Paszkiwicz 1999: 187; Kiełb 2015: 58), który przypominał dzisiejszą szachownicę (ryc. 1). Ułożenie linii pionowych i poziomych gwarantowało stałą liczbę punktów skrzyżowań, która odpowiadała systemowi pieniężnemu panującemu w danym kraju (Kałkowski 1969: 48). Głównym miejscem przeznaczenia stołów rachunkowych były kantory kupieckie, kasy komunalne, mennice, a także izby obrachunkowe książęce i królewskie⁵. Z tego powodu liczmany znajdowane są głównie na terenach miast (Drożdż 2019: 5). Związane są również z ośrodkami podatkowymi i handlowymi, jakim były zamki i klasztory (Dutkowski 1987: 19). Na swoje potrzeby wykorzystywali je również właściciele prywatnych dóbr w celu kontroli finansów (Dutkowski 1987: 20). W literaturze przedmiotu funkcjonuje także twierdzenie, według którego liczmany służyły w XVII w. jako zdawkowe monety do drobnych płatności⁶, jednak ze względu na użycie do ich produkcji tanich materiałów nigdy na szeroką skalę nie weszły do obiegu (Manegold 1997: 168). Liczmany mogły być również używane wtórnie jako żetony do gier, szczególnie karcianych, i taką funkcję pełniły w XVIII w.

w celach rozrachunkowych i administracyjnych wobec władz miasta, parafii, cechu lub prywatnego zleceniodawcy. Ich przeznaczenie oraz zastosowana ikonografia determinowały zasięg funkcjonowania, a także ważność żetonów. Zazwyczaj numizmaty te wykorzystywane były w obrębie konkretnego miasta i jego najbliższej okolicy. Surowiec, z którego były wykonywane żetony, niewątpliwie odróżnia je od liczmanów, wybijanych najczęściej ze stopu miedzi (Makowski 2015: 113).

5 Użytkowanie liczmanów przez urzędników do wewnętrznych rozliczeń zostało potwierdzone – we Wrocławiu (Duma 2015: 152), w Krakowie oraz Kazimierzu (Chmiel 1901: 296).

6 Pogląd ten oparty jest na występowaniu pojedynczych liczmanów w skarbach monet z Poznania i Wrocławia. Na taką ich funkcję wskazywali A. Mikołajczyk i E. Mrowiński (Dutkowski 1987: 21), natomiast większość badaczy uważa, że weszły one w skład skarbów monet przypadkowo.

już po upowszechnieniu się liczydeł⁷. Cornelia Manegold zwróciła uwagę na jeszcze jedną istotną funkcję liczmanów z rachmistrzem, mianowicie używanie ich w szkołach do nauki pisania i liczenia (Manegold 1997: 186). Badaczka uważa, że właśnie te liczmany od XVI w. używane były głównie jako *Horn-book*, czyli pełniły głównie rolę edukacyjną dla przyszłych rachmistrzów⁸.

Badania w roku 1964

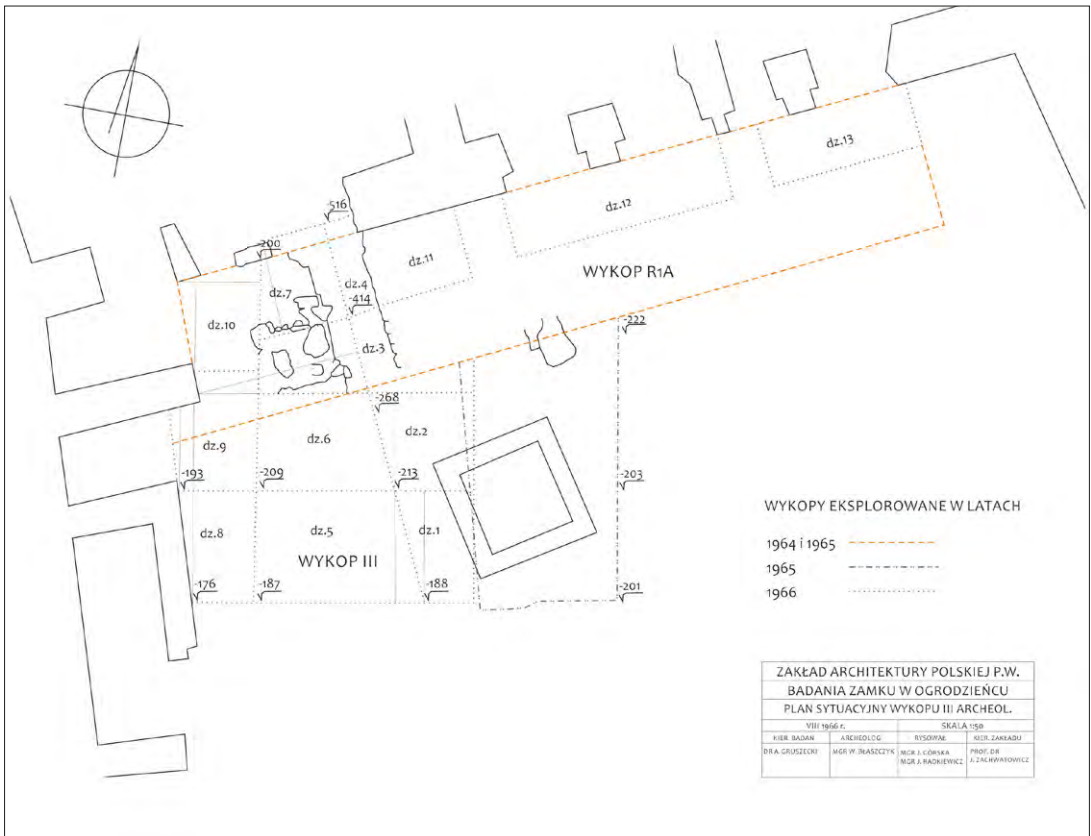
Głównym celem badań archeologicznych rozpoczętych w roku 1964 na zamku w Ogrodziencu (st. 13) były prace konserwatorskie, zabezpieczające oraz badawcze, prowadzone przez Katedrę Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Sondażowe badania archeologiczne przeprowadzono w dwóch terminach, od 22 czerwca do 30 czerwca (dziedziniec w centralnej części zamku) oraz od 12 października do 14 października 1964 r. (wschodnia część zamku). Prace te, na zlecenie Katedry Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, wykonane zostały przez Dział Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (Szydłowski 1964: 20) pod kierownictwem dr. Jerzego Szydłowskiego⁹. Ich celem było uchwycenie obrazu nawarstwień badanej części zamku oraz dokonanie wstępnej oceny chronologii warstw.

Wykop założono wzdłuż dziedzińca od ściany południowej do północnej na osi N–S. Ponieważ u wylotu bramy głównej (gdzie poziom dziedzińca opierał się o litą skałę) prowadzono już badania konserwatorskie, postanowiono przesunąć wykop w kierunku zachodnim. Długość interesującego nas wykopu – R1A – wynosiła 12 m, a jego szerokość 2 m, przy czym w wyniku obsunięć profilu szerokość uległa zwiększeniu (ryc. 2). Założony wykop przeciął nagromadzony gruz przy południowej, wykutej w skale ścianie dziedzińca. Warstwy mechaniczne zbierano równoległe do mniej stromej stoku. Eksplorację zaczęto od strony południowej,

7 Z 1482 r. posiadamy wzmiankę (z Norymbergi), która potwierdza używanie liczmanów w grach karcianych (*Spielmarke*), natomiast od połowy XVII w. w tym celu były wykorzystywane głównie (Duma 2012: 115).

8 *Horn-book* to tabliczki, na których wypisano litery alfabetu w celach edukacyjnych (Manegold 1997: 199, Abb. 21; 202).

9 Jerzy Szydłowski (1931–1997) objął kierownictwo Działu Archeologii w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu w 1955 r. (w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu pracował do 1973 r.). W 1960 r. Rada Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza nadała mu stopień doktora. Od 1969 r. kształcił młodzież z zakresu archeologii i pradziejów Polski na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Habilitację otrzymał w 1977 r., natomiast tytuł profesora nadzwyczajnego – w 1988 r. Od 1984 r. pełnił funkcję kierownika Działu Archeologii w Muzeum Śląskim w Katowicach, a w 1991 r. utworzył Zakład Archeologii na Uniwersytecie Śląskim (Abłamowicz, Wójcik-Kühnel 2007: 1–17).

Ryc. 2. Podzamcze, stan. 13. Plan sytuacyjny z lokalizacją wykopów eksplorowanych w latach 1964–1966 (oprac. E. Imiołczyk).

gdzie natrafiono na otwór drzwiowy. W części środkowej i północnej odcinka R1A eksplorację prowadzono warstwami mechanicznymi o miąższości 10 cm, równoległe do obecnego poziomu dziedzińca. Na górze zalegała darnń, a dalej ciemnobrunatna ziemia zawierająca materiał zabytkowy. W części środkowej, na poziomie około 40 cm, pojawiła się ciemniejsza, szara warstwa z domieszką gruzu, poniżej której znajdowała się brunatna ziemia naturalna, uznana za nadcalcową. Poniżej 60 cm znajdował się naturalny kamień wapienny. Na poziomie 80 cm natrafiono zaś na litą skałę wapienną (Szydłowski 1964: 22). Podczas prowadzonych prac odkryto liczne zabytki ruchome, w tym także numizmaty. W trakcie wywożenia napisiska gruzu spod północnej ściany zamku w Podzamczu natrafiono na cztery monety, w tym liczman datowany przez odkrywców na XVIII w. Numizmaty te zostały następnie (1 sierpnia 1964 r.) przekazane jako stały depozyt do Muzeum w Chorzowie (Korespondencja Działu 1964, Archiwum Działu Archeologii MGB),

gdzie znajdowały się do 2006 r. Obecnie monety z zamku Ogrodzieniec wzbogacają zbiory Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Liczman został poddany zabiegom konserwatorskim oraz badaniom metalograficznym¹⁰.

Liczman

Liczman, Norymberga, XVI wiek

Av: W środku pola brodaty mężczyzna – rachmistrz w renesansowym stroju, stojący przodem za stołem ukazany perspektywicznie, na którym jest abak (deska rachunkowa). Obie dłonie ułożone ma na blacie stołu, na którym leżą pogrupowane monety–liczmany, dwie grupy po trzy liczmany oraz cztery liczmany ułożone w rzędzie. Na stole ukazane są dwa przedmioty (częściowo zatarte), najprawdopodobniej kasetki, oraz obiekt przypominający sakiewkę. Błat stołu objęty jest podwójną ramą, wewnątrz której widoczne jest zdobienie, najprawdopodobniej pod postacią czterech płatkowych kwiatów. Pomiędzy kunsztownie rzeźbionymi nogami stołu widoczne są stopy rachmistrza. Postać ubrana jest w charakterystyczny dla epoki kaftan o obszernym kroju z wyraźnie zaznaczonym kołnierzem. Włosy ma przycięte do ucha, posiada także zarost. Wokół bordiura z kwiatków i otok perełkowy.

Rv: W obwódce perełkowej alfabet w pięciu liniach ABC/DEFGHI/JKLMNOP/QRSTV/WXYZ, duże litery alfabetu wypisane po łacinie (zatarta litera A; częściowo zatarte litery: B, C, E, H, I, K, L, O, P, V). Litery oddzielone są cienkimi horyzontalnymi liniami. Wokół bordiura z liści i otok perełkowy. Stylizowany ornament roślinny składa się z podwójnych wieńców połączonych ze sobą za pomocą krzyżujących się rozet. Wewnętrzna część wieńców zawinięta jest do wnętrza i zakończona półkulami.

Ø 28 mm; 2,84 g; CuZn; Mitchiner 1430/1430a; nr inw. MGB/A/30/2006:3

Lit.: Mitchiner 1988: 417¹¹; Drożdż 2019: 149, ryc. 615.

Interpretacja zabytku

Liczman pochodzący z zamku Ogrodzieniec to wykonany z mosiądku, wybity stemplem krążek, swym rewersem odpowiadający liczmanom typu Mitchiner 1430 (ryc. 3). Pewne różnice zauważalne są natomiast na awersie, zaskakującym liczbą

10 W tym miejscu chciałabym podziękować pracownikom Działu Archeologii Muzeum Śląskiego w Katowicach za okazaną pomoc.

11 Zbliżony stylistycznie okaz (ryc. 4e) znajduje się w Litewskim Narodowym Muzeum w Wilnie (Remecas 1999: 255). Liczman z abakiem (ryc. 4d) został odnaleziony również w trakcie badań przeprowadzonych przez detektorystów na obszarze Wiveton w Wielkiej Brytanii (Carnell 2002: 5; Fig. 3; por.: Kałkowski 1969: 49, ryc. 20).

Ryc. 3. Liczman z zamku Ogródzieniec (nr inw. MGB/A/30/2006:3).

szczegółów na nim ukazanych – począwszy od wyglądu stołu, który wykrojem nóg nawiązuje do podtypu Mitchiner 1430a (ryc. 4a), po ukazane dwie kasety oraz nieokreślony przedmiot, a także same liczmany, obrysowane konturowo, a nie zaznaczone kulkami. Wszystkie te elementy zdają się potwierdzać późną chronologię zabytku, na co wskazuje także typ Mitchiner 1430a (Mitchiner 1988: 417; 1430a). Awers tego egzemplarza posiada bardzo rozbudowaną stylistykę, zastanawia jedynie strój rachmistrza, którego elementy można zaobserwować już na ikonografii w drugiej połowie XV w. Mowa tutaj o rękawach o charakterystycznym kroju w górnej ich części – wokół ramion są szerokie i mają kształt zaokrąglony, natomiast poniżej mocno się zwężają. Tego typu rękawy występowały również w XVI w. i były charakterystyczne dla ubiorów francuskich i flamandzkich oraz dla środowiska dworskiego, także na terenie ziem polskich. Istnieje oczywiście możliwość, że sam wygląd rachmistrza był celowo archaizowany¹².

Rewers liczmana posiada ułożone w pięciu liniach litery alfabetu w otoczce perełkowej. Forma liter wskazuje na czcionkę renesansową¹³. Litera A jest nieczytelna, a częściowemu zatarciu uległy następujące litery: B, C, E, H, I, K, L, O, P, V.

12 Chciałabym podziękować prof. dr. hab. Borysowi Paszkiewiczowi (Instytut Archeologii, UW) oraz prof. dr hab. Annie Drażkowskiej (Instytut Archeologii, UMK) za cenne wskazówki naukowe i sugestie. Chcę wyrazić także swoją wdzięczność dr. Pawłowi Milejskiemu oraz mgr. Wojciechowi Mirosze.

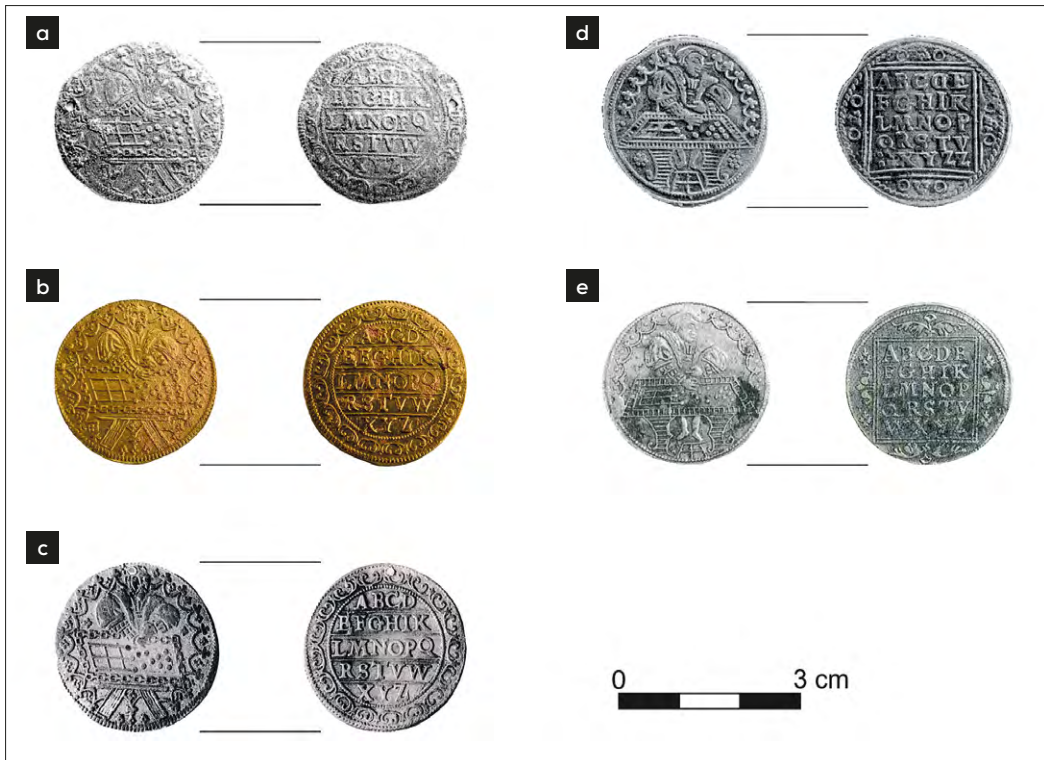
13 Najprawdopodobniej ma to związek z reformą zwaną Krauwincel przeprowadzoną w 1580 r., dotyczącą stosowania czcionki na liczmanach. Wcześniejsze liczmany opatrzone były gotycką legendą (Idzikowska 2018: 228).

Nie zarejestrowano również, aby któraś z liter znajdowała się w odbiciu zwierciadlanym. Litery oddzielone zostały cienkimi, horyzontalnymi liniami. Na obwodzie dodatkowy element zdobniczy stanowi bogato zdobiona bordiura z liści. Stylizowany ornament roślinny składa się z podwójnych wieńców połączonych ze sobą za pomocą krzyżujących się rozet. Wewnętrzna część wieńców zawinięta jest do wnętrza i zakończona półkulami (por. Drożdż 2019: 149, ryc. 615).

Pozyskany w trakcie badań na zamku Ogrodzieniec liczman klasyfikujemy jako znalezisko pojedyncze. Typologicznie ten zabytek można określić jako Mitchiner 1430/1430a (Mitchiner 1988: 417), datowany na lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XVI w.¹⁴ Apogeum produkcji tej kategorii zabytków przypada na lata pięćdziesiąte XVI w. W literaturze przedmiotu pojawiają się również twierdzenia, że prototypem dla norymberskich liczmanów z rachmistrzem jest niderlandzki żeton wybity w 1530 r., który miał uczcić odnowienie pokoju przez Karola V (Manegold 1997: 172; Abb. 4). Omawiany typ, znany jako *Rechenmester-Typus* lub *Schulpfennig* (Manegold 1997: 170), posiada na awersie przedstawienie mężczyzny za stołem w trakcie wykonywania obliczeń. Na rewersie natomiast mamy litery alfabetu ułożone w pięciu liniach. Prezentowany zabytek pochodzi z pracowni trzech Hansów Schultesów: Hansa I Schultes (1553–1586), jego syna Hansa II (1586–1603) oraz Hansa III (1608–1612)¹⁵, działających w Norymberdze (Drożdż 2019: 10). Przy czym konkretnie ten zabytek można przypisać ostatniemu z Schultesów – Hansowi III. Początkowo emitowali oni liczmany nieodbiegające stylistyką od egzemplarzy wychodzących z warsztatów ich poprzedników, w późniejszym

14 Por. Mitchiner 1988: 417; 1430. Druga połowa XVI w. przyniosła zmiany właścicieli zamku. Po bezpotomnej śmierci Stanisława Bonera w 1560 r. zamek odziedziczyła jego siostra, żona Jana Firleja, marszałka wielkiego koronnego. W roku 1561 (zob. Adamkiewicz 2014: 157) Jan Firlej rozpoczął kolejny etap przebudowy zamku (Lachowska 2015: 92). Na 1587 r. przypadają zaś trudne dla zamku i jego właścicieli wydarzenia. W tym czasie zamek został zdobyty przez wojska arcyksięcia Maksymiliana, pretendenta do tronu polskiego. Dobra ogrodzienieckie po śmierci Jana Firleja przypadły jego najstarszemu synowi, Mikołajowi. Mikołaj Firlej był jednym z najwybitniejszych senatorów i uznanym politykiem. Po bezpotomnej śmierci syna Mikołaja, Jana Firleja, zamek przeszedł w posiadanie jego stryjcznego brata Andrzeja, kasztelana lubelskiego (Lachowska 2015: 92). Natomiast brat Mikołaja – Jan (zm. 1614) – uzyskał godność podskarbiego wielkiego koronnego (Adamkiewicz 2014: 69), a nauki pobierał w Altdorfe koło Norymbergi, w Lipsku, Padwie, a także przebywał w Rzymie (Adamkiewicz 2014: 70). Rodzina Firlejów emitowała własne podskarbiówki. Z okresu rządów na zamku w Ogrodzieniu wojewody krakowskiego – Mikołaja Firleja, znany jest np. bardzo rzadki liczman, który na awersie ma herb Lewart w obwódce i wieńcu, w otoku legenda: NICOLAVS FIRLEY PALATINVS CRACOVENS. Na rewersie drzewo z odważnikiem na jednej z gałęzi, w otoku legenda: NITITVR SVB ONERE VIRTVS 1593 i znaki mennicze (por. Drożdż 2014: 68, R6).

15 <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/3KKNELNZFL4QGGERXHUZE7063GRT3YVI> (dostęp: 20 III 2019).

Ryc. 4. Liczmany norymberskie z abakiem: a – Norymberga (Mitchiner 1988: 417; 1430a); b – Bielsko-Biała (Chorąży i in. 2008: 17); c – Kraków (Kałkowski 1981: 213); d – Wiveton (Carnell 2002: 5, Fig. 3); e – Wilno (Remecas 1999: 255).

okresie uległy one jednak modernizacji. Pod koniec swojej działalności produkowali liczmany z rachmistrzem liczącym na abakusie, które najlepiej odzwierciedlają ich przeznaczenie (Drożdż 2019: 11)¹⁶. Monety tego typu charakteryzują się bardzo

¹⁶ Liczmany o zbliżonej ikonografii, pochodzące z Norymbergi, produkowane były między innymi przez mistrza Hansa Mullera pomiędzy rokiem 1570 a 1582. Na tego wytwórcę wskazywać miał napis „Han M”, czyli Hans Muller (Mitchiner 1988: 417). Z pozoru błąd pojawiający się na niektórych egzemplarzach pod postacią podwójonej litery „Z” wskazuje na kolejnego twórcę – Hansa Zweingela. Podobne liczmany produkowane w pracowni Hansa Schultera II posiadają czasami literę „S” następującą po „Z” (Carnell 2002: 5). Hans Zwingel produkował liczmany z rachmistrzem w latach 1553–1586 (<https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18205908>, dostęp: 20 III 2019). Zbliżone stylistycznie egzemplarze wybijane były w pracowni Wolfa Lauffera w latach 1544–1601 (Rudowski 2014: 7; Manegold 1997: 184; Chorąży i in. 2008: 17) oraz Hansa Lauffera (Manegold 1997: 185) i odpowiadają egzemplarzom nr 1430 w typologii Mitchinera (ryc. 2a). Zbliżone stylistycznie liczmany, szczególnie na rewersach (ryc. 2d), pochodzą także z pracowni Hansa Lauffera, działającego w latach 1554–1632 (Manegold 1997: 85; Abb. 14), oraz Hansa II

bogatą symboliką i stanowią ciekawy przykład dalekosiężnych kontaktów handlowych. Warsztaty, w których produkowano liczmany, miały ogromny wpływ na ich formę plastyczną. Rytownicy i wytwórcy kreowali modę na określony typ numizmatów, powielany następnie w innych ośrodkach. Na ich wygląd oddziaływali także oczywiście zleceniodawcy, co niewątpliwie przejawia się w umieszczanych na nich wzorach i naśladownictwie zamożniejszych oraz posiadających większe wpływy zwierzchników.

Z terenów położonych najbliżej Ogrodzieńca znane są dwa liczmany norymberskie z abakiem. Pierwszy z nich, publikowany przez Tadeusza Kałkowskiego (1981: 213), został odnaleziony w Krakowie (ryc. 4c), drugi, norymberski egzemplarz, pochodzi z Bielska-Białej (ryc. 4b) i można go datować na XVI w. Oba omawiane egzemplarze zostały odnalezione w domach mieszczańskich i mają taką samą średnicę: 2,7 mm. Liczman (MBB/A/77:3) pochodzący z Bielska-Białej (st. 32)¹⁷ został odnaleziony w 2000 r. w kamienicy Rynek 4–5, w warstwie nasypowej z destrukcją pożarową, którą można datować na drugą połowę XVI – połowę XVII w. Pewne podobieństwa do omawianego egzemplarza z zamku Ogrodzieniec w Podzamczu dostrzec można w roślinnym motywie zdobniczym w otoku, ornamencie perlkowym, a także w samym wyglądzie liter alfabetu. Postać rachmistrza ukazana na awersie posiada podobne cechy fizyczne, jak zarost i krótka fryzura, zwrócona jest także przodem do odbiorcy.

Zakończenie

Podsumowując, należy zaznaczyć, że liczmany należą do świadectw historii, które przez stulecia były niezastąpione w większości transakcji bankowych i finansowych. Liczmany obcego pochodzenia trafiły na ziemie polskie dużo wcześniej, niż nastąpiła ich rodzima produkcja, a najbardziej pożądane wśród nich były liczmany norymberskie, wytwarzane na masową skalę w XVI i XVII w. W efekcie produkcja liczmanów wzrastała i uzależniona była od zapotrzebowania na nie wśród osób zarządzających państwowymi pieniędzmi, przełożyło się to nie tylko na eksport liczmanów, ale także na ich krajową produkcję¹⁸. Prezentowany zaby-

Krauwinkela, którego pracownia funkcjonowała w latach 1585–1635 (Manegold 1997: 83; Abb. 12). *Schulpfennings* emitowane był także przez Kiliana Kocha (Manegold 1997: 178). Pod koniec XVII w. do wytwórców liczmanów z rachmistrem należał między innymi Johann Michael Linder (<https://ikmk.smb.museum/object?id=18205888>, dostęp: 20 III 2019).

17 Pragnę podziękować dr. Bogusławowi Chorążemu (Muzeum Historyczne w Bielsku-Białej) za pomoc oraz udzielenie cennych informacji.

18 Zapotrzebowanie na liczmany produkowane w Norymberdze wykraczało poza Europę. Przykładem na dalekosiężne kontakty i wymianę handlową może być szesnastowieczny

tek charakteryzuje się niezwykle dużą liczbą szczegółów oraz starannością wykonania, co stawia go na wysokim poziomie artystycznym. Liczman ten stanowi również ważne źródło informacji, nie tylko o działalności norymberskich mennic, handlu dalekosiężnym, ale również o mieszkańcach zamku Ogrodzieniec. Typologicznie określony jako Mitchiner 1430/1430a (Mitchiner 1988: 417), został datowany na lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XVI w. (por. Mitchiner 1988: 417: 1430). Ponadto, udało się ustalić wytwórcę tego zabytku, którym był Hans III Schultes (1608–1612) działający w Norymberdze (Drożdż 2019: 149, ryc. 615). Wykonany z mosiądzu liczman znany jest w literaturze jako *Rechenmester-Typus* lub *Schulpfennig* i posiada na awersie przedstawienie mężczyzny za stołem w trakcie wykonywania obliczeń. Natomiast na rewersie ukazane zostały litery alfabetu ułożone w pięciu liniach. Zabytek odkryty został w 1964 r. w trakcie wywożenia nasypiska gruzu spod północnej ściany zamku w Podzamczu. Ta część zamku (pomiędzy „Kurzą Stopą” a skrzydłem mieszkalnym) ulegała wielokrotnym przebudowom, dokonywanym przez Bonerów oraz Firlejów, i zapewne z którymś z tych rodów należy łączyć omawiany liczman.

Zamek Ogrodzieniec posiada ponad wszelką wątpliwość wybitne walory naukowe i historyczne. Stawiają one ów obiekt w jednym rzędzie z najcenniejszymi zamkami w Polsce. Dzieje zamku na przestrzeni XVI w. przedstawiają się nad wyraz interesująco. Jest to okres głębokich przemian, zarówno w kwestii dziedziców na zamku, jak i samej bryły, która została w tym czasie niemal całkowicie przebudowana. Bez względu na to, czy omawiany liczman był używany w kancelarii zamkowej do prowadzenia rachunków czy do nauki pisanie oraz liczenia, bez wątpienia został przywieziony do Ogrodzienca i należał do któregoś z wymienionych właścicieli zamku bądź jego mieszkańców.

Bibliografia

Źródła

Korespondencja Działu 1964, Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu.

Literatura

Ablamowicz D., Wójcik-Kühnel I. (2007), *Pamięci Profesora Jerzego Szydłowskiego*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, 17, s. 11–17.

liczman norymberski znaleziony w trakcie badań archeologicznych na stanowisku Donogola na terenie Nubii (Idzikowska 2018: 229).

- Adamkiewicz S. (2014), *Jan Firlej – marszałek wielki koronny, wojewoda krakowski (ok. 1520–1574)* (praca doktorska), <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/handle/11089/6702> (dostęp: 20 IV 2020).
- Carnell P. (2002), *Medieval jettons discovered in Wiveton*, www.bahs.uk/GH-Files/HG1-5/GH-5.2.pdf (dostęp: 18 III 2019).
- Chmiel A. (1901), *Cecha schrottgeldowa krakowska*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 1901”, 4.1 (47), s. 295–297.
- Chorąży B., Misztal S., Wąs L. (2008), *Bielsko-Bialskie ślady w numizmatyce*, Gmina Bielsko-Biała, Bielsko-Biała.
- Drożdż K. (2014), *Podskarbiówki i liczmany Rzeczypospolitej Obojga Narodów i z Rzeczpospolitą powiązane*, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Oddział im. K. Beyera w Warszawie, Warszawa.
- Drożdż K. (2019), *Liczmany europejskie*, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Oddział im. K. Beyera w Warszawie, Warszawa.
- Duma P. (2012), *Numizmaty z badań przy kościele św. Piotra u Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, [w:] A. Pankiewicz (red.), *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621–1670)*, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 17), s. 111–118.
- Duma P. (2015), *Cechy i liczmany odnalezione na Pl. Nowy Targ we Wrocławiu*, „Folia Numismatica”, 29.2, s. 151–158.
- Dutkowski J. (1987), *O liczmanach norymberskich i innych*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 1–3, s. 18–25.
- Idzikowska B. (2018), *A reckoning counter from Nuremberg found in Dongola*, [w:] W. Godlewski, D. Dzierzbicka, A. Łajtar (red.), *Dongola 2015–2016. Fieldwork, conservation and site management*, Polish Centre of Mediterranean Archaeology. University of Warsaw, Warsaw, s. 227–230, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323534877.pp.227-230>
- Kałkowski T. (1969), *Cztery żywoty mennicy malborskiej*, Muzeum Zamkowe, Malbork.
- Kałkowski T. (1981), *Tysiąc lat monety polskiej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Kellehr R. (2009), *Coins and Tokens*, [w:] G. Beresford (red.), *Caldecote. The development and desertion of a Hertfordshire village*, Taylor and Francis, London (Society of Medieval Archeology. Monograph, 28), s. 211–212, <https://doi.org/10.4324/9781351194112-14>
- Kiełb Z. (2015), *Herby urzędników polskich i litewskich na monetach oraz liczmanach emitowanych w latach 1479–1707*, nakł. aut., Puławy.
- Lachowska M. (2015), *Zamek Ogrodzieniec w Podzamczu*, [w:] P. Laska, P. Sypczuk (red.), *Renovatio et restitutio. Materiały do badań i ochrony zespołów rezydencjonalnych i obronnych*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 89–106.
- Makowski T. (2015), *Numizmatyka na pograniczu różnych specjalności. Zetony czy tokeny? Uwagi o nazewnictwie nowożytnych numizmatów*, „Acta Archeologica Lodziensia 2015”, 61, s. 111–117.
- Manegold C. (1997), *„Grammatica loquitur – Arithmetica numeranta”. Ein numismatischer Beitrag zur Geschichte des Nürnberg Schreib- und Rechenmeister*, „Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte”, 47, s. 167–204.

- Mikołajczyk A. (1977), *Norymberskie i francuskie liczmany w Polsce*, „Biuletyn Numizmatyczny 1977”, 10 (128), s. 181–185.
- Mitchiner M. (1988), *Jetons, Medalets and Tokens: The medieval Period and Nuremberg*, vol. 1, Seaby, London.
- Paszkiewicz B. (1999), *Znaleziska monet i liczmanów średniowiecznych w Starej Wieży zamku w Cieszynie*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie 1999”, 1, s. 177–189.
- Remecas E. (1999), *Skaičiavimo žetonai rastr Vilniuje*, „Lietuvos archeologia”, 18, s. 253–261.
- Rudowski I.C. (2014), *Die Vielfalt Und Schönheit der Rechenpfennige*, RTS 26, „Arithmuseum Bonn”, 29 März 2014.
- Szydłowski J. (1964), Sprawozdanie (wstępne) z badań sondażowych na terenie zamku w Ogrodzieńcu, pow. Zawiercie, w dniach 22–30 VI oraz 12–14 X 1964 r. (maszynopis w archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu).

Strony internetowe

<https://ikmk.smb.museum/object?id=18205888> (dostęp: 20 III 2019).

<https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18205908> (dostęp: 20 III 2019).

<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/3KKNELNZFL4QGCRXHU-ZE7O63GRT3YVI> (dostęp: 20 III 2019).

Summary

The paper deals with a jeton of a sixteenth century date which was found in Ogrodzieniec Castle, Zawiercie District, Poland (now in the collection of the Upper Silesian Museum in Bytom, MGB/A/30/2006:3). The pieces addressed here came to light in 1967 when the Kurza Stopa (Chicken Foot) tower of the castle was cleared of rubble. The most interesting are the sixteenth-century Nuremberg jeton with depictions symbolize their purpose – with an arithmetician counting on an abacus. Produced by the family of three Hans Schultes, active from 1553 to 1612. That large family clans producing jetons for all of Europe. Some space is accorded in their report to the artistic values of the jetons, and to its value as a sources in the study of the history of Early Modern numismatic market. These were to a great degree an effect of social and economic changes and of contacts with the territories of west and eastern Europe.

Keywords: numismatic finds, jeton, Ogrodzieniec Castle, Podzamcze, Modern period, Nuremberg, 16th century

Ewelina Imiołczyk

Muzeum Górnośląskie w Bytomiu /

Uniwersytet Śląski

Instytut Historii

e-mail: e.gabala@muzeum.bytom.pl

Luboš Hobl

 <https://orcid.org/0000-0003-2889-7537>

On the Issue of the Typological Definition of the So-called “Central European Castell”

W kwestii typologicznej definicji
tzw. „kasztelu środkowoeuropejskiego”

Abstract: Typology is one of the fundamental archaeological methods that helps to organise large amounts of data and facilitates their handling. It is also used in castellology, where it categorises castles into various types, for example, on the basis of their layout, as observed in Czech castellology. Among these classifications, the so-called Central European castell has proved to be particularly problematic. Nevertheless, none of the representatives within this group completely aligns with the definition formulated by T. Durdík. The best-explored representatives of this group, which come closest to meeting the definition, are the castles in Písek and Kadaň. For this reason, they served as analogies for other supposed representatives, forming the basis for the conceptualisation of the original form. Recent research has cast doubts on their inclusion in this typological group. In contrast to the examples mentioned above, there are other sites that come close to the definition, yet their classification into the group of so-called Central European castell has been questioned, to say the

least. The issues discussed in this article underscore the insufficient level of knowledge available regarding the representatives of the so-called Central European castell, effectively challenging the legitimacy of using this type in terms of an archaeological method. A potential solution to this situation lies in reclassifying them into another typological group, preferably within the category of castles with a perimeter layout, which would allow their further use. Moreover, such a merger would eliminate the artificial boundaries currently separating these related sites. Nevertheless, typology should primarily be regarded as a method that helps and simplifies the handling of accumulated data. Existing groups require revision to make them more applicable for further research. This should not be limited to the assessment of architectural and historical qualities; it should also incorporate other approaches that have been underutilised thus far. This will help to create a more nuanced understanding and improved comprehension of castle sites.

Keywords: typology, archaeological methods, castellology, castles, revision, so-called Central European castell

Introduction

Typology is one of the basic archeological methods that helps sort a large amount of data and makes working with this data easier (for more about typologies in archaeology, see Adams, Adams 1991). We also encounter this method, which is also naturally used by other scientific branches, in castellology. Castellology attempts to classify castles based on their dispositional layout (more about this concept, see e.g. Durdík, Bolina 2001: 75–76; Gabriel 2014). Nonetheless, we are, in fact, dealing with artificial groups, and this means that there is no general agreement surrounding them. There are several castle types in Czech castellology that have long been under criticism by a portion of the academic community. One of these types is the so-called Central European castell, which this paper will deal with in greater detail¹.

This type has been defined by T. Durdík as one of the fundamental typological groups. It immediately became the subject of criticism and academic discussion. This has resulted in a large number of academic articles, the focus of which gradually shifted to individual castles (e.g. Durdík 1989; Razím 1992; Plaček 1997; Durdík 1998; Ježek, Slavík 1998; Ježek 1999; Durdík 2001; Frolík, Sigl 2001; Razím, Ježek 2001; Frolík 2008; Razím 2014). These discussions yielded few results and gradually shifted to a personal level rather than remaining focused on pragmatic discussion. This critique has been ongoing in the recent past and is still ongoing at present; however, this typological group continues to be seen as an integral part of current castle typology (for an overview of the currently used typology, see e.g. Durdík, Bolina 2001: 76–135).

However, this castle type is the one that appears most frequently in foreign literature, as it has been identified as a possible source of inspiration for the castles of the Teutonic Order in the Baltic (Durdík 1993a). This article, and especially the subsequent publication (Durdík 1994a)², which dealt with this typological group, is still widely cited in literature lists of articles and books by authors from various European regions (especially Poland and Austria; e.g. Schicht 2003; Józwiak, Trupinda 2012; Torbus 2014; Schwarz 2015; Schicht 2018; *Castra Terrae Culmensis. Na rubieży...* 2020 etc.). This is mainly due to the fact that, unlike others, they were published in German, which greatly contributed to and facilitated their use.

1 Previously, the term “so-called Italian castell” was used for this type (cf. Durdík, Lehečková 1977 or Durdík 1987: 46). Some authors still use this term to date, e.g. M. Plaček (cf. Plaček 1997 or Plaček 2001: 28–29).

2 The text below uses a slightly more recent Czech book (Durdík 1998), which has been expanded and updated compared to the German version.

This paper focuses on verifying the justification for the creation of this typological group. For this reason, it is necessary to focus on individual sites and compare them with their definition. This definition appears in academic literature as the following:

Castells of the Central-European type are considered to be four-sided and most often having four towers, and are primarily urban castles with perimeter buildings. The towers are usually rectangular without the possibility of flanking. Inner horizontal connection between rooms can be made possible by an arcade gallery (Durdík 1998: 150)³.

When we look in greater detail at this definition, it is clear at first glance that we are dealing with a polythetic structure⁴. This means that inclusion into a typological group depends on the will of the scholar, who includes individual objects into this group based on their intuition. They thus decide which characteristics are necessary in specific situations for inclusion into this group and which are not.

In the following sections, individual localities will be briefly described with an emphasis on new information and the problematic areas of individual examples. This paper primarily draws from examples that appear in comprehensive publications (e.g. Durdík, Bolina 2001: 94–100)⁵.

The Main examples

Písek

The castle in Písek (Fig. 1) is one of the primary examples of the whole group. Only the west wing of the castle has been preserved until the present day. Nonetheless, archaeological research, historical construction surveys, and historical iconography have provided fairly detailed knowledge of the castle, which had palace wings around the entire circumference of its core. Its whole courtyard was lined with a walled arcade gallery (e.g. Durdík 1993b; for the most recent works, see Lavička et al.

3 This part was translated from the original Czech text with an emphasis on preserving the meaning of the definition.

4 For polythetic structures, multiple descriptors that characterise the structure are typical; however, not all must be present for the entity to be included in the structure (for more details, see Neustupný 2007: 129–130).

5 The overview will not include the castle in Jaroměř, which often appears on the ground plan comparison of the so-called Central European castells (e.g. Durdík 1999, Fig. 1137). However, this castle is referred to as a “supposed” example (cf. Durdík 1998: 235–239). Besides, scholars doubt that this castle existed at all (the most detailed account is found in Ježek and Slavík 1998).

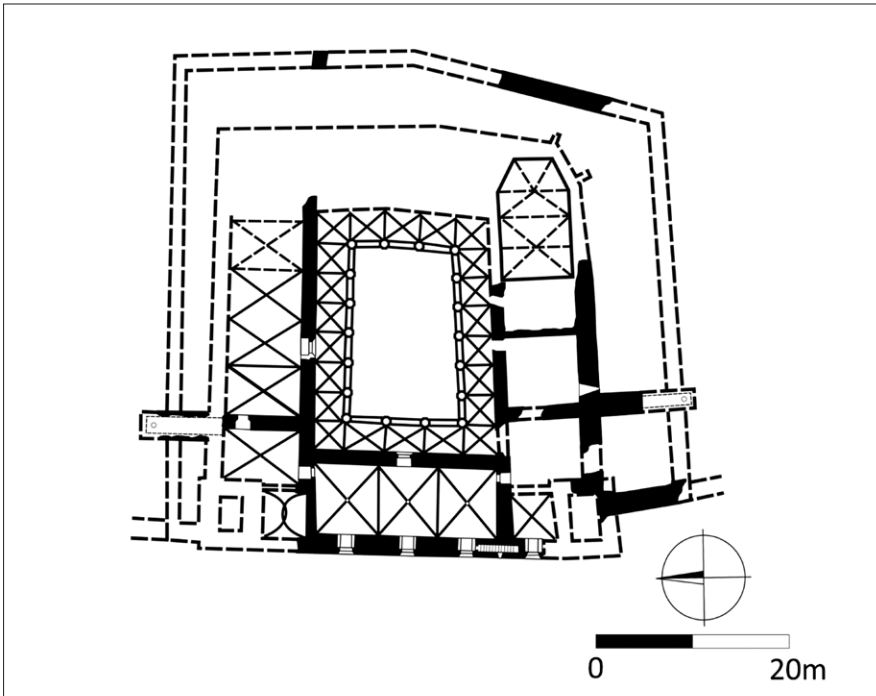

Fig. 1. Plan of the castle in Písek (after T. Durdík, edited by the author).

2016: 84–101). When we compare this reconstruction with the definition of the so-called Central European castell, we find that, by and large, they coincide. The greatest discrepancy is that the castle is thought to have had three towers, not four. The tower, known from iconographic sources (eighteenth and nineteenth century), in the now-defunct east wing is thought to have been located in its centre according to T. Durdík. These, however, are rather “cosmetic” problems. However, the overall interpretation of T. Durdík has been criticised by some scholars (e.g. Varhaník 2000 or Razím 2014)⁶. V. Razím has long postulated that a cylindrical tower located in the northwest corner is shown on the ceiling mural from 1743, although traditionally there should also be a rectangular tower⁷. However, this change does not

6 The last works of V. Razím (2014) do not, unfortunately, focus in detail on the exclusion of present knowledge. As a result, various exclusions and assumptions contradict one another. However, the goal of this text is not to analyse these problematic sections, and therefore, will not be elaborated upon further.

7 The last reconstruction depicts the castle only with a cylindrical tower (Lavička et al. 2016: Fig. 76–77).

fundamentally affect its inclusion into the category of “Central European castells”, as the aforementioned definition does not rule out the presence of cylindrical towers (although it primarily assumes they are rectangular). The next relative doubt relates to the linking of the castle layout to the urbanistic plan of the town, which has been disputed specifically in Písek, as the area between the castle and the Dominican monastery was to serve as an outer bailey and not as part of the town (but also in other localities; cf. Razím 2014: 506–507).

Kadaň

The second most significant representative of the so-called Central European castells is the castle in Kadaň (Fig. 2). This castle closely fits the definition of this castle type. On a practically square ground plan, the castle had four corner towers. According to older conceptions, three palace wings (in two phases) were to have been built in the early Gothic period around the courtyard, and later an arcade gallery in

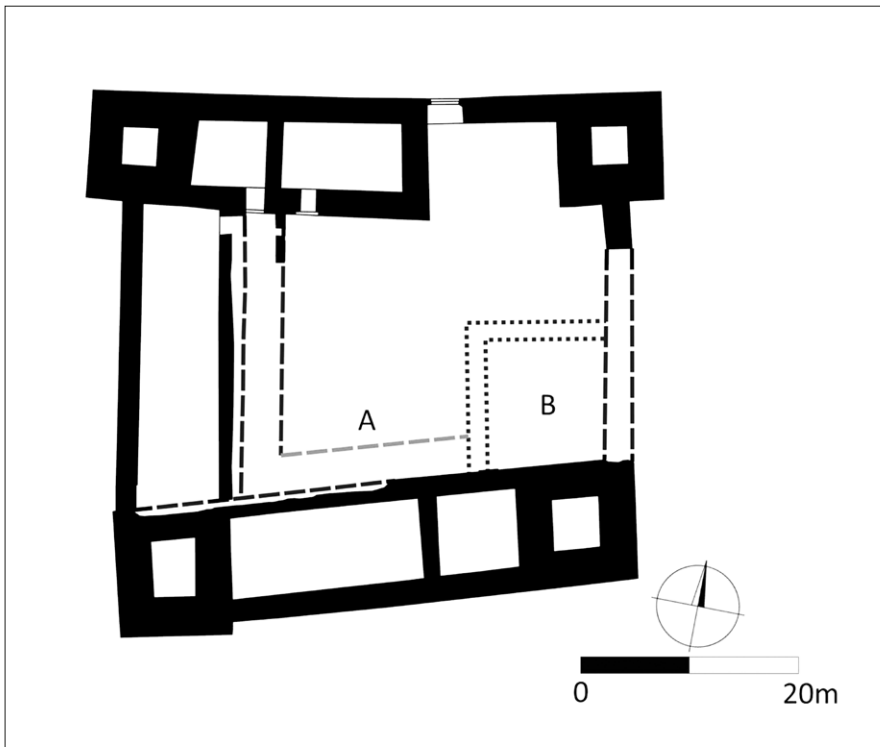

Fig. 2. Plan of the castle in Kadaň (after T. Durdík, edited by the author). A – assumed arcade gallery at the south wing; B – the extent of the east wing.

the west wing (e.g. Durdík, Lehečková 1977: 286–288 or Durdík 1998: 160–167)⁸. Further archaeological surveys led by PhDr. Eva Černá in 1999–2000 revealed the foundations of another palace wing on the eastern side of the core (Fig. 2:B; Durdík 2002: 43). To this day, no documentation has been published for this palace wing, which hinders its chronological classification. However, T. Durdík assumed that it was related to the oldest phase of the castle from the second half of the thirteenth century (cf. Durdík 2011: Fig. 100). A recent historical building survey conducted on this castle is still waiting to be published; nonetheless, its results are limited primarily by the extent of preserved Early-Gothic constructions, which are mainly restricted to the basement of the current building (except for the northeast tower)⁹. However, the current courtyard level is likely different from the level of the thirteenth century. Despite the generally widespread opinions and the fact that it most corresponds to the definition of “Central European castells”, there are doubts concerning the justification for its inclusion in this typological group (most recently Razím 2014: 509).

Domažlice

The castle in Domažlice (Fig. 3) was located in the southwest corner of the town. Most opinions do not dispute that the extent of the castle was basically the same as the current object, which was significantly modified and renovated in the modern period (e.g. Sedláček 1893: 74; Menclová 1976: 212; Durdík 1987: 6–7; Fig. 4:A). Research carried out hitherto assumes that the circular bergfried located in the southeast corner of the castle area is the most significant remnant of the Early Gothic castle. Furthermore, the south and west enclosure walls of the castle are thought to have been preserved; these walls were a remnant of the city fortifications. T. Durdík also assumed that some of the other inner constructions are from the Early Gothic period (Fig. 3:B). Based on his analysis, he postulated that the castle had three palace wings (i.e. the wing on the south side was not the only one), which may have been connected by an arcade gallery. Based on analogies, another two rectangular corner towers were deduced (Durdík 1998: 204–208; 1999: 117)¹⁰.

⁸ The presence of an arcade gallery relies on the wall that was parallel to the west wing and is thought to have been its foundation. Nonetheless, only a part of it was discovered, and therefore, it is not clear whether it ran along the whole wing or what the whole extent of the arcade gallery was (Durdík 1998: 167). The arcade gallery or another form of external horizontal connection can, to some extent, be assumed, by analogy, even at the south wing (Fig. 2:A).

⁹ His results were presented by Ing. arch. Jaroslav Cígler and Lukáš Gavenda at the conference *Dějiny staveb* in 2015.

¹⁰ The extension of the enclosure wall of the town's fortifications in the corner of the present structure is thought to provide evidence of a tower in the northwest corner (Fig. 3:C; this extension is marked on the plan “likely Early-Gothic”; Durdík 1998: 205–206). The second

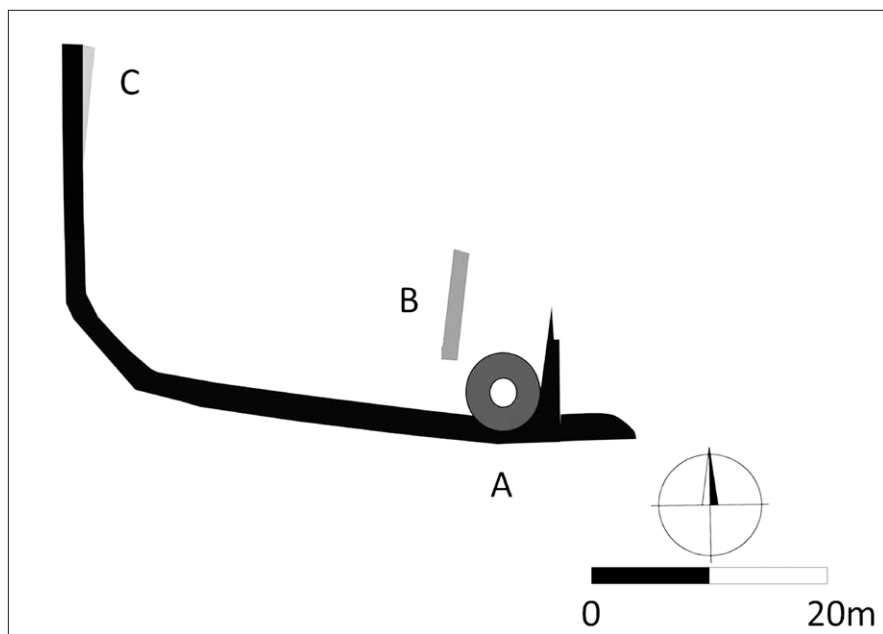

Fig. 3. Plan of the castle in Domažlice (after T. Durdík, edited by the author).
 A – the circular bergfried dated to 1377; B – assumed Early Gothic construction;
 C – the extension of the enclosure wall of the city's fortification.

Creators of the SÚRPMO passport, P. Vlček and J. Urban, hold significantly different opinions regarding the original appearance and extent of the castle in Domažlice. These two scholars also managed to acquire archival sources¹¹. In their interpretation, these sources point to the fact that the castle was almost twice as large (in the direction north; Fig. 4:B). In terms of the structure itself, aside from the enclosure wall of the city fortifications and the circular tower, they do not assume any medieval constructions and see it basically as a modern-period building (Urban, Vlček 1992: 13–23). However, T. Durdík has disputed this interpretation of these sources (Durdík 1994b: 263–269).

Another argument that opposes the “traditional” concept of the appearance of the castle in the thirteenth century is the dendrodate taken from the scaffold beam of the large tower, which makes it possible to interpret that the tower and

corner tower is purely hypothetical, as the northeast corner in which it is thought to have stood is basically a structure erected in the modern period (Durdík 1998: 208).

11 This was a depiction of the town after the fire in 1592 and a sign with the dimensions of the castle, which was also damaged in the fire. Another similar depiction referenced in the study is from 1669 (Urban, Vlček 1992: 13–14).

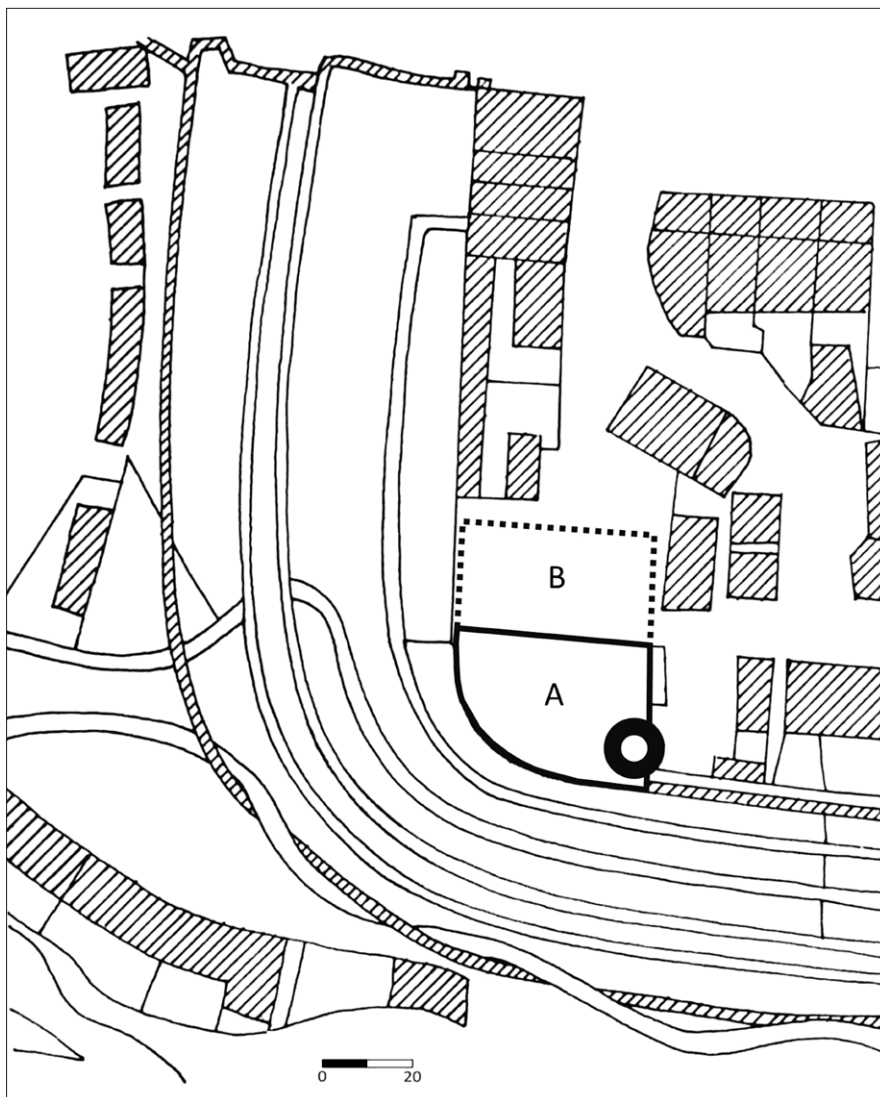

Fig. 4. The highlighted extent of the castle on a redrawn cut-out of the topographical plan from 1780. A – after T. Durdík; B – after P. Vlček and J. Urban.

the adjacent portion of masonry was built as late as 1377 (Fig. 3:A; Procházka 2014: 65). This information has not yet been registered by current research in any significant manner. All information above disputes the aforementioned concept, and therefore, it is not unfortunately possible to establish what the castle looked like in the thirteenth century.

Litoměřice

The next castle that is included amongst exemplary “Central European castles” is located in Litoměřice (Fig. 5). Unfortunately, this castle was also strongly damaged in the later modern period. Research up to now has most commonly linked this castle to the figure of Přemysl Otakar II, similarly to the majority of Central European castles. However, the most recent archaeological research has redated the remnants of the castle to the period of Wenceslaus II of Bohemia’s reign, at the end of the thirteenth century, and its most distinct additions in the initial period of John of Bohemia’s reign (Kotyza, Sýkora 2012: 121, 124)¹².

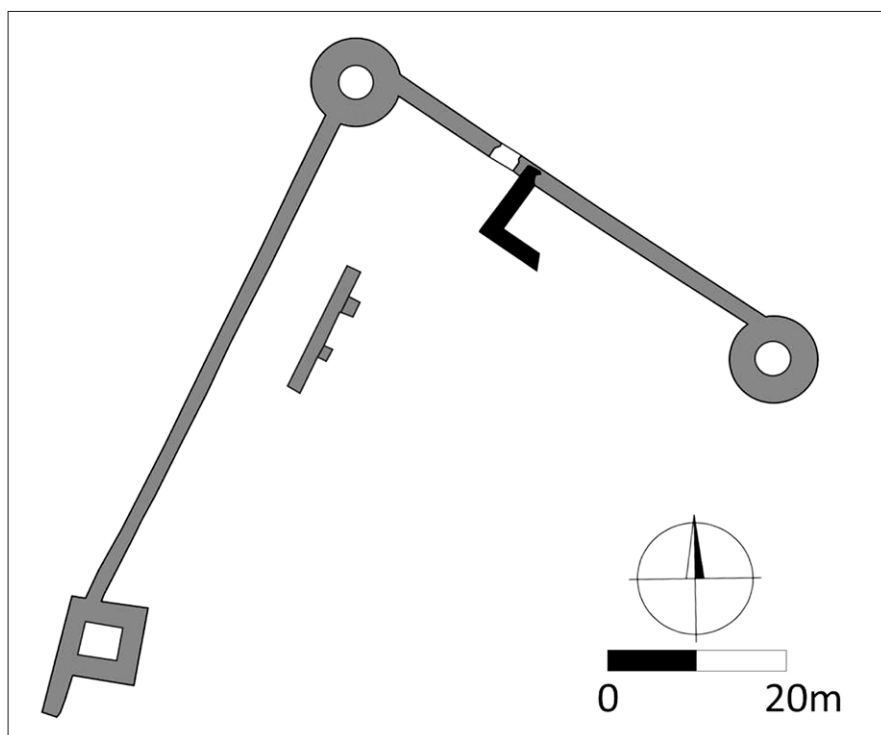

Fig. 5. Plan of the castle in Litoměřice (after O. Kotyza and M. Sýkora). Black – masonry from the end of the 13th century; grey – masonry from the first half of the 14th century.

¹² The initial phase can be divided into two microphases, between which there was a certain hiatus. The first microphase is linked to Wenceslaus II, and today only small remnants of it are known; therefore, the castle’s appearance and ground plan are unclear (Kotyza, Sýkora 2012: 103, 124).

Current theories assumed the existence of four corner towers. Initially, it was assumed that three of these towers were rectangular and one circular (located in the northeast corner; e.g. Macek 1989). However, most recent research has shown that the tower in the northwest corner (and also in the corner of the whole city fortifications) was also circular (Kotyza, Sýkora 2012: 114–118, Fig. 29). In this case, the only documented rectangular tower was located in the southeast corner, as the tower in the southeast corner is only assumed and no evidence of it exists (Macek 1989: 175; Durdík 1998: 235). According to P. Macek, the existence of one corner tower that had *a certain flanking ability* contradicts the concept of the *pure* form of the Central European castell (Macek 1989: 180). Questions thus arise concerning the degree to which this concept contradicts the presence of two circular corner towers. Another characteristic of a Central European castell that is absent in Litoměřice is the arcade gallery, although O. Kotyza and M. Sýkora assume that the western palace may have been equipped with a wooden gallery (cf. Kotyza, Sýkora 2012: 137). The relationship between the castle and the system of city fortifications is also unclear.

Chrudim

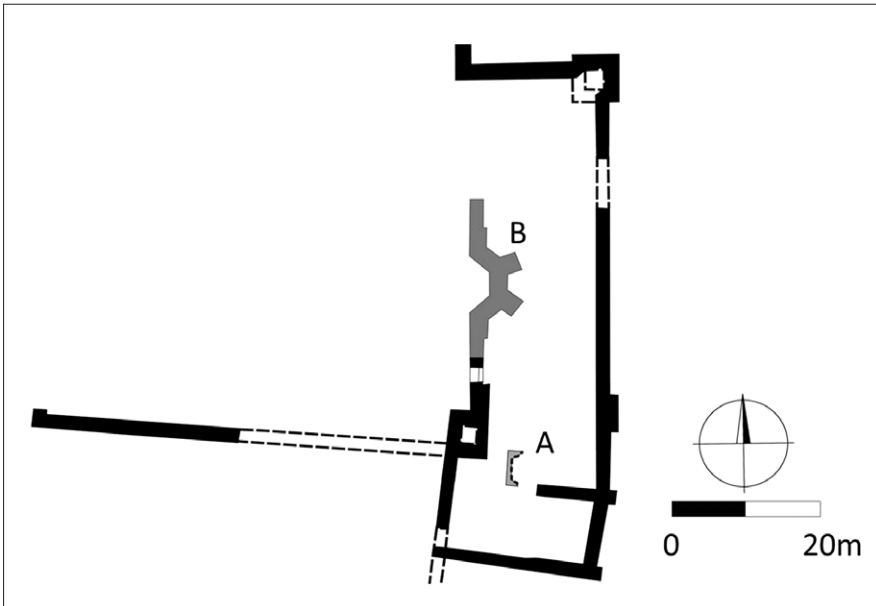

Fig. 6. Plan of the castle in Chrudim (after T. Durdík, edited by the author). A – foundations of the tower-like building; B – presbytery of the Church of the Assumption of the Virgin Mary.

The castle in Chrudim (Fig. 6) has been almost completely destroyed. This situation caused the castle to become the subject of heated discussions concerning whether the castle actually existed or not (e.g. Ježek, Slavík 1998: 136, note 103; Ježek 1999; Durdík 2001; Frolík, Sigl 2001; Razím, Ježek 2001). The primary remnant is thought to have been the now non-existent “Žižka Tower”. Archaeological research finally proved the existence of the castle, which was built together with the foundation of the town before 1276 and was destroyed in 1338. This date is linked to the foundation of the Church of the Assumption of the Virgin Mary, the presbytery of which is probably not linked to the hypothetical castle chapel, respectively devalued archaeological situations do not allow closer evaluation (Fig. 6:B; Frolík 2008)¹³. Unfortunately, the present state does not allow for a more detailed understanding of the castle’s construction. Apart from the aforementioned Žižka’s Tower, one more tower-like building was discovered during archaeological research (Fig. 6:A). Despite a complex survey, the presented ground plan by T. Durdík is only a hypothetical result that stems from analogous structures included in the category of so-called Central European castells (cf. Durdík 1998: 210–218; 1999: 216–217). In light of this fact, it is not possible to include the castle with certainty into this group.

Horšovský Týn

Horšovský Týn (Fig. 7) is an exception within the studied group. This is primarily due to the fact that its founder was not a king but a bishop of Prague. Traditionally, it is assumed that the castle was founded on the site of an older fortified Episcopal court, which is thought to have affected its overall design (e.g. Durdík 1998: 221). However, a more recent survey by J. Anderle assumes that the precursor to the Early Gothic castle may have been a Romanesque palace, which lined the south side of the area and was completed with a Romanesque chapel¹⁴. As observations suggest, this section may have been destroyed by a fire. According to these assumptions, the chapel was renovated in the Early Gothic style and the Romanesque palace was perhaps replaced with a residential tower which was adjoined to the western façade of the chapel (ca. 1230s; Anderle 2007: 200). In the second half of the thirteenth century, a new western palace was built. Despite several identified microphases, the appearance of the Early Gothic castle was for the most part the

13 The connection between the presbytery of the present church and the castle chapel was assumed primarily by T. Durdík (1998: 214) in agreement with earlier nineteenth-century research.

14 The extent of this assumed palace is unknown; however, its existence is suggested by the archaeological research of L. Foster and Lenka Krušinová (Anderle 2007: 200).

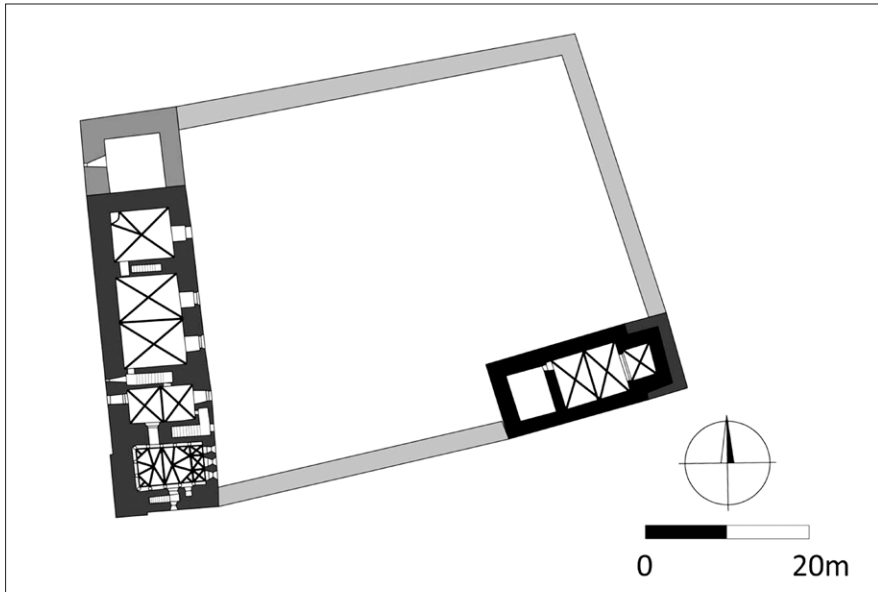

Fig. 7. Plan of the castle in Horšovský Týn (after T. Durdík). Colour differences reflect different construction phases (from the darkest/oldest to the lightest/youngest).

result of a single construction plan (cf. Durdík 1998: 221–224). From both sides, the palace is thought to have been connected to two rectangular towers. The tower in the southwest corner, in which a new castle chapel was built, is the most preserved and is also evident on the ground plan. The situation in the opposite northwest corner cannot be clearly interpreted as a tower. The next corner tower is thought to have been built over the presbytery of the older chapel (Durdík 1998: 221–224)¹⁵. T. Durdík also assumed a tower in the last (northeast) corner. However, this tower has yet to be verified (Durdík 1998: 224). While this assumed design should unquestionably qualify this castle for the category of “Central European castells” (Durdík 1998: 231), nonetheless, disputes on the existence of another tower would notably challenge this classification. Other characteristic that goes against including the castle in this group is the absence of an arcade gallery

¹⁵ The presence of a tower in this (southeast) corner stems from a building archaeological survey in the 1960s, which, however, did not discover the presence of this older chapel (cf. Heroutová et al. 1967: 111–113). Given the differing width of the walls, such an interpretation seemed logical compared to connected spaces on the south side of the layout. Although there is no concrete evidence of the presence of a corner tower, it cannot be completely ruled out either.

(and actually any external horizontal connection on the first-floor level)¹⁶. Finally, the relationship between the town (or the town's division of land) is, to a certain degree, debatable (cf. Razím 1992: 135; Durdík 1994b: 263).

Wiener Neustadt

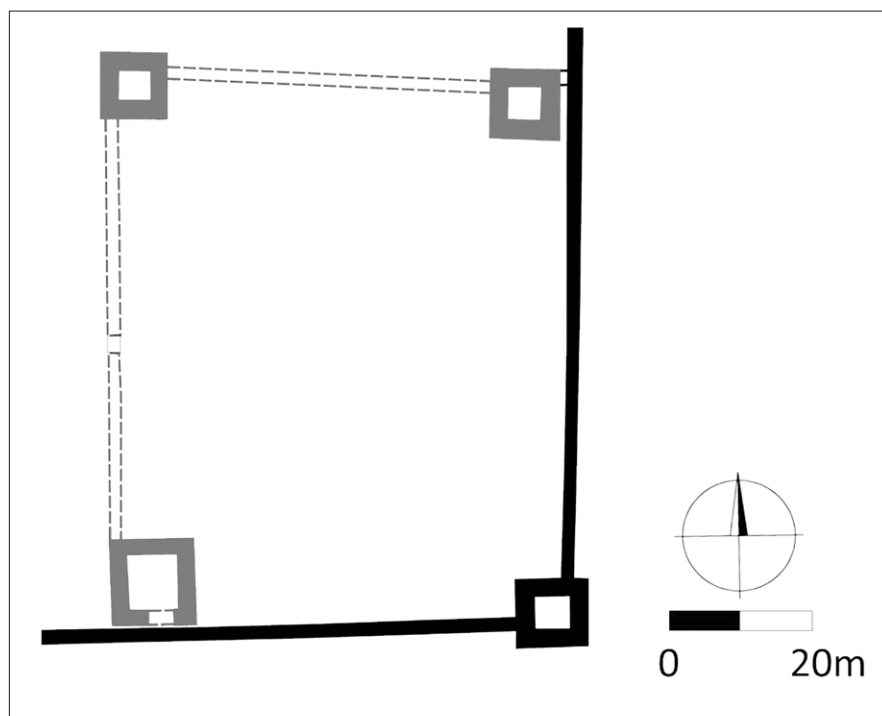

Fig. 8. Plan of the castle in Wiener Neustadt (after P. Schicht). Black – masonry of the older city fortifications, preceding the foundation of the castle.

Wiener Neustadt (Fig. 8) is one of two Austrian localities that are considered examples of Central European castells. This castle was founded before the rule of Přemysl Otakar II in Austrian lands¹⁷. In literature, it is considered to be the first known castle of this type, although according to T. Durdík, it may have been

¹⁶ D. Menclová assumed the existence of a wooden gallery (Menclová 1976: 263), but this idea has been reliably refuted (Durdík 1998: 230).

¹⁷ Most recent research assumes that its founder was most likely Frederick II, Duke of Austria (i.e. Frederick the Quarrelsome) from 1237 to 1246 (Schicht 2003: 182).

a precursor to it (Durdík, Bolina 2001: 95)¹⁸. Unfortunately, only four corner towers and the eastern and southern curtain are known from its four-sided layout. Both curtains and a tower in the southeast corner constituted the earlier city fortifications before the construction of the castle (Durdík 1998: 258–259; Schicht 2003: 182–184; Schwarz 2013: 278–280). Unfortunately, the castle was extensively rebuilt during the Middle Ages and the Early Modern Age, and therefore, the original inner constructions from the thirteenth century are not known. It is thus debatable whether we can include the castle into this typological group without this knowledge.

Hofburg

Přemysl Otakar II is mentioned in chronicles as the founder of this second Austrian example, Hofburg (Fig. 9), in Vienna (e.g. Kuthan 1991: 198–199). Nonetheless, most recent research attributes the founding to Emperor Frederick II (evidently in 1237; e.g. Schwarz 2015: 81; Mitchell 2018: 141) or Frederick (II) the Quarrelsome (Schicht 2018: 376). Přemysl is believed to have continued its construction after a certain hiatus (Schwarz 2015: 59–60, 81; Mitchell 2018: 139–141)¹⁹. Three of four towers protrude from the ground plan and allowed for partial flanking, which goes against the definition of Central European castells. Similarly to its founder, this strongly links the castle to locations in southern Italy (Schwarz 2013: 228–238). Only the palace by the southwest curtain and the upper section of the eastern tower can most likely be linked to the construction activities of King Přemysl Otakar II; however, this palace and the adjacent chapel were completed during the reign of the Habsburgs, which undoubtedly influenced the final appearance of this castle (Schwarz 2015: 59–60; Mitchell 2018: 140; Schicht 2018: 376–377)²⁰.

18 At present, however, it appears that the oldest castle of this group is Viennese Hofburg.

19 M. Schwarz primarily draws from an architectural analysis and states that the structures of Přemysl Otakar II have elements of French Gothic style, while the oldest parts of Hofburg are closer to Emperor Frederick II's Gothic style, also used by Frederick (II) the Quarrelsome (Schicht 2018: 376). At the same time, it would have been the only regular castle that Frederick II had founded north of the Alps (Schwarz 2013: 230; 2015: 79–80). Further support for an older dating includes the use of ashlar with bossage and finds of Romanesque windows, which can be dated to several decades before the assumed year of foundation listed by chroniclers (Schwarz 2013: 228; 2015: 79, 81).

20 T. Durdík also mentioned other supposed representatives, namely Marchegg and Ebenfurth in Austria and Kőszeg in Hungary (located respectively on the Austro-Hungarian border; Durdík 1998: 262–264, 267–272). In Austria, there were more castells (some with a reduced number of towers) in the thirteenth century, even outside the urban areas. Most of them have a different character than the similar castles in Bohemia (cf. Schicht 2003).

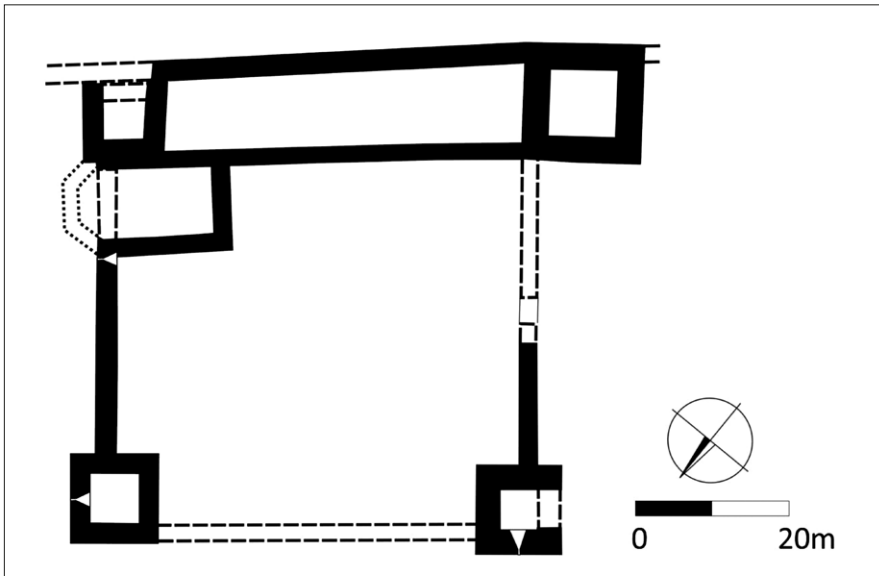

Fig. 9. Plan of the castle in Wiener Neustadt (after P. Schicht, edited by the author).

Verification of the typological group of so-called Central European castles in regard to most recent research

The overview above illustrates that the inclusion of the castles mentioned in the category of so-called Central European castles is ambiguous. The entire group primarily relies on the most well-known and preserved castles in Písek and Kadaň. However, the current state of knowledge and preservation do not allow us to create an “ideal” exemplary site. Other locations have been included in the category based on deduction, primarily influenced by these two aforementioned sites. More recent surveys do not confirm such inclusion (Fig. 10).

The situation in Moravia provides more evidence supporting the idea that inclusion in this group is always the result of the researcher’s subjective perception²¹. In Moravia, two localities, i.e. Moravský Krumlov (Fig. 11:A) and Jemnice (Fig. 11:B) have been classified as “possible” in a publication dealing with Central European castles (Durdík 1998: 254–256). Nonetheless, their known appearances align them more closely with the definition than some of the previously mentioned examples, even though not all of their elements have been clarified, which is

21 In this sense, subjectivity is not considered negative. Given the complexity of castle structures, it is not possible to pinpoint all defining characteristics. However, it is crucial for the method of their categorisation to be clearly defined and justified.

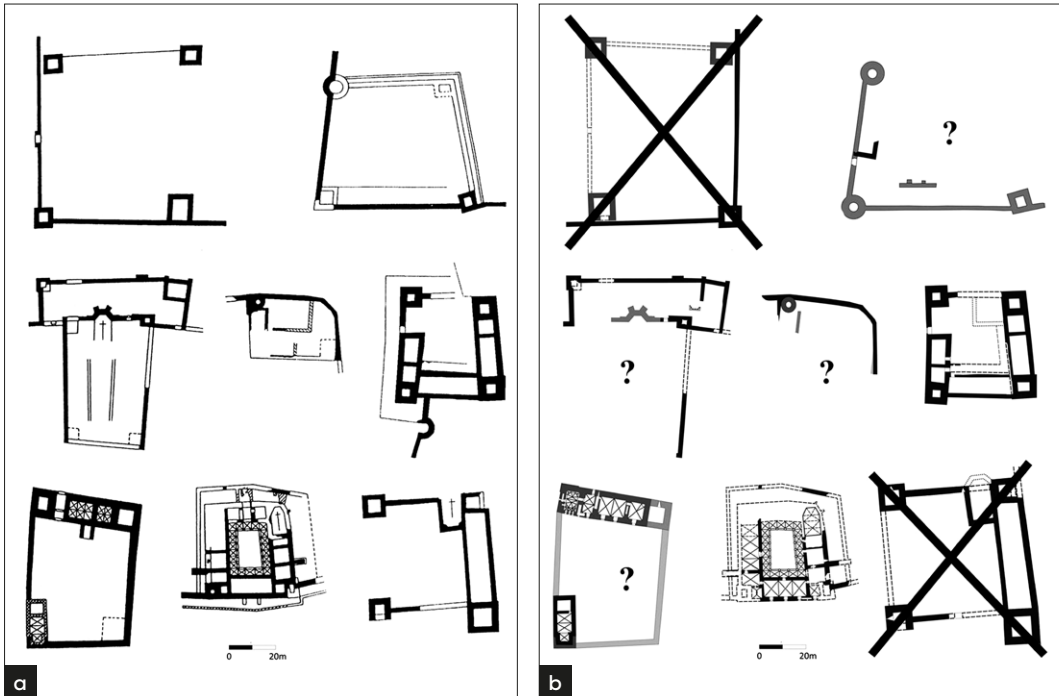

Fig. 10. Plans of so-called Central European castells. a – after T. Durdík; b – revised by the author (X – eliminated castles; ? – problematic categorisation).

due to the current state of research. For instance, we do not know whether they contained arcade galleries or any other form of external horizontal connections between rooms on the main level²². On the other hand, the classification of some locations seems problematic due to considerable differences (e.g. Horšovský Týn, as discussed above). Additionally, the castles of Wiener Neustadt and Hofburg are closer in resemblance to other contemporary locations in Austria than to Czech representatives. These castles formed an expressive group on the eastern border with Hungary, i.e. on the border of the Holy Roman Empire (Schicht 2003: 226–231; 2012; Schwarz 2013: 278–280)²³.

²² The castle in Jemnice has even been classified by M. Plaček as a so-called *French castell* (e.g. Plaček 2001: 278) based on the presence of circular corner towers, despite lacking the capability for active defence (flanking). However, it is worth noting that not all locations included in this group possess the potential for such defence.

²³ Except for the Marchegg castle, which is also classified by Austrian scholars based on analogies (e.g. Jemnice) and the founder, among the Czech castles (cf. Schwarz 2013: 317; Schicht 2018: 422).

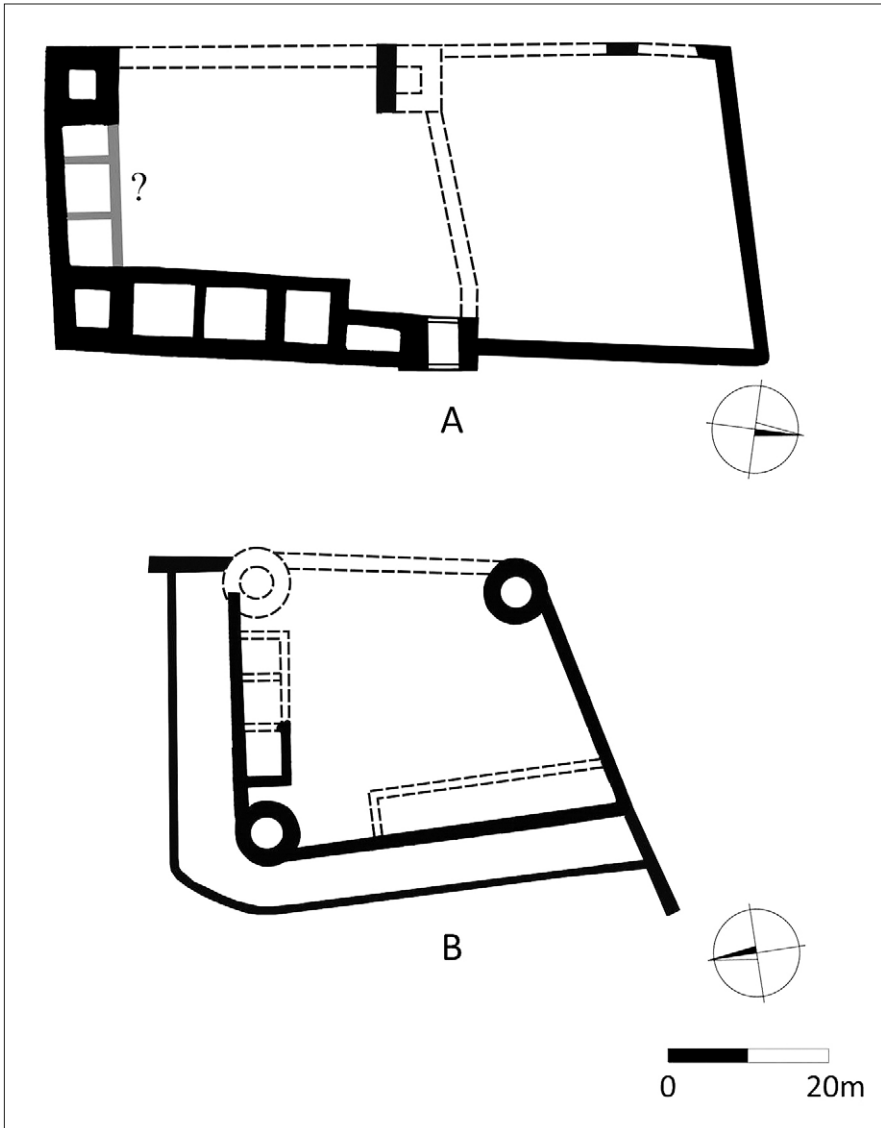

Fig. 11. Plans of Moravian castles: A – Moravský Krumlov (redrawn and edited by the author after M. Plaček 2001); B – Jemnice (redrawn by the author after M. Plaček 2001).

If we return to the definition of so-called Central European castells, perhaps the most problematic aspect of the whole definition is the one that considers these castles to be “primarily” urban. This implies that their regular layout originates from the regular urban division of land. As has been pointed out several times in

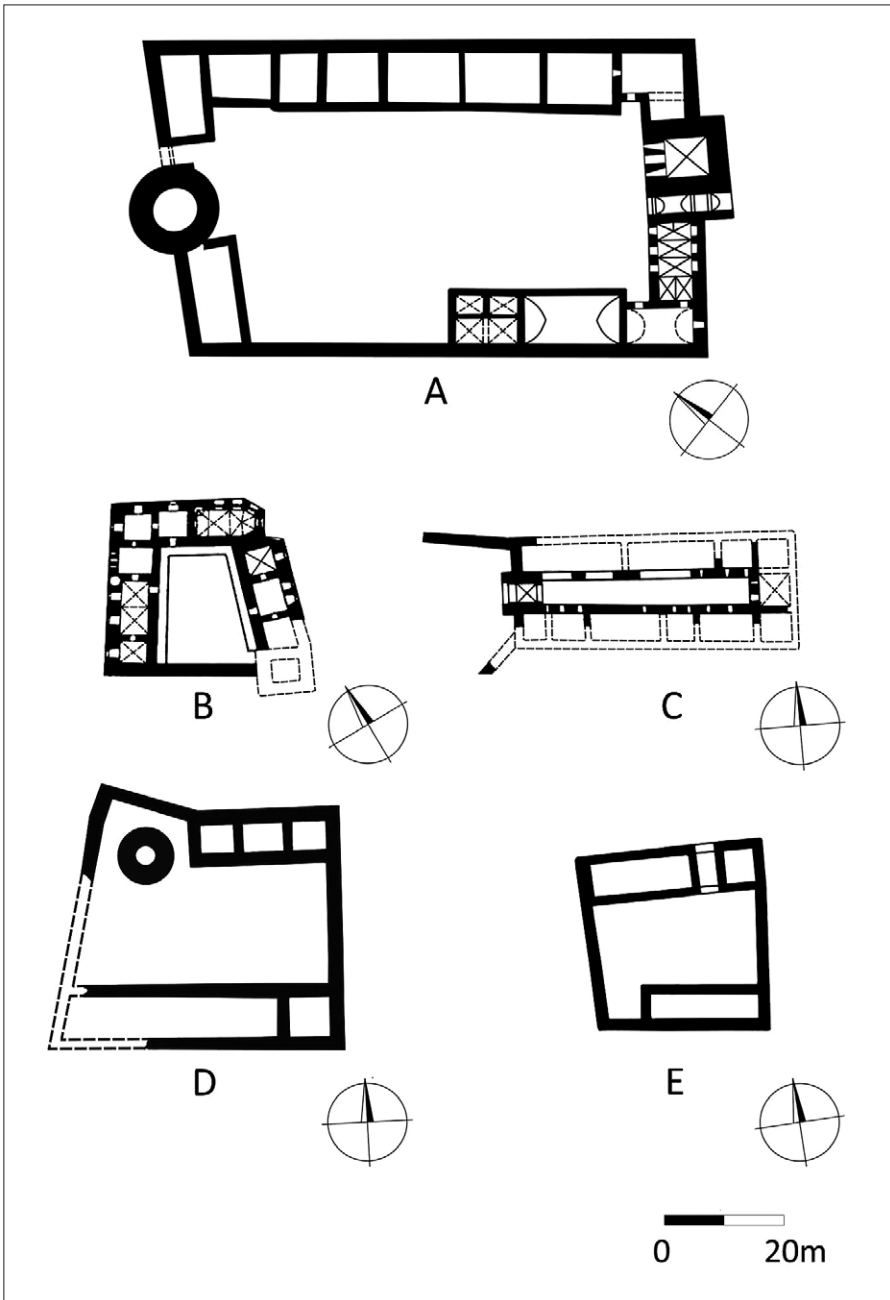

Fig. 12. Plans of so-called *castles with a perimeter layout*: A – Špilberk, B – Houska, C – Kamýk, D – Poděbrady, and E – Protivín (A after D. Cejnková, I. Loskotová, and M. Plaček, B–C after F. Záruba, and D–E after T. Durdík, edited by the author).

the past, however, the castle was often situated within the city in a way that this “limitation” was not a decisive factor, and it was possible to build a castle with any kind of layout. The regularity is more a reflection of contemporary trends than a deliberate effort to place the castle in a vacant spot within a precisely measured street network. As evidence for this assertion, we can mention the fact that a significant number of royal castles from the second half of the thirteenth century lean towards regularity even though they are located outside urban areas (e.g. Protivín (Fig. 12:E), Poděbrady (Fig. 12:D), Špilberk (Fig. 12:A), Houska (Fig. 12:B), Kamýk (Fig. 12:C), etc.).

Here, we can revisit the overall typology presented at the beginning of this paper. The typology results from classification based on their properties, and its purpose being to facilitate the management of vast amounts of data and further work with them. However, the state of preservation and knowledge concerning individual representatives of so-called Central European castles does not make such work possible. Consequently, there is no justification for classifying them as an independent group. If we do not insist on the association with towns, we can include this group within the broader category of so-called *castles with a perimeter layout*²⁴. This extensive category already contains a sufficient number of viable examples. If we were to insist on differentiating this hitherto independent group, there is also the option of categorising it as an urban, or more aptly, a *castell* (in the case of having more corner towers) variation of this type²⁵. Nonetheless, including them in a single category seems to be the most productive approach for subsequent use. Defining a group in this way would also eliminate the distinction among closely related locations that the current castle typology concept classifies into separate typological groups (most notably Písek and Zvíkov).

Conclusion

This paper is not intended to be a critique of the overall concept of typological division based on layouts, as it remains the best approach for subdividing structures based on their formal structures. Simultaneously, it is an attempt to highlight the fact that the current state of knowledge and preservation of individual examples

²⁴ The name of this castle type isn't the most appropriate. However, it was selected for this paper primarily because it is part of the currently used typology (see Durdík, Bolina 2001: 80–88, 267).

²⁵ This discussion should, of course, primarily take place within the Czech scientific community. At the same time, it should remain open to researchers from other European regions who wish to engage with the new results. For this reason, it is advisable to choose a language and platform for their presentation that will be more accessible to them.

of so-called Central European castells does not allow for their classification as an independent type. The newly proposed division enables their use in further research, which should be a fundamental prerequisite for any typological group, and, conversely, helps address the criticised and problematic aspects.

In conclusion, it is necessary to reiterate what was mentioned in the first sentence of this paper. Typology is one of the fundamental methods that help and simplify with the handling of a substantial amount of data. The very typological categorisation into any group should not be seen as the ultimate goal or outcome of any research, but rather as a process to comprehend and qualitatively compare similar structures. The classification of individual castle sites into typological groups has reached its limit. Currently, these groups need to be revised to facilitate further research, which is the primary goal of this paper. However, the revision alone will not suffice if our research is confined solely to the evaluation of the architectural and art-historical qualities of castle buildings. Research should encompass the functional and structural aspects of castles (even for their individual components). These utilitarian elements will contribute to forming a more comprehensive understanding and more objective comparative analysis of castles, as these components are less susceptible to symbolic and propagandistic influences²⁶.

Acknowledgment: This article was written at University of West Bohemia as part of the project of Ministry of Culture of the Czech Republic NAKI III DH23P03OVVO40 Map of Czech Castles: *Castles as Cultural Phenomenon Subject of Research and Remains of the Past*.

Bibliography

- Adams W.Y., Adams E.W. (1991), *Archaeological Typology and Practical Reality. A Dialectical Approach to Artifact Classification and Sorting*, Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558207>
- Anderle J. (2007), *Románská kaple na hradě Horšovský Týn*, [in:] *Dějiny staveb 2007*, Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebněhistorický průzkum, Plzeň, p. 195–200.
- Castra Terrae Culmensis. Na rubieży chrześcijańskiego świata* (2020), M. Wiewióra (ed.), Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń.
- Durdík T. (1987), *Chodský hrad v Domažlicích*, Muzeum Chodska, Domažlice.
- Durdík T. (1989), *K původu kastelů středoevropského typu*, "Archaeologia historica", 14, p. 232–255.

²⁶ The author of this paper has successfully employed this approach in his Ph.D. thesis, which will be published soon.

- Durdík T. (1993a), *Mitteuropäische Kastelle – ein mögliches Vorbild der Ordensburgarchitektur im Balticum*, [in:] K. Drake (ed.), *Castella Maris Baltici*, vol. I, Aarhus University Press, Aarhus, p. 45–50.
- Durdík T. (1993b), *Hrad v Písku*, Prácheňské muzeum, Písek.
- Durdík T. (1994a), *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Böhlau, Wien.
- Durdík T. (1994b), *K problematice kastelů středoevropského typu*, “Archeologické rozhledy”, 46, p. 255–273.
- Durdík T. (1998), *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*, Academia, Praha.
- Durdík T. (1999), *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Libri, Praha.
- Durdík T. (2001), *K problematice hradu v Chrudimi*, “Archeologické rozhledy”, 53, p. 615–619.
- Durdík T. (2002), *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky*, Libri, Praha.
- Durdík T. (2011), *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 4*, Libri, Praha.
- Durdík T., Bolina P. (2001), *Středověké hrady v Čechách a na Moravě*, Argo, Praha.
- Durdík T., Lehečková E. (1977), *Stavební vývoj a podoba středověkého hradu v Kadani na základě archeologického výzkumu*, “Archeologické rozhledy”, 29, p. 281–292.
- Frolík J. (2008), *Hrad v Chrudimi? (Archeologický výzkum na Školním náměstí a Komenského ulici v letech 2004–2006)*, “Castellologica bohemia”, 11, p. 553–584.
- Frolík J., Sigl J. (2001), *K úvahám Martina Ježka o počátcích města Chrudimi a tamějším hradu*, “Archeologické rozhledy”, 53, p. 620–629.
- Gabriel F. (2014), *Poznámky k třídění hradů podle dispozičních typů*, “Castellologica bohemia”, 14, p. 5–18.
- Heroutová M., Holanová E., Líbal D. (1967), Horšovský Týn. Zámek. Stavebně historický průzkum, inv. č. 037-4-2791-5, Plzeň (unpublished report stored in National Heritage Institute – Regional Office in Plzeň).
- Ježek M. (1999), *Kastel východočeského typu? A další otázky ze středověké Chrudimi*, “Archeologické rozhledy”, 51, p. 833–871.
- Ježek M., Slavík J. (1998), *K možností interpretace nálezů v chrámu sv. Mikuláše v Jaroměři. (Cesta jedné hypotézy do encyklopedií)*, “Průzkumy památek”, 5.2, p. 118–139.
- Jóźwiak S., Trupinda J. (2012), *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach – Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Kotyza O., Sýkora M. (2012), *Litoměřický hrad a jeho počátky. (Poznámky k hradní politice Jana Lucemburského v severozápadních Čechách)*, [in:] J. Kuljavceva Hlavová, O. Kotyza, M. Sýkora (ed.), *Hrady českého severozápadu. Sborník k životnímu jubileu Tomáše Durdíka*, Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, Most, p. 87–148.
- Kuthan J. (1991), *Zakladatelské dílo Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku*, Academia, Praha.
- Lavička R., Čapek L., Fröhlich J., Havlice J., Krajíc R., Reitingner L. (2016), *Královská založení na jihu Čech za vlády posledních Přemyslovců*, Národní památkový ústav, České Budějovice.
- Macek P. (1989), *Městský hrad v Litoměřicích*, “Castellologica bohemia”, 1, p. 101–112.
- Menclová D. (1976), *České hrady*, vol. I, Odeon, Praha.

- Mitchell P. (2018), *Die Baugeschichte der Wiener Hofburg im Mittelalter. Neue Ergebnisse im Bau und Boden*, "Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich", 34, p. 137–153.
- Neustupný E. (2007), *Metoda archeologie*, Aleš Čeněk, Plzeň.
- Plaček M. (1997), *Hrady v brazených moravských městech*, "Archaeologia historica", 22, p. 199–215.
- Plaček M. (2001), *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Libri, Praha.
- Procházka Z. (2014), *Domažlice. Historicko-turistický průvodce městem a jeho památkami*, Nakladatelství Českého lesa, Domažlice.
- Razím V. (1992), *Kastel středoevropského typu?*, "Archaeologia historica", 17, p. 133–139.
- Razím V. (2013), *Ke stavu a potřebám výzkumu středověkých fortifikací v ČR*, "Svorník", 11, p. 142–148.
- Razím V. (2014), *Městský hrad v Písku jako předmět mezioborového výzkumu historické architektury*, "Archeologické rozhledy", 66, p. 493–514.
- Razím V., Ježek M. (2001), *Ke stavebnímu vývoji kostela Nanebevzetí P. Marie v Chrudimi*, "Průzkumy památek", 8.1, p. 37–66.
- Schicht P. (2003), *Österreichs Kastellburgen des 13. und 14. Jahrhunderts*, Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, Wien (Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. Beihefte, 5).
- Schicht P. (2012), *Kastellburgen an der Reichsgrenze, imperiale Machtgestik oder lokaler Herrschaftsanspruch?*, [in:] O. Wagener (ed.), *Symbole der Macht? Aspekte mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Architektur*, Peter Lang, Bern–Frankfurt am Main, p. 89–104.
- Schicht P. (2018), *Kastelle: Architektur der Macht*, Michael Imhof Verlag, Petersberg.
- Schwarz M. (2013), *Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich*, Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, https://doi.org/10.26530/OAPEN_467999
- Schwarz M. (2015), *Die Wiener Hofburg im Mittelalter. Von der Kastellburg bis zu den Anfängen der Kaiserresidenz*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Sedláček A. (1893), *Hrady, zámky a tvrze Království českého, díl 9, Domažlicko a Klatovsko*, František Šimáček, Praha.
- Torbus T. (2014), *Zamki konwentualne Państwa krzyżackiego w Prusach*, Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, Gdańsk.
- Urban J., Vlček P. (1992), *Dějiny a stavební vývoj domažlického hradu*, [in:] *Minulostí Západočeského kraje 28*, Albis International, Plzeň, p. 7–31.
- Varhaník J. (2000), *K morfologii hradu v Písku*, "Archaeologia historica", 25, p. 159–170.

Streszczenie

Typologia to jedna z podstawowych metod archeologicznych, która pomaga uporządkować duże ilości danych i uprościć pracę z nimi. Stosowana jest również w kastelologii, gdzie dzieli zamki na typy, np. na podstawie ich rozplanowania (tak jest w przypadku kastelologii czeskiej). Jedną z problematycznych grup są tzw. *kasztele środkowoeuropejskie*. Żaden z przedstawicieli tej grupy nie odpowiada jednak w pełni definicji

sformułowanej przez T. Durdíka. Najlepiej zbadanymi zamkami tej grupy, które są najbliższe definicji, są te w Písku i Kadani. Z tego powodu posłużyły one jako analogie dla pozostałych domniemanych przedstawicieli, na podstawie których stworzono koncepcję formy pierwotnej. Najnowsze badania pogłębiły wątpliwości co do zaliczenia ich do tej grupy typologicznej. W przeciwieństwie do wspomnianych przykładów, istnieją inne stanowiska, które zbliżają się do definicji, ale ich włączenie do grupy tzw. *kasztelów środkowoeuropejskich* zostało co najmniej zakwestionowane. Przywołane w artykule problemy podkreślają niewystarczający poziom dostępnej wiedzy o zamkach reprezentujących tzw. *kasztelach środkowoeuropejskich*, co *de facto* wyklucza zasadność stosowania tego typu w zakresie metody archeologicznej. Rozwiązaniem tej sytuacji jest włączenie ich do innej grupy typologicznej (najlepiej do tzw. *zamek z obwodową zabudową*), co pozwoliłoby na ich dalsze stosowanie. Co więcej, takie połączenie usunęłoby sztuczne granice między obiektami, które są ze sobą bezpośrednio powiązane. Niemniej jednak o typologii należy myśleć głównie jako o metodzie, która pomaga i upraszcza pracę z pewną ilością zebranych danych. Istniejące grupy należy zweryfikować, aby można je było wykorzystać do dalszych badań. Nie powinno to ograniczać się do oceny cech architektonicznych i historycznych, ale powinno również obejmować inne podejścia, które do tej pory były rzadziej stosowane, co pomoże stworzyć bardziej plastyczny obraz, a tym samym pozwoli lepiej zrozumieć obiekty zamkowe.

Słowa kluczowe: typologia, metody archeologiczne, kastelologia, zamki, rewizja, kasztel środkowoeuropejski

Luboš Hobl

University of West Bohemia in Pilsen
Faculty of Arts
Department of Archaeology
e-mail: hobl@ff.zcu.cz

Radosław Zdaniewicz <https://orcid.org/0000-0001-5816-1075>**Wojciech Kawka** <https://orcid.org/0000-0001-7914-1372>

Castrum Sive Fortalicium in Woźniki in the Light of the Latest Field Survey

Castrum sive fortalicium w Woźnikach
w świetle najnowszej prospekcji terenowej

Abstract: Situated among marshy meadows, the cone-shaped gord in Woźniki has been an object of interest for researchers since the early twentieth century. However, probing excavations were only carried out by the staff of the Archaeology Department of the Upper Silesian Museum in Bytom in 1957. They confirmed the historic character of the site, but provided little information on the appearance of the buildings or stages of

their functioning. Unfortunately, in the twentieth century the gord was destroyed and its plateau is now heavily levelled. In 2023, it was decided to return to the research of the site, using non-invasive techniques. A thorough re-examination of the surface was also performed with a metal detector and spatial planigraphy. This yielded a number of new interesting results, providing a reason for further research of the site.

Keywords: Upper Silesia, Woźniki, cone-shaped gord, late Middle Ages

Site exploration history

The first discoveries at the gord in Woźniki (Lubliniec District, Silesia Province, site I, AZP 91-48/1) took place as early as the mid-nineteenth century, when it was decided to expand the cemetery operating at the wooden church of St. Valentine, St. Bartholomew and St. Stanislaus, located more than 1 km south of the town, in the so-called Staromieście. The selected area was about 1 m below and required levelling. It was decided that the soil needed for it would be taken from a nearby earthen mound in the meadow of the parish church (Musioł 1971: 10–11, 46, 67),

which the locals called Górka, Góreczka or Grobel (Jakimowicz, Żurowski 1939: 65). Handwritten notes left by Józef Lompa include an account of witnesses to those events:

Near St. Valentine's Church, there are square earthworks created by the Swedes who destroyed the castle standing there. When the cemetery next to St. Valentine's Church was being walled and levelled with earth and sand in recent times, three javelins and an axe used for fighting were found there. In another place, there was a chimney-shaped wall with clay vessels. People believe that these are pottery vessels, but some say that the alleged chimney may have been a sacrificial fire and the clay vessels were urns. If these are urns, they may still date back to pagan times. The axe is kept by the property owner, sexton Johann Michalski, who confirms this (Szczzech 2011: 145–146).

Information about this discovery was also found in the description of Silesia by Feliks Triest (1865: 455), while the artefacts discovered at that time, including 2 spearheads, 2 axe heads, and 2 horseshoes, were among the first archaeological artefacts in the collection of today's Upper Silesian Museum in Bytom, where they were deposited in 1912 and where they can be still found today (Pawliński 2011: 95). A recent analysis of these artefacts has shown that they are long-lived forms, generally dated to the late Middle Ages (Kawka 2015: 106–112).

The gord was explored at least twice more, in 1906 and 1912, which led to further discoveries, including 2 iron spurs and coins, which were to be deposited in the museum in Gliwice (Jakimowicz, Żurowski 1939: 27), but their fate is unknown. The inhabitants of Woźniki were already aware of the historic nature of the mound at that time, as a resolution of the parish council of 1906 recorded: *Formerly a manor house or fortified castle stood on this square* (Musiał 1971: 11). In 1922, an iron key, a shovel ferrule, and an iron bolt head were accidentally found, first handed over to Gliwice, and in 1929 transferred to the museum in Bytom (Kawka 2015: 93).

The site was also known to pre-war German and Polish researchers, who visited it many times and retrieved artefacts, mostly ceramics (a total of 139 fragments), from the surface. Surface surveys until the middle of the twentieth century were carried out by Max Helmich in 1911, photographer and amateur archaeologist Edgar Boidol in 1927 and 1931, Józef Kostrzewski in 1942, Franz Pfüthenreiter in 1942, and members of the Będzin branch of the Polish Archaeological Society in 1954 (Kawka 2015: 93–94; Nowakowski 2017: 466). In addition, in 1933 Roman Jakimowicz and Józef Żurowski took measurements and created an accurate contour plan of the site, as well as collected available historical data and toponomastic material related to the gord and its immediate surroundings (Jakimowicz, Żurowski 1939: 27–28).

The first and so far the only survey excavations were carried out by the staff of the Archaeology Department of the Upper Silesian Museum in Bytom on September 21, 1957. Two narrow trenches were then excavated on the plateau of the mound – trench one, 21.30 m long and 0.50 m wide, running along the NE–SW axis, and trench two, 10 m long and 0.50 m wide, perpendicular to it. Trench one encountered a narrow object 1.40 m deep, probably a stakehole, and disturbed layers of sandy sterile earth, probably associated with the removal of soil from the mound in earlier times. In trench two, in its south-eastern part, numerous limestone and sandstone fragments without a clear layout were found, along with traces of burning. In the central part of the mound, however, a section of a bottom part of a domed furnace was exposed in the form of a circular platform made of stones firmly bonded by fired clay. Some movable artefacts were also recovered: 46 vessel fragments, 2 iron nails, a belt buckle, a fragment of a crude scythe or sickle, and 1 animal bone. On the basis of these, the chronology of the site was estimated very broadly for the period from the turn of the eleventh and twelfth centuries to the fifteenth century (Szydłowski 1958: 20–21; Kawka 2015: 94–95).

Unfortunately, despite the confirmation of the historic character of the gord through research, the site continued to be damaged by agricultural activity. Although it was entered in the Register of Historic Monuments in 1977, the area of the gord was intensively used as an arable field until the conservator's intervention in 1988. Agricultural work has had a very negative impact on its present state of preservation. Nowadays, the site is excluded from agricultural use and remains a fallow meadow, and knowledge of its historic character is much more widespread thanks in part to information boards erected in recent years.

After the 1957 probing research, the gord was surface-surveyed by the employees of the Office of the Conservator of Archaeological Monuments in Katowice in 1965 (Nowakowski 2017: 466), and then in 1994 by a team led by Czesław Hadamik, Waldemar Gliński and Jacek Koj in connection with the planned construction of the A1 motorway, currently running west of the site (Gliński et al. 1997: 418). Ceramics dated to the early Middle Ages and the Middle Ages in general were then recovered at several points scattered around the gord and the wooden church. The investment provided the impetus for probing research in the vicinity of the gord. Research in 2000 under the direction of Elwira Holc at site 4, located above the wetland meadows to the north-west of the gord, revealed the existence of a cultural layer containing pottery from the early Middle Ages as well as lumps of pugging and slag (Holc 2012: 220). On the other hand, the results of probing research at site 16, which comprises a slight elevation of the terrain to the north-west of the gord, proved inconclusive, revealing two hollow objects sunk in sterile earth, of unfortunately undetermined chronology and function (Wojtal, Zdaniewicz 2005).

The discovery of early medieval materials and layers in the vicinity of the site seems significant in the context of a presumed pre-incorporation settlement, which was supposed to have existed in the area already since the end of the twelfth century (Panic 1992: 41, 43). What remains of it is the term *Staromieście* (Old Town) used to refer to the area near St. Valentine's Church in modern times and recorded for the first time in 1490 (Szczech 2016: 61). It is likely that a reference to the village of *Woźniki* (*villa Uoznici*) from 1206, found in a document of the exchange of villages between Kraków bishop Pełka (Fulco) and Gerard, abbot of the monastery of St. Vincent near Wrocław, should be linked to this settlement (Maleczyński, Skowrońska 1959: 124; Szczech 2016: 11–17). Considering the name, it is believed that the village was inhabited by servants, engaged in the manufacture of wheels and whole carts for the duke (Borek 1988: 202), or coachmen (Jakimowicz, Żurowski 1939: 66). It seems that it no longer existed at the end of the fifteenth century, as only fields and meadows in the vicinity of St Valentine's Church are mentioned at that time (Musioł 1971: 11; Szczech 2016: 62–63).

Historical sources

The second oldest known historical mention of *Woźniki* dates back to 1310. Duke Bolesław I of Opole sold to the burghers of Wrocław the tolls collected from pedestrians passing through his towns (Nowakowa 1951: 56–57; Szczech 2016: 53). Researchers recognise that this document proves the existence of a town in the area of the today's market square, but the time of its incorporation is uncertain. Ludwik Musioł pointed to the person of Vladislaus I, Duke of Opole and Racibórz, as a possible founder of *Woźniki* and proposed a date around 1270. This would be proved by the location of the town forest on both sides of the border between the duchies of Opole and Bytom, created with the division of Prince Vladislaus's dominion between his sons in 1281 (Musioł 1971: 12–14). Jerzy Horwat, on the other hand, points to the years after 1281 as a probable time of incorporation (Horwat 2002: 300).

The gord itself is mentioned in written sources three times. In 1386, Vladislaus II of Opole donated to Marek, called *Jochs*¹, for his faithful service, the castle (*castrum sive fortalitium*) near *Woźniki*, along with the town's voytship, 1/3 of the fees

1 According to J. Sperka (2006: 283–284, 349), the knight Marek could come from Marków near Gniewkowo in Kuyavia, and his merit could have been his faithful support for Duke Vladislaus in the years 1383–1385, when the majority of the Kuyavian-Dobrzyń elite supported Siemowit of Płock in his efforts to take the Polish throne. This thesis would be confirmed by the presence of the Kuyavian voivode Włodek of Danaborze, loyal to the Duke of Opole, among the witnesses on the document granting the castle in *Woźniki*.

from bakers', tailors', shoemakers' and butchers' stands, $\frac{1}{3}$ of the income from fines, and the forests of Jaczów and Olszyna. In return, Marek had to serve in the Duke's army with one lance fournie (*cum una hasta seu lancea*) (CDS 1865: 15–16; Szczech 2016: 60). The form of the donation and the lack of information about its hereditary nature suggest that this was a lifelong castle fief (Nowakowski 2017: 226–227).

In 1412, the Duke of Opole Bernard approved the sale of the voytship of Woźniki along with the castle (*Walle oder Veste*), $\frac{1}{3}$ of the fees from bakers', tailors', shoemakers' and butchers' stands, $\frac{1}{3}$ of the income from fines, and the forests of Jaczów and Olszyna made by Albrecht Csluck to Schwech Zwessowsky for 240 *grzywnas*. This Schwech was henceforth to serve in the Duke's army with one lance fournie (*mit einer Gleffen*) (CDS 1865: 32; Szczech 2016: 60–61). The object of the sale was therefore identical to the grant of 1386.

Finally, in 1418, Duke Bernard again approved the sale of the castle (*walle oder festen*) and the voytship of Woźniki by Swench Wesschoffsky, already known from the 1412 document, to Wlczek Cobelczicz for 250 *grzywnas*. This time, however, the Duke stipulated that the agreement did not include the part of the forest where the burghers of Woźniki had wild beehives or the income from fines. Instead, he extended the grant to income from all tailors', butchers', salt and shoemakers' stands, and gave the forests of Jaczów and Olszyna as hereditary

Fig. 1. A photograph of the gord in Woźniki from the 1930s, the Archive of the Department of Archaeology of the Upper Silesian Museum in Bytom.

possession. In return, the new voyt had to stand for battle at the Duke's call to arms with one lance fournie (*Myt einer Gleffen*) (CDS 1865: 42–43; Szczech 2016: 61).

The owner of the castle in Woźniki may also have been Piotr from Lubsza, court scribe to Duke Bernard in the years 1430–1439, who died before March 7, 1440. Piotr was granted the town of Woźniki along with Ligota, which he annexed to his estate in Lubsza with the Duke's consent, as indicated by the 1454 charter for the town (Szczech 2016: 19–23; Woźny 2020: 213–214). By analogy with the documents of 1386, 1412, and 1418, we can presume that the castle was also part of the grant. Finally, in 1490, we learn that Stanisław Brzezina was *the Lord and heir of the voytship* in Woźniki (Szczech 2016: 61–62), and so the former castle fief had already passed into the hereditary private property of the nobility. Stanisław then granted a meadow and a field in Staromieście to the parish of St. Catherine in Woźniki, then in 1493 he sold 20 *grzywnas* of income from the voytship to Ssymon von Strzelicz and his wife Anna (CDS 1865: 137; Szczech 2016: 62). The next known hereditary voyt was Jan Gąbowski from Czanty, who also granted another lea and meadow in Staromieście to the Woźniki parish (Szczech 2016: 63). The castle no longer appears in documents from the end of the fifteenth century, while the reference point for the location of the agricultural land in Staromieście is the “chapel”. It can therefore be concluded that the castle was no longer in use at that time.

The Mound in the light of the latest surface and geophysical surveys

At present, the remains of the former manor are a flat mound founded on the plan of an elongated quadrilateral with rounded corners and dimensions at the base of 36 x 48 m, and on the plateau of 30 x 42 m, with an area of approximately 1100 m². The height of the mound varies from 1 to 1.5 m. It is surrounded by a moat, best preserved from the west and south, up to 8 m wide, and the remains of an outer embankment. It is located on the western edge of the marshy valley of the Łana stream (Nowakowski 2017: 465). The relics of a causeway visible to the south of the site, which the locals referred to as the Jewish Graves, and which are supposed to be the traces of the road leading to the stronghold from the east, are sometimes associated with the gord (Jakimowicz, Żurowski 1939: 26). However, modern maps clearly show a pond functioning at this location, whose dammed waters powered a mill in the hamlet Bór (today's Statek) first recorded in sources only in 1561 (Musioł, Rospond 1972: 119).

The destruction and levelling of the mound in the twentieth century make it difficult to reconstruct its original height today. The surface of the upper plateau is now flattened, with numerous irregularities representing both traces of

Fig. 2. The site area during research in the spring of 2023 (photograph by R. Zdaniewicz).

post-war archaeological research and probably also contemporary cuts (Fig. 2.7–8). During the surface prospecting in the topsoil layer, archaeological material was found in the form of fragments of ceramic vessels, lumps of fired clay, fragments of metal/smelting (?), charcoal, as well as individual metal artefacts (Fig. 3–5)². These artefacts probably constituted structural elements of the gord's courtyard buildings and prove its use in the Middle Ages.

Among the artefacts mentioned, metal objects deserve special attention. These are both items of clothing and accessories in the form of belt buckles. Both are made of iron wire, the former with a rectangular frame, the latter with a D-shaped frame (Fig. 3.3, 3.4). The design of these buckles is very simple, single-piece, and yet versatile. Similar specimens, both more geometrised and semicircular, were used from the early Middle Ages until the end of the period, as evidenced by finds from sites in Upper Silesia and western Lesser Poland. D-shaped single-piece buckles were discovered in particularly great numbers during research of the Ostrówek gord in Opole, in practically all phases of its use from the tenth to the beginning of the fourteenth century (Wachowski 1984: 19–21). Much rarer were specimens with

² The location of the places of discovery of individual artefacts within the site is illustrated in Figure 7. The numbers of the illustrations of the artefacts shown in Figures 3, 4 and 5 correspond to those in Figure 6.

a square or rectangular frame, which disappeared at Ostrówek around the middle of the twelfth century, replaced by two-piece specimens (Wachowski 1984: 23).

Quadrilateral buckles of similar size to the one in question have been discovered in accumulations associated with early medieval settlement as well as the functioning of the castle on Góra Zamkowa (Castle Hill) in Będzin (Rogaczewska 2021: 28, 35; cat. nos. 33, 66). A similar one was also found at the site of an early medieval production settlement associated with the smelting of lead in Bukowno near Olkusz, however, its chronology has not been precisely established (Rozmus 2019: 30, Fig. 11.2).

Returning to the D-shaped buckle artefact, a single-piece buckle of similar form was already discovered during the research of the Woźniki gord in 1957 (Kawka 2015: 108–109). However, its chronology was defined very generally to the fourteenth/fifteenth century. Analogies to these examples are the specimens discovered during the exploration of the oldest accumulations related to the use of the Market Square in Gliwice from the second half thirteenth century to the first half of the fourteenth century (Wachowski 2011: 58, Fig. 68 i–j). D-shaped buckles were also discovered within the gord that operated from the eleventh century to the beginning of the fourteenth century on Wzgórze św. Małgorzaty (St. Margaret's Hill) in Bytom (Szydłowski 1966: Photograph 11) and in accumulations related to the use of the Market Square in Bytom around the mid-fourteenth century³.

A separate group among the discovered artefacts are single military items. The first is a massive spearhead with an oval section and a rather long sleeve in relation to the leaf (Fig. 3.6). The leaf has a flattened, rhomboidal cross-section, offering fairly high potential for penetration and piercing, e.g. of armour. The considerable diameter of the sleeve indicates that the spearhead was mounted on a large diameter pole, so it probably was not a javelin head, but rather a head of a lance-type weapon. A lance head from the second half of the thirteenth century to the first half of the fourteenth century, of similar size and proportions, is known from the research of Bradlo Castle in northern Czechia (Hejna 1974: 394, Fig. 13:1). The second specimen is a not very characteristic bolthead with a sleeve (Fig. 3.5). It undoubtedly dates back to the Middle Ages, but artefacts of this type, due to their form, are not very useful when it comes to precise chronological determinations.

An interesting metal artefact is a key with an oval handle, forged from iron (Fig. 3.1). The stem has an oval cross-section and is hollow inside. The bit is approximately rectangular in shape, with a single indentation preserved. A similar specimen was discovered at the Woźniki gord during the 1957 research (Kawka 2015: 110).

³ The collection of the Department of Archaeology of the Upper Silesian Museum in Bytom, inv. no.: B/270m/6-7/98. Archaeological work at the Bytom Market Square in 1997–1998 was supervised by Dr A. Andrzejewska, IA UŁ.

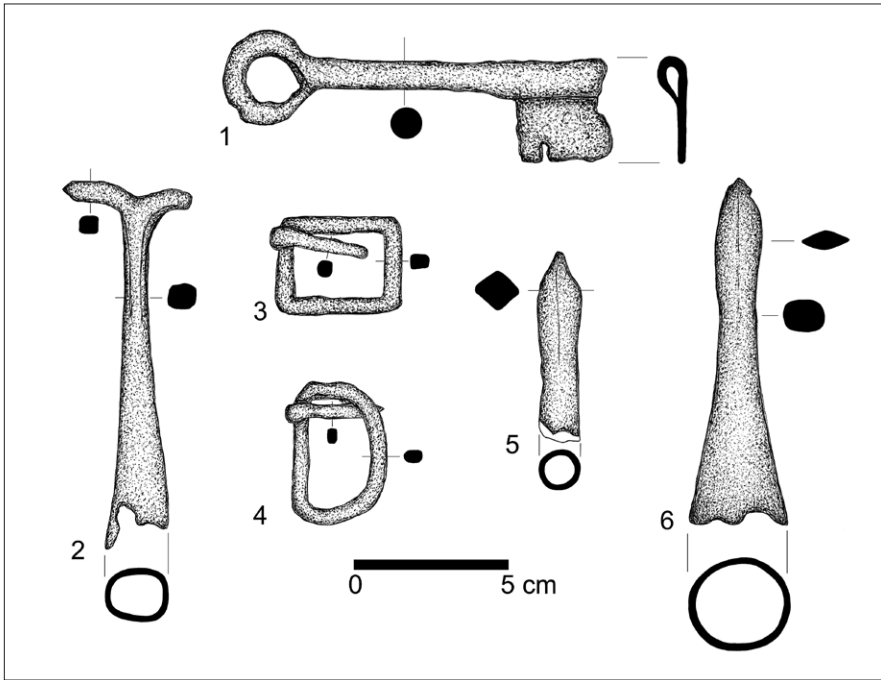

Fig. 3. Metal artefacts discovered during surface works in 2023 (drawing by R. Zdaniewicz).

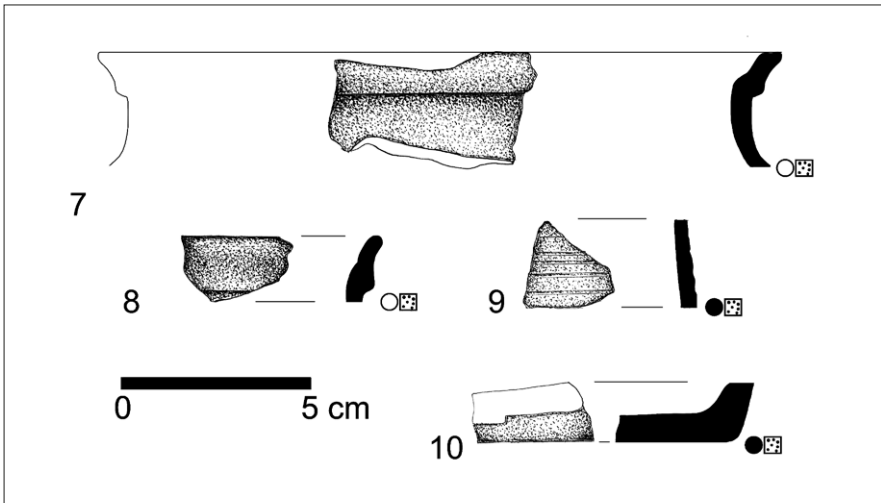

Fig. 4. Ceramic artefacts discovered during surface works in 2023 (drawing by R. Zdaniewicz).

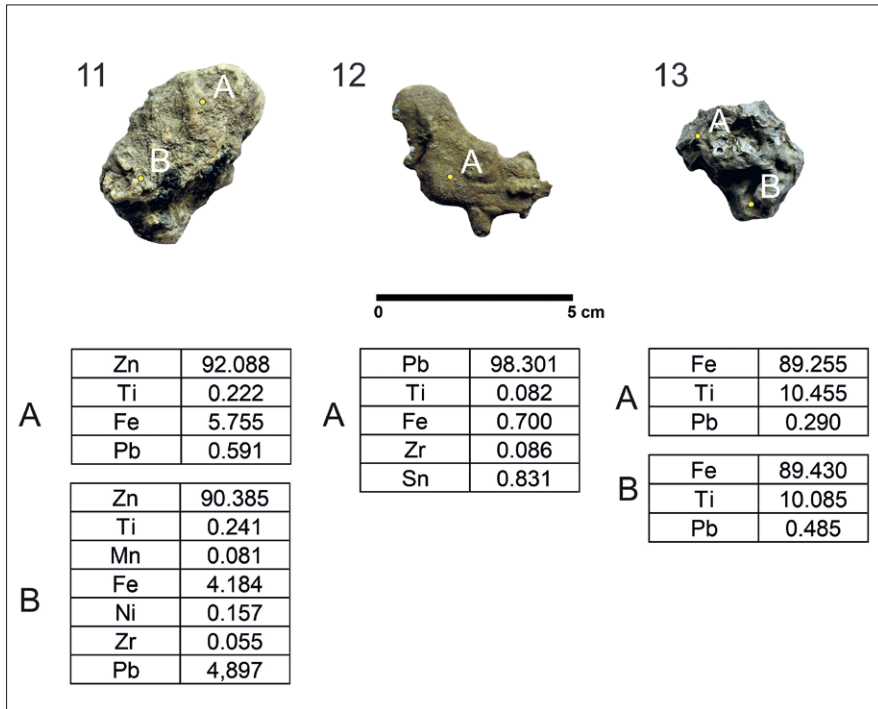

Fig. 5. Lumps of metal/smelted metal discovered during surface works in 2023, along with a general spectrometric analysis for the presence of metal compounds (photograph by R. Zdaniewicz).

The closest analogy here may be an artefact from Lower Silesia, from Drewniana Street in Wrocław, discovered in accumulations associated with the thirteenth century (Każmierczyk 1966: 172, Fig. 54:2).

The last metal artefact discovered during the surface prospecting at the gord in Woźniki is an iron object with a function that is difficult to establish due to its fragmentary state of preservation. The object has an oval-shaped haft ending with a forked mandrel (Fig. 3.2). It should most likely be interpreted as a relic of a fork-type farm tool (Krajc 2003: 113, Table 119). However, tools used for hunting had a similar form, but they are dated to modern times (Marek 2009: 103, Fig. 2a).

Apart from the artefacts isolated during the surface works, single fragments of ceramic vessels were discovered (Fig. 4). Unfortunately, it is a fragmented material, with few features allowing precise dating, but certainly of medieval origin. This is indicated by the technological features observed during the analysis of vessel fragments, such as the shape of the rims in the form of profiled plastic strips and reductive firing. In terms of workmanship, they are characteristic of the youngest stages of early medieval pottery and the older phases of typical late medieval pottery

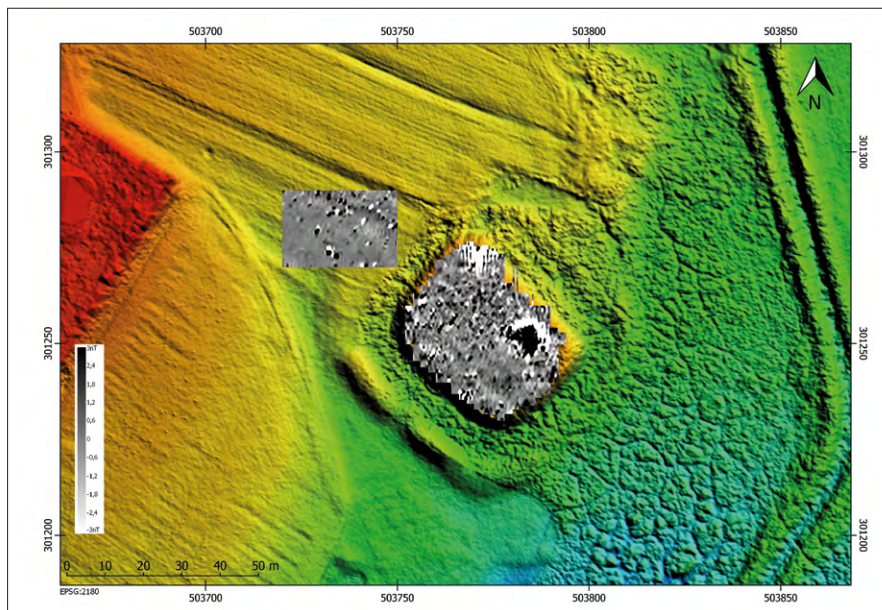

Fig. 6. LIDAR visualisation of the gord area, showing the 1957 probing pit and the location of the 2023 surface finds (prepared by M. Furmanek, R. Zdaniewicz).

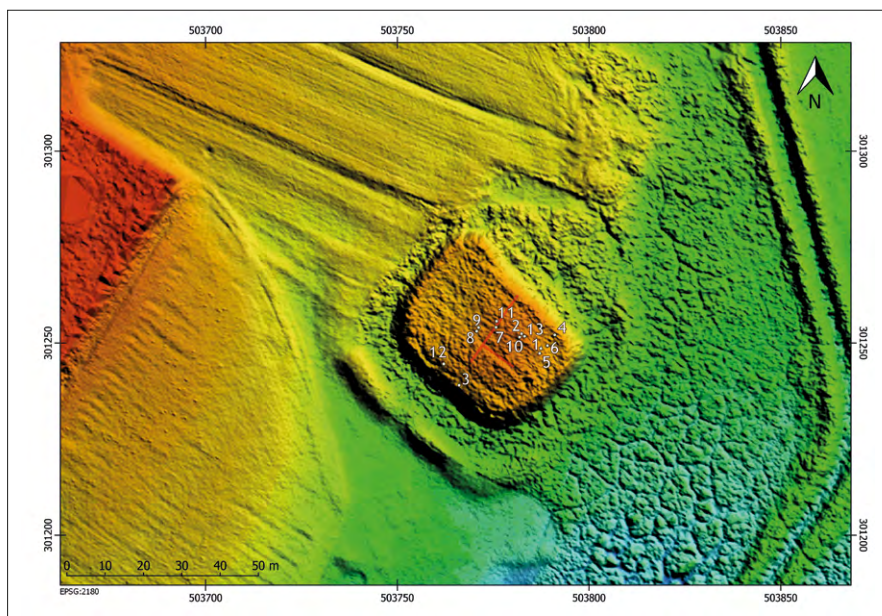

Fig. 7. LIDAR visualisation of the gord area, showing the result of geophysical surveys in 2023 (prepared by M. Furmanek).

(Fig. 4.7–8). In general, it can be assumed that the vessel fragments discovered during the surface survey are related to the use of the gord area from at least the thirteenth century, which was already indicated during the analysis of historical materials from the 1957 research (Kawka 2015: 98–101). However, based on the historical mentions cited, it should be assumed that the site was in use at least until the fifteenth century.

Also noteworthy are the surface finds of lumps of pugging and metal/smelting (Fig. 5)⁴. They are probably traces of the existence of buildings within the plateau, as well as of economic production connected with metal smelting, common in this region since the early Middle Ages (Molenda 1963: 63–64) – for example, the above-mentioned charter from 1386 was written down in the forge of Mały Janisz (CDS 1865: 15–16). This subject, insofar as it has only been hinted at here, requires further specialist sample research⁵.

The mound in Woźniki, as demonstrated, is now largely destroyed in the upper part. The degree and extent of this destruction has not been definitively established, which motivated geophysical prospecting to confirm the existence of possible surviving relics of buildings or traces of the use of the gord. Part of the non-invasive research also covered the area surrounding the mound from the north-west, in search of traces of a possible settlement from the side of the still existing church. The main objective was to capture traces of anthropogenic structures that were originally sunken into the surface or bore traces of burning or fire-related activity. The magnetometer survey revealed primarily a number of small-scale anomalies of difficult-to-interpret origin⁶. Of particular note was a much larger anomaly recorded in the eastern part of the mound. It was provisionally assumed that it might represent a trace of an archaeological site that had probably been consumed by fire. Confirmation of its function can only come from verification by excavation methods, but the size may indicate that it could be a relic of the past plateau development of the mound, e.g. the remains of a building with a basement.

4 The discovered lumps of metal/smelting (?) were subjected to preliminary metallographic analysis with a Bruker TRACER 5i XRF spectrometer. These tests should be considered preliminary and at this stage of the work were only carried out to determine the type of metal. Measurements were taken on the mechanically cleaned surface of the samples. They were made by mgr J. Soida in the Archaeology Department of the Silesian Museum in Katowice, whom the authors would like to thank for his help.

5 Samples of the pugging and other organic and inorganic substances collected during the 1957 research are currently stored in the collection of the Archaeology Department of the Upper Silesian Museum in Bytom. They constitute a good source for further multi-disciplinary analyses.

6 Geophysical research using a Bartington Grad 601-2 gradiometer was conducted by Dr M. Furmanek from IA UWŹ, for which the authors would like to thank him.

An archival photograph taken in the 1930s (Fig. 1) shows that, at that time, the eastern part of the mound still retained a distinct elevation of the plateau area. It may have been a trace of a collapsed residential and defensive structure, crucial to the functioning of the entire *fortalicium*.

The existence of buildings in the eastern part of the culmination of the mound is also indirectly indicated by the location of the artefacts discovered during surface works as they are also concentrated in the eastern part of the plateau of the gord (Fig. 7). This does not seem to be an accident.

Conclusions

Archaeological research of the gord in Woźniki carried out in the twentieth century provided preliminary information on the dating of the site. However, it did not provide a solution regarding the layout of the buildings or the nature of the object. Unfortunately, the gord has been destroyed in recent years and is now heavily levelled. As has been demonstrated, however, perhaps not everything has been destroyed and the site can still have value for archaeological research. The non-invasive method allowed to make key observations that could provide the basis for further excavation of the site. The clearly visible moat and the embankment surrounding the gord are also of great research potential (Fig. 2). As shown by studies of other motte-and-bailey castles in Upper Silesia or the rest of present-day Poland, moats can serve as a treasure trove of knowledge about the lives of their inhabitants in the past (Marciniak-Kajzer 2011: 111–237; Nowakowski 2017: 133–178).

Bibliography

- Borek H. (1988), *Górny Śląsk w świetle nazw miejscowych*, Instytut Śląski, Opole.
- CDS – *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 6, *Registrum St. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johans von Oppeln und Ratibor in Auszügen Mitgetheilt und Namens des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, C. Grünhagen, W. Wattenbach (ed.), Breslau 1865.
- Gliński W., Hadamik Cz., Koj J. (1997), *Sprawozdanie ze wstępnego rozpoznania terenu przewidzianego pod autostradę A1 w województwie częstochowskim*, [in:] E. Tomczak (ed.), *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, Katowice, p. 417–427.
- Hejna A. (1974), *Bradlo u Hostinného nad Labem. Příspěvek k výzkumu opevněných sídel v severovýchodních Čechách*, “Památky Archeologické”, 65, p. 366–418.
- Holc E. (2012), *Woźniki*, “Informator Archeologiczny. Badania 2000”, 34, p. 220.
- Horwat J. (2002), *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta, miasta, kościoły, urzędy, własność prywatna*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.

- Jakimowicz R., Żurowski J. (1939), *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*, z. 2, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Kawka W. (2015), *Materiały z grodzisk stożkowatych w Tarnowicach Starych i Woźnikach w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, "Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia", 20, p. 87–122.
- Każmierczyk J. (1966), *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Krajic R. (2003), *Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města*, vol. III.1, Archeologický ústav AV ČR, Praha–Sezimovo Ústí–Tábor.
- Małczyński K., Skowrońska A. (1959), *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, vol. II, *Obejmujący lata 1205–1220*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Marciniak-Kajzer A. (2011), *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, <https://doi.org/10.18778/7525-543-0>
- Marek L. (2009), *Boar- and Bear-Hunting in Post-Medieval Silesia. Archeological Evidence*, "Fasisculi Archeologiae Historicae", 22, p. 101–107.
- Molenda D. (1963), *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI w.*, [in:] J. Pazdur (ed.), *Studia do dziejów górnictwa i hutnictwa*, vol. VIII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Musiół L. (1971), *Woźniki. Dzieje miasta od czasów najdawniejszych do połączenia z Macierzą w roku 1922*, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Musiół L., Rospond S. (1972), *Protokolarz miasta Woźniki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Nowakowa A. (1951), *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.
- Nowakowski D. (2017), *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk; Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław.
- Panic I. (1992), *Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*, Muzeum Śląskie, Katowice.
- Pawliński M. (2011), *Zbiory muzealne i pierwsze wykopaliska 1910–1944*, [in:] M. Dobkowski, J. Drabina (ed.), *Muzeum Górnośląskie w Bytomiu. 100 lat dziejów*, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, Bytom, p. 95–132.
- Rogaczewska A. (2021), *Katalog wybranych zabytków ze stanowiska archeologicznego na Górze Zamkowej w Będzinie*, Muzeum Zagłębia w Będzinie, Będzin.
- Rozmus D. (2019), *Wstępne wyniki sondażu na stanowisku w Starym Bukownie, pow. olkusi*, "Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia", 21, p. 19–35.
- Sperka J. (2006), *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Szczech B. (2011), *W kręgu górnośląskich podań i legend. Biały Śląsk. Miasto i gmina Woźniki*, Wydawnictwo Piotr Kalinowski, Woźniki.
- Szczech B. (2016), *Źródła do dziejów Woźnik 1206–1857. (Część pierwsza)*, Gmina Woźniki, Woźniki.

- Szydłowski J. (1958), *Archeologiczne prace terenowe Muzeum Górnośląskiego w latach 1945–1957*, "Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego", 4, p. 5–24.
- Szydłowski J. (1966), *Bytom – pradzieje i początki miasta*, "Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia", 4.
- Triest F. (1865), *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Wilhelm Gottlieb Korn, Breslau.
- Wachowski K. (1984), *Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu*, [in:] B. Gediga (ed.), *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk; Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, p. 11–112.
- Wachowski K. (2011), *The Uses of the Market Square in the Light of Analysis of Metal Finds*, [in:] M. Michnik, J. Piekalski (ed.), *Wratistavia Antiqua*, vol. XVI, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011, p. 51–60.
- Wojtal I., Zdaniewicz R. (2005), Sprawozdanie z uzupełniających, archeologicznych badań rozpoznawczo-sondażowych na stanowisku Woźniki st. 16, gm. Woźniki, Pow. Lubliniec, woj. śląskie (autostrada A1), Częstochowa (a manuscript in the Archive of the Department of Archaeology of the Upper Silesian Museum in Bytom).
- Woźny M. (2020), *Rycerstwo opolskie do połowy XV wieku*, Uniwersytet Śląski, Katowice.

Streszczenie

Położone wśród podmokłych łąk grodzisko stożkowe w Woźnikach było obiektem zainteresowań badaczy już od początków XX w. Jednak badania wykopaliskowe o charakterze sondażowym zostały przeprowadzone przez pracowników Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu dopiero w 1957 r. Przyniosły one potwierdzenie zabytkowego charakteru obiektu, jednak niewiele informacji dotyczących wyglądu zabudowy czy etapów jego funkcjonowania. Niestety, w XX w. grodzisko było niszczone i obecnie jego plateau zostało silnie zniwelowane. W 2023 r. postanowiono powrócić do badań obiektu, wykorzystując techniki nieinwazyjne. Wykonano również ponowne, dokładne badania powierzchniowe z użyciem detektora metali i planigrafii przestrzennej. Przyniosły one wiele nowych, interesujących wyników, które stanowią asumpt do dalszych badań stanowiska.

Słowa kluczowe: Górny Śląsk, Woźniki, grodzisko stożkowe, późne średniowiecze

Radosław Zdaniewicz

University of Lodz

Doctoral School of Humanities

e-mail: radoslaw.zdaniewicz@edu.uni.lodz.pl

Wojciech Kawka

The Department of Archaeology of the Upper Silesian Museum in Bytom

e-mail: wojciechkawka2@gmail.com

Zbigniew Lechowicz

Capellam Sancte Crucis in ipsa Luchicia Kaplica Św. Krzyża w średniowiecznej Łęczycy. Stan badań archeologicznych i perspektywy poznawcze

Capellam Sancte Crucis in Ipsa Luchicia
Chapel of the Holy Cross in Medieval Łęczycza
The State of Archaeological Research
and Cognitive Perspectives

Abstrakt: Celem artykułu jest usytuowanie w przestrzeni aglomeracji tumsko-łęczyckiej znanych od dawna i badanych ostatnimi laty stanowisk na zachodnim brzegu Bzury. Stanowiska Łęczycza–Emaus i Kępa Łęczycza–Dzierzbietów badane były przez ekipę IHKM Łódź w połowie ubiegłego wieku. W XXI w. przeprowadzono kolejne badania wykopaliskowe na tych stanowiskach. Ich wyniki starano się przedstawić w szerszym kontekście osadniczym oraz ocenić aktualny stan badań. Podstawowe problemy to ustalenie liczby funkcjonujących osad otwartych i miejsc, w jakich były zlokalizowane, a także roli składników sakralnych – świątyń i cmentarzysk w zdeterminowanej przyrodniczo i politycznie topografii wczesnośredniowiecznej aglomeracji.

Kaplica p.w. Św. Krzyża na Starym Mieście pojawia się w źródłach pisanych w 1235 r., wzmiankowana jest w dokumentach z lat 1299, 1323, 1345 oraz 1396 r., pojawia się w źródłach pisanych w 1550 r. Jako opuszczony (*deserta*) kościół pomocniczy wymieniony został w wizytacji archidiaconatu łęczyckiego w 1759 r. W latach trzydziestych XIX w. wzniesiono kaplicę. W XX w. był tu już tylko krzyż, zlokalizowany w miejscu dawnego kościoła i w sąsiedztwie sadzawki lub źródła.

Stanowił on cel ostatnich „emausowych” spacerów i przetrwał do II wojny światowej.

W 1235 r. krakowski archidiacon Gumpert przekazał klasztorowi cystersów w Wąchocuku wieś Błonie leżącą „za Łęczyczą” oraz kaplicę Św. Krzyża leżącą w „samej Łęczycy” ze wszystkim, co do niej należało. Darowizna ta uzyskała zgodę komesa Mściwoja, kasztelana oświęcimskiego, brata archidiacona. Sądząc po tym, że prawem własności dysponowali dwaj bracia, było ono efektem dziedziczenia po ojcu lub matce. Pozwala to łączyć fundację kaplicy z wiekiem XII.

Badania w 2014 r. potwierdziły, że tzw. cmentarzysko Emaus jest cmentarzem przykościelnym staromiejskiej kaplicy Św. Krzyża. Zastosowane metody nieinwazyjne przed weryfikacją wykopaliskową dały obiecujące wyniki. Uzyskany obraz graficzny był bardzo sugestywny, ale po inwazyjnej eksploracji okazał się niewiarygodny. Zaburzony został przez nawieziony gruz, ferromagnetyczne odpady, które spowodowały, że jakość uzyskanych danych nie była wystarczająca dla architektonicznych rekonstrukcji przestrzennych. W badanym wykopaliskowo obszarze nie udało się połączyć znalezisk kamieni w przekonujący rzut fundamentowy bryły. Nie znajdowały się w miejscach pierwotnych, były rozwleczone przez

wieloletnią orkę. Wydaje się pewnym, że kaplica we wszystkich fazach była wzniesiona z drewna.

Elementem analizy przestrzennej do lokalizacji kaplicy jest układ, zagęszczenie i datowanie pochówków. Sądząc po wyposażeniu, najstarsze pochówki występujące w regularnym układzie znajdowały się w wykopach A. Abramowicza i wykopie i T. Poklewskiego. Na północ od nich należy domyślać się lokalizacji kaplicy. Taką lokalizację potwierdza odnaleziony w 2014 r. ślad

po krzyżu oraz koncentracja dużych głazów. Zadokumentowane ossuaria i ślady po punktowych, nieciągłych fundamentach przecinających pochówki szkieletowe to zapewne pozostałości kilku nowożytnych kaplic bądź kapliczek cmentarnych. Istnieje szansa uściślenia rzutów kolejnych budowli przy dostępie do archiwalnej dokumentacji, choć bardziej wiarygodnym rozwiązaniem byłyby szerokopłaszczyznowe eksploracje.

Słowa kluczowe: Łęczycza, średniowiecze, kaplica Św. Krzyża, badania archeologiczne

Wieloletnie zainteresowanie łódzkich ośrodków akademickich dziejami Łęczycy, widoczne w liczbie publikacji na jej temat, zasługuje na odrębną rozprawę. Impionującą ich liczbę zestawili m.in. Jan Szymczak (Szymczak 2012: 12–40) oraz Leszek Kajzer (Kajzer 2012: 383–393; 2013: 127–146; 2016a: 7–26; 2016b: 187–204), co zwalnia mnie z obowiązku ich przytoczenia.

Aglomeracja osadnicza tumsko-łęczycka powstała w miejscu zwanym *paludes lancicensis*, czyli błota łeczyckie. Określeniem tym oznaczono równoleżnikowe zwężenie zabagnionej Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej (poprzecznie do osi morfologicznej pradoliny biegnie dział wodny dorzecza Odry i Wisły – rzeki Ner i Bzura). Pod dzisiejszą Łęczycą szeroka na kilka kilometrów pradolina zwęża się do szerokości około 1–1,5 km. Geomorfologiczny determinizm spowodował, iż już w okresie pradziejowym przewężenie pradoliny wykorzystane było jako jedyna dogodna przeprawa na szlaku łączącym Pomorze, Wielkopolskę i Kujawy z południem Polski. Intensywne osadnictwo wokół Łęczycy rozwinęło się w okresie wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza. Przeprawę wyznaczała położona na północnej krawędzi pradoliny miejscowość Topola (określona w 1302 r. jako *leżąca super paludem in fine pontis*), na południowej krawędzi pradoliny leżał zespół osad przedlokacyjnych, m.in. Stare Miasto. Na wschód przez dolinę rzeki Bzury, wzdłuż południowej krawędzi pradoliny, prowadził szlak przez Górę św. Małgorzaty do Piątku i Łowicza, a dalej do kolejnych mazowieckich ośrodków nadwiślańskich. Na zachód szlak drożny wiódł przez Leżnicę, Mniszki, Krzepocinek, w kierunkach Sieradz–Spicymierz–Uniejów.

Rozprawa Stanisława Zajączkowskiego (1976: 83–125) o przejściach przez błota łeczyckie w średniowieczu wskazała geograficzne uwarunkowania funkcjonowania tego węzła komunikacyjnego i pozostaje ikoną klasycznej geografii historycznej. Teza tego Autora o zdeterminowanej warunkami naturalnymi lokalizacji łeczyckiej aglomeracji osadniczej została powszechnie przyjęta w literaturze, a powtarzają ją

także autorzy ostatnich publikacji. Jej rolę w południowych kierunkach podróży podnosił Jerzy Augustyniak przy omawianiu wczesnośredniowiecznych przepraw przez Pilicę w Inowłodzu i Sulejowie (Augustyniak 2005; 2014). Na szlakach handlowych prowadzących przez południowe rubieże prowincji łęczyckiej, z grodami w Żarnowie i Skrzynnie, do Sandomierza oraz Lublina i dalej na Ruś powstały wczesne romańskie murowane obiekty sakralne (Lechowicz 2010: 31–55; 2011: 30–32).

W XII w. aglomeracja tumsko-łęczycka składała się z kilku składników: grodu i osad przygodowych, których liczba i chronologia nie zostały jeszcze ostatecznie określone, kolegiaty wraz z osadą wiejską (być może w pewnej fazie targową), kościoła drewnianego p.w. św. Mikołaja w Tumie, zespołu osad staromiejskich z kościołem Św. Krzyża (Ostrów, Emaus i młyn staromiejski) w przedlokacyjnej Łęczycy, osady otwartej z kościołem p.w. św. Bartłomieja w Topoli oraz osady i kaplicy p.w. Najświętszej Marii Panny w Górze (*in monte apud Lancicia*). Wszystkie te elementy połączone były licznymi drogami, mostami i gołbami, wokół których istniało kilka tabern, jak do tej pory inicjalnie rozpoznanych metodą archeologiczną (Zajązkowski 1964: 54–69).

W 2012 r. Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział w Łodzi opracował studium wartości kulturowych otoczenia grodu i kolegiaty w miejscowości Tum. W jego ramach dokonał rozpoznania terenowego i analizy stanu badań obszaru miejscowości Tum.

Badany teren znajduje się w obszarze arkusza AZP nr 60-49, w obrębie którego zarejestrowano 131 stanowisk archeologicznych. Weryfikacyjną penetracją objęto tylko część arkusza AZP o powierzchni około 5 km². Jest to obszar wsi Tum dochodzący na zachodzie do łęczyckiego Starego Miasta. W efekcie na poddanym penetracji obszarze ujawniono 49 stanowisk archeologicznych, czterech kolejnych znanych z badań AZP nie potwierdzono w terenie z powodu ich niedostępności – pokrycia roślinnego o zaawansowanym stanie wegetacji.

Na 30 stanowiskach stwierdzono obecność fragmentów naczyń z okresu wczesnego średniowiecza, ale tylko na 11 z nich był to materiał dominujący, występujący w liczbie powyżej 10 sztuk (stanowiska nr na mapie 25, 27, 28, 29, 30, 33, 37, 42, 43, 46, 47).

Na 22 stanowiskach zarejestrowano materiały z okresu późnego średniowiecza i nowożytności, ale tylko na ośmiu z nich był to materiał w ilości większej niż 15 sztuk (stanowiska nr na mapie: 24, 25, 27, 28, 29, 30, 34, 45 oraz 48). Na sześciu stanowiskach poza fragmentami ceramiki naczyniowej stwierdzono występowanie fragmentów kaffi o stylistyce późnorennesansowej – są to stanowiska nr na mapie: 1 (4 fr. kaffi), 25 (10 fr. kaffi), 27 (17 fr. kaffi), 28 (6 fr. kaffi), 29 (7 fr. kaffi), 41 (1 fr. kaffi).

Na 20 stanowiskach stwierdzono obecność zarówno materiału wczesnośredniowiecznego, jak i późnośredniowiecznego, ale tylko na siedmiu występował w liczbie większej niż 20 sztuk (są to stanowiska nr 1, 2, 25, 27, 28, 29 oraz 30; ryc. 1).

Ryc. 1. Mapa stanowisk archeologicznych na tle mapy Tumu z 1793 r. Opracowanie NID Łódź z uzupełnieniami Z. Lechowicza. Stanowiska, których obszar wypełniono szarością, datowane są na okres wczesnośredniowieczny. Owalny kontur liniowy obejmuje obszar Starego Miasta i osady wczesnośredniowiecznej, w obrębie której zaznaczono kolejne składniki: A – kaplica Św. Krzyża, B – młyn z tzw. falsyfikatu trzemeszeńskiego, zwany później staromiejskim, C – osada Ostrów z tzw. falsyfikatu trzemeszeńskiego, zwana później Golutowem oraz Wójcikami.

Historia badań w Tumie związana z kolegiatą i grodziskiem liczy już blisko półtora wieku, lecz najbardziej znaczące efekty przyniosły badania rozpoczęte w połowie ubiegłego stulecia. W roku 1948 szeroko zakrojone badania wykopaliskowe na grodzisku w Tumie rozpoczął zespół z Muzeum Prehistorycznego w Łodzi pod kierunkiem K. Jażdżewskiego. W drugim sezonie badania odbywały się już w ramach Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. W ostatnich sezonach prac terenowych 1954–1955 organizacyjnie badania podporządkowane były Zakładowi Archeologii Polski Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Łodzi. Od 1950 r. kierownikiem badań był A. Nadolski. Wyniki badań były wielokrotnie sygnalizowane w literaturze przedmiotu (Nadolski 1952: 171–179; 1955: 276–277; Nadolski i in. 1966; 1989; 2003).

W 2009 r. eksploracje archeologiczne grodziska rozpoczęło Muzeum Archeologiczno-Etnograficzne w Łodzi, a kierował nimi R. Grygla. Efekty polidyscyplinarnych badań zawiera wydana w 2014 r. monografia (Grygiel, Jurek 2014).

Podczas remontu kolegiaty, w latach 1954–1956, pod kierownictwem A. Nadolskiego przeprowadzone zostały badania archeologiczne (Nadolski i in. 1960).

Głównym ich celem było znalezienie *abbatio Sancte Marie in castello Lancicie*, znanego z bulli gnieźnieńskiej z 1136 r., na którego ślady nie natrafiono na badanym grodzisku. Penetracje archeologiczne obejmowały przede wszystkim nawę główną wraz z obu apsydami. Pozostałe partie wnętrza oraz obszar przyległy do kolegiaty rozpoznano wykopami sondażowymi. Łącznie powierzchnia wykopów liczyła 475 m².

W zachodniej i centralnej partii nawy odsłonięte zostały pozostałości starszej od kolegiaty budowli kamiennej. Stan zachowania odsłoniętych relikwów był zróżnicowany. Zniszczenia spowodowały fundamenty filarów międzynawowych kolegiaty oraz murowane komory grobowe w jej wnętrzu. Najslabiej zachowana była wschodnia partia budowli, duże ubytki stwierdzono także w południowej jej ścianie. Analiza zachowanej substancji murowanej pozwoliła badaczom wydzielić dwie fazy budowlane.

Podsumowując swe odkrycia, badacze uznali je za pozostałość klasztoru *abbatio* wymienionej w bulli gnieźnieńskiej. Klasztor miał funkcjonować od przełomu X/XI w. aż do 1140 r., kiedy go rozebrano w związku z budową kolegiaty (Nadolski i in. 1960: 68–73; Poklewski-Koziół 1997: 76).

W 1960 r. A. Nadolski, podsumowując badania archeologiczne z lat 1954–1956, stwierdził:

Obraz prac badawczych prowadzonych w kościele tumskim nie byłby jednak pełny, gdybyśmy ograniczyli się wyłącznie tylko do omówienia znalezisk związanych z opactwem. Z tego też względu należy bodaj pokrótce wspomnieć o tych odkryciach, które łączą się z samą kolegiatą i rzucają często nowe światło na jej dzieje. Warto tu więc wymienić stwierdzenie śladów romańskiej przebudowy kościoła, które dotychczas uszły uwadze historyków architektury. Równie interesujące było odsłonięcie relikwów gotyckiego lektorium. Wreszcie powiedzieć trzeba o niekiedy bardzo ciekawych romańskich detalach architektonicznych odnalezionych w naszych wykopach (Nadolski i in. 1960: 9).

Zasygnalizowane wyżej, ale nigdy niepublikowane odkrycia znalazły potwierdzenie blisko pół wieku później. Rozpoczęte w 2000 r. planowe prace konserwatorskie w i wokół kolegiaty, kierowane przez A. Kosa, spowodowały potrzebę nadzoru archeologicznego. Z ramienia WUOZ nadzór ten sprawowali K. Gowin i K. Starecka.

W trakcie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z zakładaniem izolacji przeciwwilgotnościowej na zewnętrznym licu fundamentu kolegiaty zadokumentowano kilka istotnych danych. Między apsydą zachodnią a wieżą północną odsłonięto nieznany odcinek fundamentu kamiennego, podobny zadokumentowano w elewacji północnej między kruchtą a wieżą (Starecka 2002). K. Gowin w 2002 r. założył dwa niewielkie wykopy w wieży północnej i między nią i apsydą zachodnią.

Zadokumentował w nich przebieg nieznanych wcześniej fundamentów (Gowin 2002). Tenże archeolog w 2003 r. przeprowadził badania w kruchcie kolegiaty, ujawniając m.in. kilka pochówków szkieletowych (Gowin 2003).

Odkrycia te zasygnalizował w najnowszym katalogu Z. Świechowski (2009: 556). J. Sikora z kolei, opierając się na analizie struktury muru w apsydzie zachodniej kolegiaty, uznał, iż masyw zachodni powstał w dwóch fazach budowlanych (Sikora 2009: ryc. 21).

Podsumowując stan badań nad kolegiatą, należy stwierdzić, iż jest on dalece niezadowolający, a najwybitniejsze dzieło architektury romańskiej w regionie nie doczekało się aktualnej monografii.

Odrębnym zagadnieniem jest brak pełnej publikacji pochówków wyeksplorowanych w obrębie kolegiaty. Z ogólnej liczby 172 zadokumentowanych grobów opublikowano tylko cztery (Cielkiński 1949: 31–34; Abramowicz i in. 1973). Olbrzymi potencjał tych znalezisk ukazała E. Dąbrowska, która przekonująco zinterpretowała grób nr 1 jako pochówek arcybiskupa Henryka Kietlicza (Dąbrowska 2008: 57–69).

Otoczenie kolegiaty jest dość istotne w interpretacji jej rangi, ale także synodalnej funkcji w metropolii gnieźnieńskiej. Te aspekty dotychczasowych badań dość słabo zarysowane były w literaturze przedmiotu. Kolegiatę otacza mur cmentarny wzniesiony na planie regularnego ośmioboku (prostokąta o wymiarach 65 x 55 m, ze ściętymi narożnikami). W murze zachowały się dwie bramy wykonane z cegły, większa w murze północnym, umieszczona na osi kruchty kolegiaty, oraz zachodnia, znacznie mniejsza, umieszczona na środku zachodniego odcinka muru. Architektonicznie i materiałowo obie bramy mieszczą się w okresie przełomu późnego baroku i klasycyzmu – więc powstały zapewne w miejscu starszych otworów w okresie przebudowy „schroegerowskiej” w latach 1782–1786.

Otoczenie świątyni poddane było kilkukrotnym penetracjom archeologicznym. W większości skoncentrowane były one w przestrzeni wyznaczonej przez mur otaczający cmentarz przykościelny, a tylko dwukrotnie, w partii południowej, na zewnątrz muru do Kanału Tumskiego.

Po raz pierwszy badania otoczenia kolegiaty przeprowadzono w czasie, gdy eksplorowano jej wnętrze – w latach 1954–1956. Na zewnątrz jej murów usytuowano osiem wykopów sondażowych. Ustalono wówczas, że wokół świątyni zalegają liczne pochówki szkieletowe. Ustalono układ stratygraficzny i sposoby użytkowania obszaru. W warstwach natrafiono na pradziejowy materiał zabytkowy, nie zidentyfikowano jednak obiektów z tego okresu. Natrafiono natomiast na relikty obiektów osadniczych, najczęściej w postaci jam pochodzących z okresu wczesnego średniowiecza. Analiza relacji stratygraficznych i ruchomego materiału zabytkowego pozwoliła badaczom stwierdzić, iż przed wzniesieniem opactwa funkcjonowała tu osada wiejska. Co ciekawe, w wykopach zadokumentowano

obecność rowu, być może suchej fosy wokół kolegiaty, wypełnionego młodszymi uwarstwieniami.

Zadokumentowano także skupiska odłupków granitowych i resztek piaskowca, poświadczające przygotowanie i obróbkę surowca kamiennego na miejscu budowy (Nadolski i in. 1960: 16–18, ryc. 11).

W związku z rozpoczęciem prac konserwatorskich w 1996 r. nadzór archeologiczny nad budową systemu odwodnienia pełniła ekipa Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk Oddział w Łodzi. Zadokumentowano wówczas układ warstw zarówno cmentarza przykościelnego w obrębie muru, jak i na południe od niego, w kierunku koryta Kanału Tumskiego. Wykop odwadniający miał 72 m długości i szerokość 0,9–1,0 m (Sprawozdanie IAiEPAN Łódź 1996). Nadzory związane z obniżeniem poziomu użytkowego i położeniem nowej nawierzchni wokół kolegiaty w obrębie muru nadzorował w 2004 r. K. Gowin (2004).

W 2005 r. badania o charakterze interwencyjnym na terenie cmentarza przykościelnego przed kruchtą wejściową przeprowadził zespół Instytutu Archeologii UŁ i WUOZ Delegatura w Skierniewicach (Ginter i in. 2007: 225–241). Wyeksplorowano wykop o powierzchni 56,95 m², w którym zadokumentowano 68 grobów. Pod warstwą grobową zarejestrowano obecność poziomu osadniczego i fragment przekopu rozpoznanego wcześniej, w 1956 r., przez badaczy opactwa. Pozyskano fragmenty detali architektonicznych oraz nielicznych militariów (Ginter i in. 2007: 231–233).

Poza terenem cmentarza przykościelnego na południe od muru kościelnego w stronę koryta Kanału Tumskiego dwukrotnie dokonano rozpoznania wykopaliskowego.

W 1957 r. w poszukiwaniu zasięgu osady wyprzedzającej powstanie opactwa badania sondażowe przeprowadził IHKM Łódź pod kierunkiem A. Abramowicza. W tymże roku wytyczone zostały na południe od muru kościelnego, na przedłużeniu wykopów z 1956 r.

W osi symetrii nawy południowej kolegiaty założono pięć wykopów o długości 10 m i szerokości 2 m, oddzielonych metrowymi murkami profilowymi. W trakcie eksploracji zadokumentowano siedem jam wczesnośredniowiecznych, w których wystąpił liczny materiał zabytkowy. W odcinku CII, około 18 m na południe od muru cmentarnego, zadokumentowano narożnik naziemnego budynku wzniesionego w konstrukcji zrębowej (wstępne datowanie to połowa X–XI w.). Ślady kolejnego budynku naziemnego w postaci skupiska polepy, gliny i węgla drzewnych odkryto w południowej części odcinka CIII.

W odcinku CIV zadokumentowano „późny wkop” w partiach spągowych, zawierający duże ilości gruzu ceglanego i dachówek ceramicznych. W następnym odcinku CV, w jego północnej partii, zadokumentowano „soczewkę” gruzu ceglano-wapiennego. Autor sprawozdania określił te ostatnie znaleziska jako

pozostałości po rozebranych przez chłopów fundamentach budowli powstałych po 1294 r., związanych z ośrodkiem kościelnym.

Podsumowując zwięzłe sprawozdanie, stwierdził, iż osada wczesnośrednio-wieczna rozłożona wokół kolegiaty nie miała charakteru obronnego i dotrwała do końca XIII w., czyli najazdu litewskiego Witenesa (Abramowicz 1960: 77–81).

Kolejne działania archeologiczne w 1996 r. miały charakter nadzoru nad rowem odwadniającym, prowadziła je wspomniana wyżej ekipa z IAIEPAN w Łodzi. Nadzorowany rów biegł równolegle do wykopów z 1957 r., w odległości około 20 m na zachód od nich. Miał długość około 61 m – od muru cmentarza do Kanału Tumskiego. Zadokumentowano jego profil zachodni. Czytelne są w nim relikty dwóch budynków. Pierwszy znajdował się w odległości około 12 m na południe od muru, miał około 6,5 m szerokości. W profilu manifestował się przez skupisko gruzu ceglanego oraz warstw gliny i spalenizny, nie wystąpił ruchomy materiał ceramiczny. Drugi znajdował się około 27 m na południe od muru, miał około 8,5 m szerokości. W profilu manifestował się jako skupisko gruzu ceglanego, kamieni i spalenizny. Natrafiono na materiał ceramiczny – fragmenty naczyń o wypale redukcyjnym oraz utleniającym, zdobione dookólnymi żłobkami. Autor sprawozdania wstępnie datował te znaleziska na XIV–XV w. Oba skupiska zinterpretował jako pozostałości po obiektach budowlanych (Sprawozdanie 1996: 2).

Analizując sprawozdania z badań w 1957 r. i nadzoru z 1996 r., dość wyraźnie widać, iż, poza cmentarzem przy kolegiacie, na południe od muru istniała trwała zabudowa, od okresu wczesnego średniowiecza drewniana, zaś od pełni średniowiecza i nowożytności murowana. W świetle zebranych danych uznać można, że jest to pozostałość po rezydencji arcybiskupiej. W łączym dworze zmarł w roku 1341 arcybiskup Janisław. Lokalizację dworu określa *Kalendarz Władysławowski* i J. Długosz w *Rocznikach*. Według *Kalendarza in Lancicia in domo sua circa ecclesia*, J. Długosza *in curia archiepiscopali Lanciciensis circa ecclesiam collegiatam sita* (cytuję za Zajączkowscy 1970: 151).

Zespół rezydencji arcybiskupiej w przestrzeni Tumu potwierdziły badania powierzchniowe. Jest to stanowisko oznaczone na mapie zbiorczej nr 27. Na jego powierzchni wystąpił liczny materiał zabytkowy ukazujący ciągłość użytkowania od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne. Ostatnim, najmłodszym dokumentem kartograficznym ukazującym zabudowę wokół kolegiaty jest plan Tumu z lat 1796–1798. Wyraźnie widoczny jest na nim duży prostokątny budynek o wymiarach około 25 x 10 m, będący zapewne ostatnim dworem arcybiskupim. Towarzysząca mu zabudowa w postaci kilku mniejszych budynków zgrupowana jest na zachód i południe od muru cmentarnego kolegiaty. Zespół ten, zapewne ogrodzony, skomunikowany był z kolegiatą przez bramę umieszczoną w zachodniej kurtynie muru, tradycyjnie zwaną bramą arcybiskupią.

Kościół św. Mikołaja usytuowany jest równolegle do północnej elewacji kolegiaty. Historycy przyjmują, że mógł powstać w połowie XII w. Potwierdzenie w źródłach pisanych posiada od XIV w. Był kościołem parafialnym dla wsi: Tum, Michałowice, Witaszewice oraz Mętlew. Rektorami parafii byli wikariusze wieczyści kolegiaty. Przy kościele znajdował się cmentarz parafialny, dwór plebański i gospodarstwo wraz z zabudowaniami. Dzisiejszy kościół to budynek drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany deskami. Jest to świątynia jednonawowa z węższym, prosto zamkniętym prezbiterium zwróconym na zachód. Zakrystia znajduje się za ołtarzem, ma szerokość równą prezbiterium. Od wschodu do nawy przylega prostokątna kruchta wejściowa. Datowanie obecnej bryły na podstawie daty na belce tęczowej – 1761 r. ustala KZS (KZS 1954, t. 2: 101). W 2002 r., podczas nadzoru nad układaniem linii energetycznej, potwierdzono obecność cmentarza przykościelnego (Starecka 2002b). Do kościoła św. Mikołaja co najmniej od średniowiecza przyłączona była parafia kościoła św. Bartłomieja w Topoli (Łaski, LB, t. 2: 430–431). Współwystępujące świątynie kolegiackie bądź klasztorne i towarzyszące (parafialne?) to zjawisko tak powszechne, że można zaryzykować tezę, iż jest to reguła. Symboliczna opozycja, a może symbioza takich świątyń zawarta jest także w przestrzeni.

Dzisiejszy, poregulacyjny układ wsi Tum jest dosyć prosty. Jest to długa na ponad 2 km ulicówka, rozciągająca się z zachodu na wschód po obu stronach drogi prowadzącej do Góry Świętej Małgorzaty. Jej zachodni kraniec wyznacza kolegiata i kościół p.w. św. Mikołaja, wschodni rozrzedzona zabudowa przy granicy z wsią Podgórzycze. Z krańca zachodniego wybiega droga wiodąca na północ, wzdłuż kościoła św. Mikołaja, do miejscowości Kwiatkówki, gdzie łączy się z drogą Łęczycza–Piątek–Łowicz. Ten kształt przestrzenny powstał w wyniku regulacji rozpoczętych na przełomie XVIII i XIX w. Historyczny układ przestrzenny widoczny jest na kilku już wcześniej wspomnianych planach z końca XVIII w. Szczególnie interesujący jest plan miejscowości opublikowany przez A. Tomczaka na tablicy nr XVI (Tomczak 1966: tab. XVI).

Mimo dość dużej skali tego planu w przestrzeni wsi Tum wyraźnie czytelne są dwa zespoły zabudowy. Pierwszy, w zachodniej części wsi, związany z kolegiatą, drugi, we wschodniej części wsi, z widoczną zabudową włościańską. R. Rosin podaje, iż we wsi Tum w 1789 r. było 60 zagród chłopskich (Rosin, Łęczycza 2001: 182). Odpowiada to liczbie budynków widocznych na omawianym planie, ustawionych w dwóch rzędach. W połowie XVI w. we wsi było 22,5 łana chłopskiego. Wieś lokowana była przed 1361 r. na prawie niemieckim w odmianie średzkiej *villa.... circa ecclesiam sancte Mariae virginis gloriose maiorem Lancicensis, que nominatur Templi*. W tymże roku arcybiskup Jarosław sprzedaje sołectwo, wykupione niedawno od Frączka, Janowi, synowi Miłostawa. W dokumencie tym określa prawa i obowiązki sołtysa oraz mieszkańców. Co ciekawe, precyzuje

wielkość folwarku sołtysiego mającego 3 łany gruntów ornych (KDw, 1456; Zajęczkowski 1970: 151). W oparciu o analizę występowania znalezisk numizmatycznych jej obszar scharakteryzował A. Mikołajczyk. Autor ten doszukiwał się w miejscu koncentracji znalezisk monetarnych z XVI–XVIII w. targu czytelnego także na wyżej wymienionym planie w postaci dość znacznego, niezabudowanego placu. Wschodnia część wsi pozbawiona znalezisk monet według niego nie miała osadnictwa trwałego aż do XIX w. (Mikołajczyk 1987: 30–31). Z ostatnią tezą Autora nie można się zgodzić, albowiem przeczą temu powierzchniowe znaleziska archeologiczne. Na stanowiskach nr 29, 30, 33 wystąpił materiał zabytkowy od wczesnego średniowiecza aż po czasy nowożytne.

Trafne wydają się uwagi A. Mikołajczyka o obecności placu targowego czytelnego na planie, a potwierdzonego znaleziskami numizmatycznymi, choć nigdy miejscowość nie miała charakteru protomiejskiego, ale bywała miejscem handlu w okresie odpustów i synodów. W okresie pełnego średniowiecza (przed 1361 r.), po lokacji wsi na prawie średzkim, obecność w niej miejsca handlowego potwierdza wspomniany przywilej arcybiskupa dla sołtysa Jana, wspominający dochody z kilku kramów. W XIV w. wymieniony jest młynarz z wsi Tum – młyn zapewne powstał w okresie pierwszej lokacji, albowiem zwykle przywilej na jego budowę otrzymywał sołtys zasadzca. Sądząc po układzie hydrograficznym, śladem po tym młynie może być stanowisko 33 lub 39.

Zespół budynków związanych z funkcjonowaniem kolegiaty znajduje się w zachodniej części dzisiejszej miejscowości Tum. Budynki zgrupowane są wzdłuż boków trójkątnego placu. Podstawę tego trójkąta stanowi zachodnie zamknięcie placu. Na jego osi znajduje się droga do Starego Miasta. Prawdopodobnie przy tym boku, w jego północnej partii, znajdował się folwarczny zespół gospodarczy, a w południowej zabudowania wikariuszy. Zespół ten w trakcie badań powierzchniowych manifestował się jako stanowisko nr 25 na mapie zbiorczej.

Od północy wzdłuż placu znajdowały się zespoły zwane w inwentarzach rezydencjami kanoników. W inwentarzu z końca XVIII w. wymienionych jest dziesięć rezydencji kanoników. Są to stanowiska archeologiczne nr 1–3 i 24. Południowy bok trójkąta tworzy kolegiata z otoczonym murem cmentarzem i z dworem arcybiskupim. W obrębie cmentarza, w jego wschodniej partii, znajdował się dom dla ubogich – szpital. Na wschód od kolegiaty znajdowały się dwa duże domy, zapewne związane ze szkołą, i kilka budynków wikariuszy i mansjonarzy. Są to stanowiska nr 28 i 29 na mapie. W narożniku południowo-zachodnim placu znajdowała się studnia. Pewna część budynków, których funkcji nie udało się określić, to znane ze źródeł pisanych – łaźnia, piekarnia itd.

Uzupełnieniem obrazu przestrzennego aglomeracji tumskiej w średniowieczu jest kilka stanowisk archeologicznych znanych zarówno wcześniej, jak i odnalezionych w trakcie weryfikacyjnych badań powierzchniowych.

Interesujące szczególnie są stanowiska położone na zachodnim brzegu doliny Bzury. Stanowisko na mapie nr 46, potwierdzone przez ekipę ИГКМ (określane jako Кęпа Łęczyca–Dzierzbietów), ma także identyfikację źródłową. Według S.M. Zajązkowskiego jest to *villa Ostrov* nadana w 1145 r. klasztorowi trzemeszeńskiemu, wymieniona w dokumentach z kolejnych lat – 1282 i 1344 r. Ostrów zlokalizowany jest przy młynie staromiejskim (Zajązkowscy 1970: 21). Stanowisko na mapie nr 49 to obszar związany z osadą staromiejską i kościołem p.w. Św. Krzyża. Wykopaliskowo było badane średniowieczne cmentarzysko przykościelne zwane Emaus (Abramowicz 1966).

Stanowiska na mapie nr 43–45 oraz archiwalne 78-79/60-69 układają się na osi komunikacyjnej łączącej aglomerację tumską z łęczyckim Starym Miastem. Występuje na nich materiał zabytkowy zarówno z wczesnego, jak i z późnego średniowiecza. Możemy więc przypuszczać, że jest to ślad po groblach i „ławach” funkcjonujących od średniowiecza aż po początek XIX w., kiedy powstała dzisiejsza droga Łęczyca–Piątek. Wiadomo, że arcybiskup Jakub z Sienna w 1473 r. *groblę wielkim kosztem i nakładem* z Łęczycy przez błota do kolegiaty nakazał usypać (Paprocki, *Herby rycerstwa...*: 385). Schematycznie droga ta (grobla-most) pokazana została na planie z 1790 r., gdzie opisano ją jako „Ławy do Tumu” (Plan Politańskiego 1790).

Istnieje jeszcze jedna możliwość interpretacji tych stanowisk. W 1145 r. w nadaniu dla klasztoru trzemeszeńskiego wymienione zostały m.in. *omnes vero tabernas in castro*. Karczmy na grodzie łęczyckim zostały następnie, wraz z innymi dochodami, wykupione z rąk klasztoru w 1287 r. (Zajązkowscy 1966: 179 i komentarz na s. 183). Być może niewielkie stanowiska archeologiczne położone przy grobli do archikolegiaty to pozostałości po tychże karczmach. Kolejne interesujące stanowiska oznaczone na mapie nr 47 i 48 położone są na północ od grodziska, w obrębie dzisiejszej miejscowości Kwiatkówek.

Rozległe stanowisko nr 47 datowane jest na wczesne średniowiecze, jest więc nieznanym do tej pory składnikiem osadnictwa otwartego związanego z funkcjonowaniem grodu. Stanowisko nr 48 i archiwalne 13/60-69 są zapewne śladem po średniowiecznym folwarku sołtysim o powierzchni 3 łanów, wymienionym w dokumencie z 1361 r. (KDW 1456).

Stanowiska położone na zachodnim brzegu doliny Bzury są kluczowym składnikiem osadniczym dla symetrycznej rekonstrukcji rozwoju aglomeracji tumsko-łęczyckiej. Badania wykopaliskowe Kępy Łęczyca–Dzierzbietów przeprowadzone zostały w 1953 r. przez ekipę ИГКМ w Łodzi pod kierownictwem A. Nadolskiego, który podsumował je następująco:

W początku 1953 r. w wyniku współpracy z dr A. Tomczakiem znaleźliśmy się w posiadaniu szeregu informacji źródłowych dotyczących przedlokacyjnej osady miejskiej w Łęczycy oraz wiążącego się z nią młyna na Bzurze i kościoła (wzgl. kaplicy)

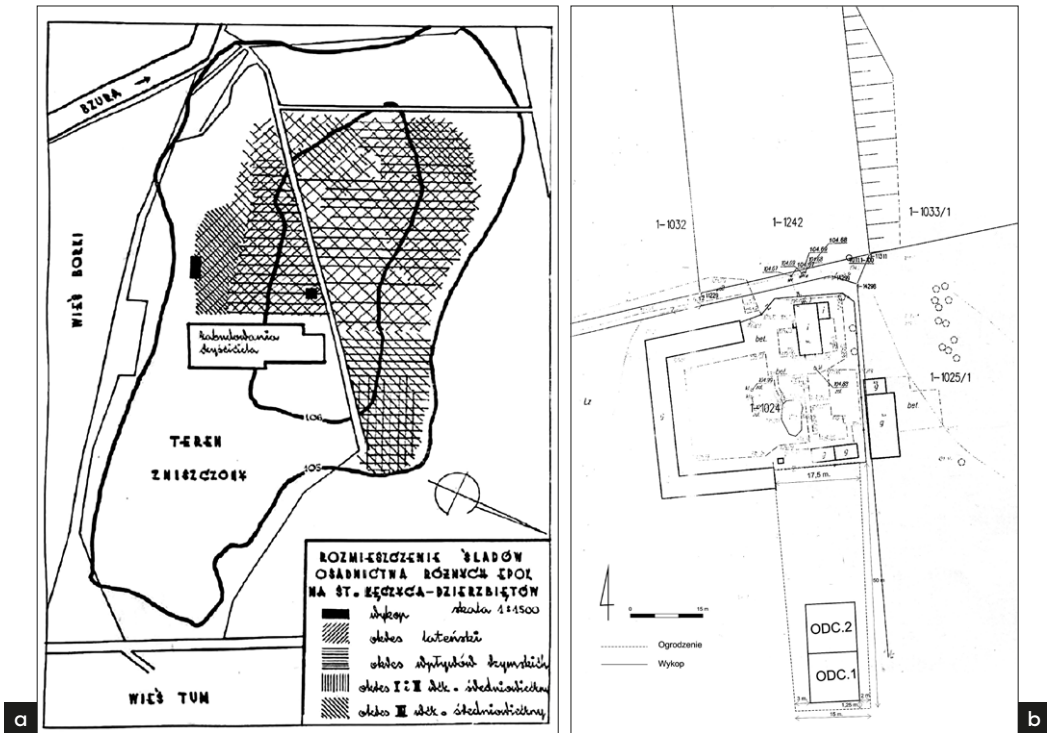
pod wezwaniem Św. Krzyża. Informacji tych dostarczyła analiza źródeł pisanych (najstarsze z XIII w.) oraz map (najstarsze z końca XVIII w.). Z analizy owej wynika, że poczynając od połowy XIV w., zaczyna się powtarzać w różnego rodzaju dokumentach nazwa „Stara Łęczycza” lub też „Stare Miasto Łęczyckie”. Obszar określony tą nazwą można z dużym prawdopodobieństwem zlokalizować na południowo-wschodnim skraju dzisiejszej Łęczycy. Rozciągające się tu jej przedmieście Waliszewo nazywano jeszcze w końcu XVIII stulecia „Starym Miastem”. Łęczyckie „Stare Miasto” jest jednym z kilku członów osadniczych, których istnienie obserwować możemy w rejonie łęczyckim. Ustąpiło miejsca Łęczycy lokacyjnej, zapewne usytuowanej od razu (tj. w połowie XIII w.) tam, gdzie się do dziś znajduje. Było zapewne osadą targową rozwijającą się wokół kościoła Św. Krzyża (pierwsza wzmianka o nim z r. 1235) nad brzegiem Bzury, tam gdzie przechodziła droga wiodąca do kolegiaty i grodu (odkryta przez nas w terenie w r. 1950, a widoczna na mapach z końca XVIII w.) i łączyła się z drogą biegnącą z południa na północ.

Obraz ten, ustalony w zasadzie wiosną roku 1953, uległ pewnym korekturom w wyniku przeprowadzonych w tym samym roku badań terenowych. Wypadło przede wszystkim zrewidować nasz pogląd na identyczność „insuli” Łęczycza-Dzierżbiewów z hipotetycznym podgrodzem. Przeprowadzono tu bardzo starannie poszukiwania powierzchniowe oraz dwa próbne wykopy: jeden (ćw. I) w najwyższej partii wzniesienia, tam gdzie według wszelkiego prawdopodobieństwa przebiegała droga łącząca „Stare Miasto” z grodem, drugi (ćw. II i III) w miejscu największego zagęszczenia dostrzegalnych na powierzchni śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W rezultacie ustalono następujący stan rzeczy: wczesnośredniowieczne materiały zabytkowe (oczywiście przede wszystkim ułamki typowych naczyń glinianych) występują na całej powierzchni „insuli”, ale skupienia ich zaobserwować można głównie na jej krawędziach, zwłaszcza od strony południowej. W miejscu najwyższym jest ich najmniej. Pochodzą one niemal wyłącznie z XII–XIII w. Jedynie tylko w północno-wschodniej stronie kępy znaleziono prymitywniejszą, zapewne starszą ceramikę wczesnośredniowieczną. Tutaj też dało się zaobserwować zagęszczenie materiału zabytkowego z okresu wpływów rzymskich. Drobną domieszka materiału z tego okresu dała się ponadto stwierdzić i w innych partiach badanego obszaru. W miejscu najwyższym „insuli” przeważa materiał późnolateński, poza tym wszędzie dość obfity. W wykopie pierwszym (ćw. I) pod przemieszaną warstwą orną (zawierającą mniej więcej pół na pół materiału zabytkowego wczesnośredniowiecznego i późnolateńskiego) stwierdzono warstwę kulturową późnolateńską (grubości około 60 cm), a pod nią z kolei szereg (II) jam o nie wyjaśnionym przeznaczeniu. Większość tych jam zaliczyć trzeba również do późnego okresu lateńskiego; 3 jamy zawierały ceramikę wczesnośredniowieczną (oprócz lateńskiej), a 1 pochodzi z IV okresu epoki brązu. Najciekawszym dla nas obiektem

były dwa niewątpliwie wczesnośredniowieczne paleniska (na nich polepa i kamienie) odsłonięte na poziomie warstwy lateńskiej, w którą je kiedyś wkopano. Na jednym z tych palenisk znaleziono niemal całe naczynie do produkcji dziegiu, pochodzące z końcowych faz wczesnego średniowiecza. Wykop drugi (ćw. II i III) dostarczył nieco innych danych. Warstwa dzisiejszej próchnicy ornej (w niej wyraźna przewaga ceramiki wczesnośredniowiecznej) przykrywa kulturową warstwę wczesnośredniowieczną (grubości 20–40 cm), pod którą znajduje się uboga warstwa kulturowa (grubości 20–40 cm) zawierająca materiał z IV okresu epoki brązu (kultura łuzicka) i z późnego okresu lateńskiego. W obrębie warstwy wczesnośredniowiecznej zaobserwowano liczne ślady palenisk (7), z których tylko 3 posiadały podkład z kamieni i gliny. Oprócz palenisk w warstwie tej znaleziono rozległe płyty polepy nie układające się w jakikolwiek logiczny związek. Na szczególną uwagę zasługuje palenisko nr 7 posiadające dość regularny kształt eliptyczny; w obrębie tego paleniska stwierdzono wyraźne skupienie drobnych żużli żelaznych, żużli tego typu znaleziono w ogóle w obrębie wykopu dużo, przy czym łączność ich z warstwą kulturową wczesnośredniowieczną nie ulega wątpliwości. Ponadto szereg dużych fragmentów żużla zebrano z powierzchni „insuli”. Wstępna analiza makroskopowa pozwoliła stwierdzić, że są to żużle podymarkowe podobne do tych, jakie w latach poprzednich znajdowano na grodzisku tumskim. Pochodzą one prawdopodobnie z małych dymarek glinianych. Jeden tylko ułamek żużla o powierzchni pokrytej przytopionymi okruszynami mikii skalenia może pochodzić z dymarki kamiennej zbudowanej całkowicie na powierzchni ziemi. Jeśli chodzi natomiast o wspomniane wyżej palenisko nr 7, to można je uważać za pozostałość silnie zniszczonego otwartego ogniska hutniczego. Z innych ruchomych zabytków wczesnośredniowiecznych, znalezionych w obrębie wykopu drugiego, na uwagę zasługuje kamień żarnowy (który leżał na powierzchni pola) oraz ołowiany odważnik o ciężarze równym ciężarowi 6 srebrnych denarów wczesnośredniowiecznych (9 g). Wśród ceramiki wyróżnić należy fragmenty dzbanów silnie obtaczanych, o dużym walcowatym uchu, mączystej powierzchni i wyraźnie czerwonej barwie (Nadolski 1955: 105–130).

Ten dość długi cytat oddaje atmosferę i sposób badań ówczesnego zespołu badawczego. Zawiera również ciekawe informacje o uzyskanych zespołach zabytków. Interpretacja chronologiczna pozyskanej ceramiki obecnie jest nieco inna i do tego nie tak jednoznaczna. Zestawienie danych o niektórych składnikach aglomeracji przez długi czas było swoistym paradygmatem.

Po sześćdziesięciu latach, w 2013 r., stanowisko to poddane zostało kolejnym badaniom wykopaliskowym. Miały one charakter ratowniczy. Obszar stanowiska był przez kilka kolejnych lat bezkarnie niszczonej przez miejskie przedsiębiorstwo komunalne. W trakcie prac zadokumentowano na nim, poza obiektami

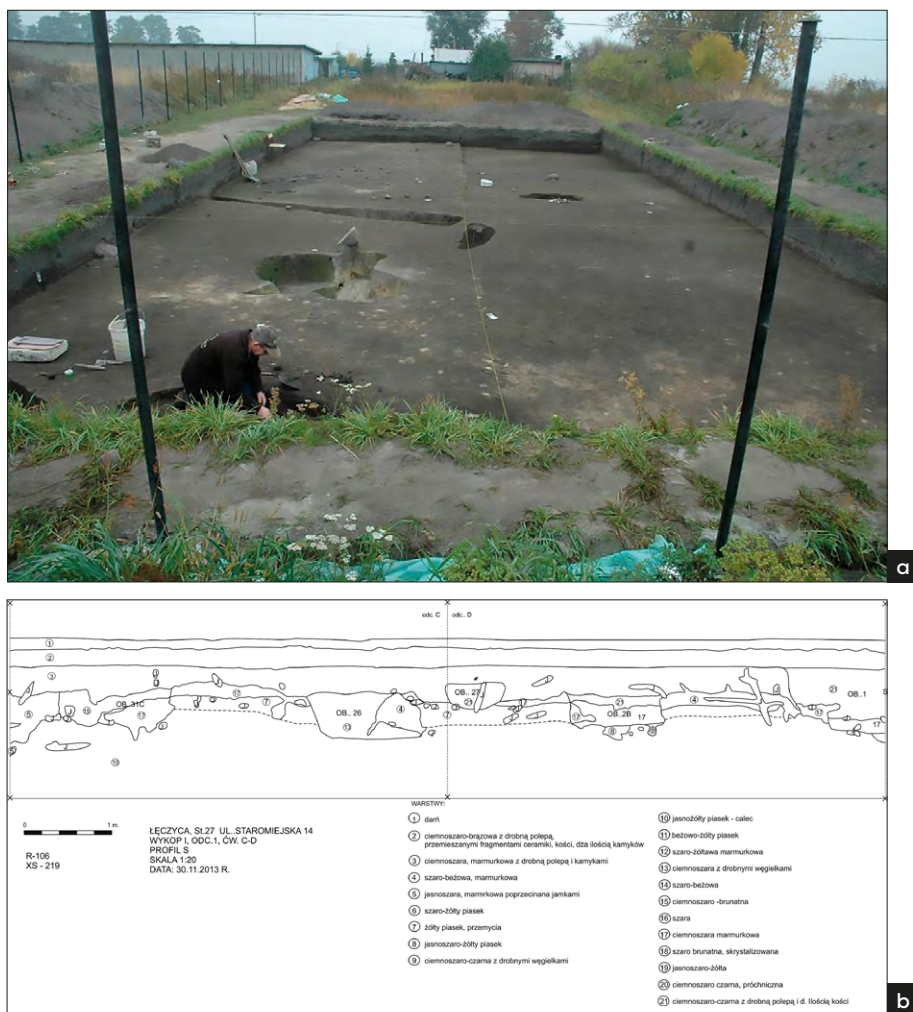

Ryc. 2. Badania na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczyca–Dzierzbięty. a – plan sytuacyjny wg A. Nadolskiego 1955 r., b – plan sytuacyjny badań P. Zasadzka 2013 r.

pradziejowymi, pozostałości trwałej zabudowy, wstępnie datowane na X–XIII w. (ryc. 2ab, ryc. 3ab).

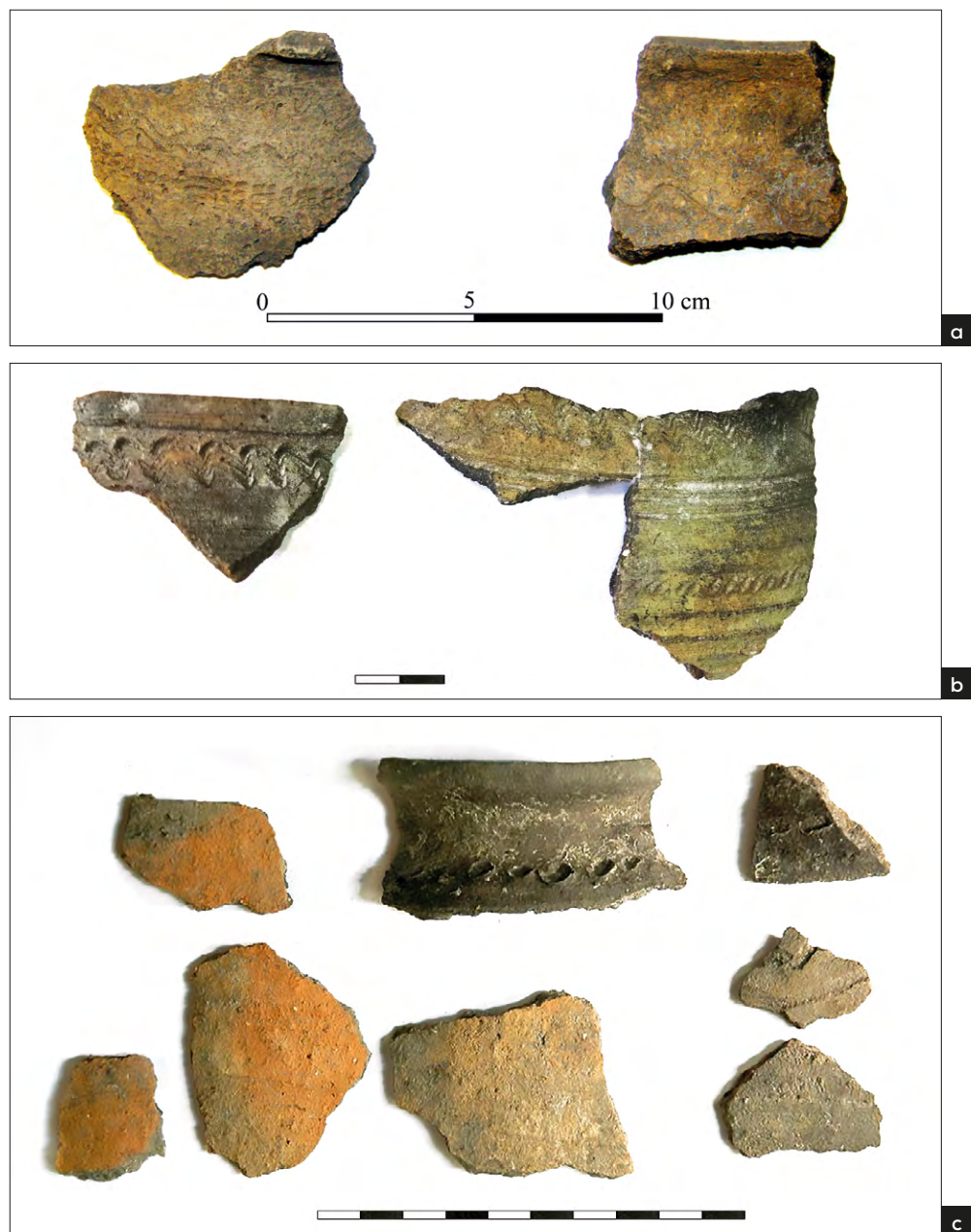
Pozyskano około 25 tysięcy fragmentów naczyń ceramicznych, 58 przedmiotów i fragmentów przedmiotów żelaznych (w tym 1 grot, klucz, kabłąk kłódki, szpila), 14 brązowych, co najmniej 3 przęśliki, plus 1 fragment przęślika, 2 szydła i 2 igły kościane, 2 grociki kościane (ryc. 4 a–e).

Zadokumentowano warstwę kulturową o miąższości około 1,5 m i około 120 obiektów, w tym 16 pewnych i kilkanaście bez materiału zabytkowego z okresu średniowiecza. Stwierdzono obecność zarówno budynków mieszkalnych, jak i zespołów produkcyjnych z tego okresu. Wystąpiły place polepy i glinianych, przepalonych niecek związanych z działalnością produkcyjną przy wykorzystaniu wysokich temperatur. Bardziej odpowiadają warzelnictwu solnemu niż metalurgii żelaza. Nie zarejestrowano żużla i kotlin dymarskich. Część płyt polepy to zapewne pozostałość palenisk i pieców z budynków naziemnych, w większości wzniesionych w konstrukcji wieńcowej. Interesujące są znaleziska klucza i kabłąka kłódki cylindrycznej, sięgające występowaniem po wiek XIV. Reprezentacja statystyczna

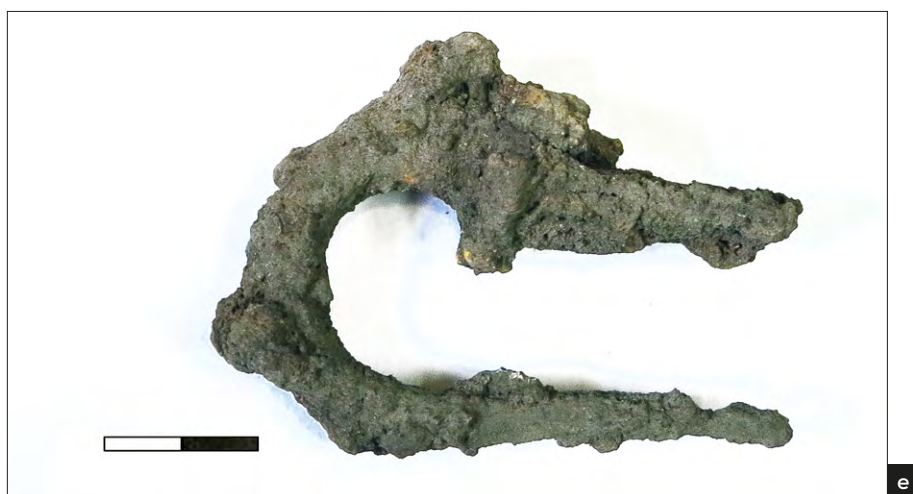

Ryc. 3. Badania na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczycza–Dzierzbietów. a – widok na stanowisko, b – profil wykopu.

znalazisk wczesnośredniowiecznych jest zdeterminowana długotrwałą nowożytną orką, powodującą intensywną erozję stokową. Układy stratygraficzne z okresu średniowiecza (najwyższe) zostały najsilniej zaburzone i w partiach stropowych zupełnie zniszczone, zachowały się partie spągowe. Erozja stokowa spowodowała, że ruchomy materiał zabytkowy zdeponowany jest wtórnie na obrzeżach wyniesienia. Fragmenty naczyń z okresu średniowiecza można datować na X–XIII w. Nie wystąpiły duże zespoły ceramiczne z zaawansowaną technologicznie ceramiką o wypale redukcyjnym, tego rodzaju ceramika jest nieliczna. Długotrwała osada zajęła

Ryc. 4 a-c. Materiały z badań na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczycza–Dzierzbietów. a-c – fragmenty naczyń ceramicznych z okresu średniowiecza.

Ryc. 4 d-e. Materiały z badań na st. 31/AZP62-49. Dawniej Kępa Łęczycza-Dzierzbietów. d – szpila pierścieniowata oraz grot bełtu, e – kabłąk kłódki.

dominującą wysokościowo nad doliną formę naturalną, zapewne tzw. ostaniec meandrowy, rozwijała się wraz z zespołem grodowym na krańcu grobli wiodącej z Tumu. Geomorfologiczna charakterystyka stanowiska jest w pełni adekwatna do średniowiecznego źródłowego określenia *insula*, „Ostrov” – ostrow-wyspa. W okresie średniowiecza miała około 4–5 ha powierzchni. Późniejsze użytkowanie rolne przez cztery gospodarstwa rolne spowodowało silną erozję pierwotnej formy geomorfologicznej, sięgającą zapewne powyżej jednego metra nad dzisiejszą powierzchnię. Mimo tego dominacja wertykalna jest do tej pory wyraźnie widoczna.

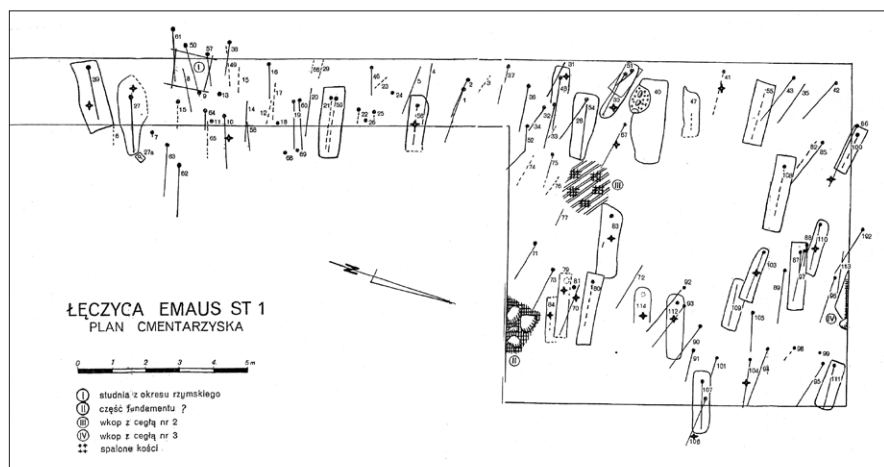
Kolejne stanowisko to obszar związany z osadą staromiejską i kaplicą p.w. Św. Krzyża. Wykopaliskowo było badane średniowieczne cmentarzysko zwane Emaus (Abramowicz 1955: 294–297). Miejsce to znane było od wielu lat z licznych znalezisk archeologicznych.

W lipcu 1901 r. pod Łęczycą, w gub. Kaliskiej, w miejscowości zwanej u ludu „Emaus”, tu nad rowem, służącym do ścieku wód z pobliskich błot i w odległości 50 kroków od rzeki Bzury, przypadkowo natrafiłem na grobowiec zrujnowany.

Z boku tylko nad warstwą usypanych kamieni, w głębokości 1 łokcia od powierzchni, natrafiłem na 2 szkielety dorosłych, złożone głową na zachód, z rękoma wzdłuż ciała ułożonemi. Czy szkielety miały związek z grobem, sądzić trudno, ponieważ przestrzeń cała blisko 3-morgowa (należąca częścią do miasta, a częścią do właściciela p. Czarneckiego) usiana jest szkieletami, szczątkami trumien i częściami różnej zbroi. Widzieć tego nie zdarzyło mi się, podaję tylko wiadomość, słyszaną z ust właściciela. Podanie miejscowe głosi, że jest to stare cmentarzysko chrześcijańskie, na którym stał kościółek i miał się zapaść w ziemię. Dzisiaj stoi tam krzyż i dołek napełniony czasami wodą, jako miejsce zniknięcia kościółka. Starzy ludzie pamiętają jeszcze, jak lat temu 50–60 chodziły tu procesy z księżmi w drugie święto Wielkiej Nocy, księża święcili ten dołek i wygłaszali kazania. Procesy te oddawna ustały, pozostał tylko zwyczaj – i ludzie w ten sam dzień w porze popołudniej zbierają się licznie, obmywają sobie oczy, twarz, zabierają w buteleczki wodę z dołeczka tego, która ma mieć moc leczniczą (Górecki 1902: 144–145).

Pewnie potwierdzono znalezienie czaszki z ośmioma kabłączkami skroniowymi oraz fragmentem przedmiotu także wykonanym z brązu, a określonym jako korona. Miał on ząbkowaną krawędź szerokość 1,5 cm i długość około 10 cm. Znalezisko tkwiło w profilu rowu odwadniającego. Wiadomo także o znalezieniu dwóch skarbów monet srebrnych z okresu średniowiecza – jagiellońskich i wcześniejszych. Niestety, znaleziska nie dotrwały do czasu badań A. Abramowicza. Wyniki penetracji powierzchniowych prowadzonych w czasie badań grodu tumskiego potwierdziły liczne występowanie kości ludzkich oraz materiałów ceramicznych pradziejowych i z okresu wczesnego średniowiecza. W latach 1950–1951 wyeksplorowano wykopy o łącznej powierzchni 140 m². Wykop sondażowy w pierwszym roku badań, o wymiarach 30 x 2 m, zlokalizowany był równoległe do rowu odwadniającego, w którym znaleziono czaszkę z kabłączkami skroniowymi. W kolejnym roku został poszerzony o przestrzeń 8 x 10 m w kierunku słabo rysującego się nasypu, na którym ongiś stał krzyż. Fragmenty szkieletów występowały bardzo płytko, tuż po zdjęciu darni. Były rozproszone przez orkę i kolejne pochówki w tych samych miejscach. Badacz ten zadokumentował obecność 114 grobów szkieletowych złożonych w porządku anatomicznym, wszystkich zorientowanych z głową na zachód, o różnym stopniu zachowania, najczęściej niekompletnych. Znaleziono jeden grób ciałopalny bez wyposażenia i Autor skłaniał się do uznania go za pradziejowy. Ponadto, znaleziono *wielką ilość porozrzucanych i przemieszanych kości z grobów całkowicie zniszczonych*, nie podjęto jednak próby określenia szacunkowej liczby

grobow. Zmarli złożeni byli na wznak, ręce mieli wyciągnięte wzdłuż boków, sporadycznie złożone na łonie lub piersi. Zarysy jam grobowych w wielu przypadkach były nieczytelne. W 11 przypadkach zadokumentowano występowanie drewna, najprawdopodobniej z trumien. W 13 wypadkach o obecności trumny świadczyły gwoździe żelazne. Z liczby 114 pochówków aż 84 groby nie posiadały wyposażenia, a do 17 grobów przypisano wyposażenie określane jako wczesnośrednio-wieczne. W pięciu stwierdzono obecność brązowych kabłączków skroniowych (w liczbie od 2 do 10) typu III B według K. Musianowicz, jeden z kabłączków wykonany został z blachy i był pusty w środku. W jednym z grobów znaleziono pozostałości „czółka z tkaniny” z kabłączkiem skroniowym platerowanym srebrem. Analiza technologiczna tkaniny wykazała, iż wykonano ją z barwionego jedwabiu w ozdobnym splotcie (A. Nahlik). Zmarli wyposażani byli także w pierścionki i obrączki wykonane ze srebra bądź brązu, łącznie siedem egzemplarzy. W jednym z grobów znaleziono pierścionek wykonany ze srebra, miał obrączkę z trzech karbowanych drucików, oczko z bezbarwnego minerału (bądź szkła) z przewierconym otworem umieszczone zostało w owalnej oprawie z trzema dookólnymi wypustkami. W siedmiu grobach wystąpiły tylko nożyki żelazne, w dwóch pierścionki srebrne. W dwóch grobach przy kości miednicy znaleziono niecharakterystyczne kabłąki sprzączek pasa. W jednym z grobów wystąpiły brązowe aplikacje pasa. W kolejnym czterosegmentowy paciorek z niebieskiego szkła, w innym na piersi nieboszczyka „guz” zbliżony kształtem do kulistych zawieszek dzwonkowatych. W jednym z grobów znaleziono miedzianą, posrebrzaną łyżkę, niewątpliwie nowożytną, zapewne z okresu renesansu. Rozkład przestrzenny zabytków

Ryc. 5. Stanowisko 32/AZP62-49. Dawniej Łęczycza–Emaus. Plan zbiorczy cmentarzyska z 1955 r. wg A. Abramowicza z uzupełnieniami Z. Lechowicza (gwiazdki oznaczają groby z wyposażeniem omawianym w tekście).

był zróżnicowany. Z braku badań antropologicznych rodzaj znalezisk jest jedynym kluczem do określenia poci. W grobie 27 znaleziono dziewięć kabłączków skroniowych (w tym jeden pusty) i pierścionek. W grobie 48 zadokumentowano dziesięć kabłączków skroniowych o średnicy dochodzącej do 9 cm. W grobie 79 dwa kabłączki skroniowe o średnicy 8–9 cm. W grobie 114 tzw. czółko jedwabne oraz jeden platerowany kabłączek skroniowy o średnicy 6,5 cm. W grobie 41 wystąpiły dwa okucia pasa (?). W grobach 44, 56, 67, 81 i 84 wyposażenie to jedynie noże o różnym stopniu zachowania. W grobach 83 i 110 wystąpiły nożyki i pojedyncze pierścionki. W grobach 103, 104 i 106 pojedyncze pierścionki. Żelazne sprzączki kabłąkowe pasa wystąpiły w grobach 10 i 39. W grobie 30 pojedynczy paciorek szklany, a w 86 zawieszka dzwonieczkowata. W grobie 70 łyżka ze srebrzonego brązu, uznana za nowożytną. W 84 grobach nie zarejestrowano wyposażenia (ryc. 5). Na podstawie tych znalezisk autor sugerował datowanie początku cmentarzyska na schyłek XII w. bądź początek XIII.

W trakcie eksploracji w obrębie wykopu natrafiono na trzy duże pozostałości konstrukcji budowlanych. Przy krawędzi wschodniej wykopu zarejestrowano fragment kamiennego, jednowarstwowego fundamentu, zbudowanego na rzucie czworokąta z czterech dużych głazów (55 x 45, 55 x 40, 45 x 40, 40 x 20 cm) i mniejszych otoczków. Konstrukcja przecięła grób szkieletowy bez wyposażenia, była więc od niego młodsza. Poza fundamentem natrafiono także na dwa wkopy zawierające ułamki cegieł, a gruz występował na całej powierzchni wykopów. We wnioskach końcowych Autor cmentarzysko ostrożnie połączył z kościołem Św. Krzyża, choć sam fundament wydawał się nowożytny (Abramowicz 1955: 295–296).

Prace terenowe na tym obszarze kontynuował w 1959 r. T. Poklewski, także z ówczesnego IHKM Łódź. Objęły one obszar tzw. Kępy Łęczycza–Dzierzbietów, cmentarza Łęczycza–Emaus oraz przestrzeni na zachód od nich, czyli Starego Miasta. Nie zostały one opublikowane¹. Poza eksploracjami wykonane zostały precyzyjne badania powierzchniowe oraz obserwacje wykopów budowlanych pod infrastrukturę kanalizacyjną powstającego osiedla domów jednorodzinnych. Założono wówczas 18 wykopów sondażowych o łącznej powierzchni około 210 m² i zadokumentowano ruchomy materiał zabytkowy, warstwy oraz obiekty kulturowe na powierzchni pól, a także w długim na blisko 450 m wykopie kolektora kanalizacyjnego. W oparciu o badania z tego czasu i lat poprzednich powstał plan sytuacyjno-wysokościowy, ukazujący wykopy, zasięgi warstw i cmentarza na obszarze wówczas jeszcze wolnym od zwartej zabudowy. Ukazuje historyczny obraz przestrzenny, układ hydrologiczny rzeki Bzury i hydrotechniczny młyna

¹ Z dokumentacją badań złożoną w archiwum zakładowym dawnego IHKM Łódź mogłem zapoznać się dzięki zgodzie prof. Jerzego Maika, za którą pragnę podziękować.

staromiejskiego wraz ze stanowiskami archeologicznymi rozpoznany co prawda różnymi metodami, ale, co ważne, przed zurbanizowaniem, czy raczej zabudową osiedlową zachodniego brzegu aglomeracji tumsko-łęczyckiej.

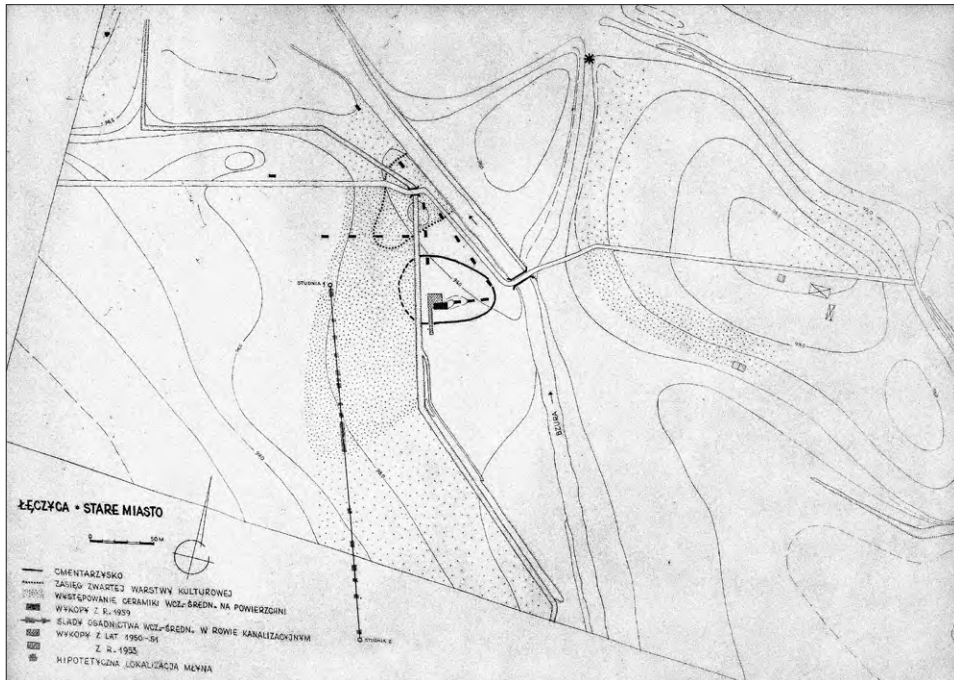
W wykopie kolektora kanalizacyjnego zostało zarejestrowanych kilkanaście obiektów określonych jako wczesnośredniowieczne. Ich zagęszczenie znajduje się w części północnej wykopu. Obserwacje powierzchniowe ukazane zostały graficznie zagęszczeniem znalezisk materiałów wczesnośredniowiecznych, aż do starorzecza Bzury przy młynie staromiejskim i Kępą Łęczycza–Dzierzbietów. Jest to pas o długości blisko 900 m i szerokości 60–100 m.

Szacunkowy obszar zarejestrowanych znalezisk to blisko 15 ha (z tego obecnie, w 2023 r., ponad $\frac{3}{4}$ jest niedostępne dla obserwacji archeologicznych i nieobjęte ochroną konserwatorską).

Badania wykopaliskowe w miejscu zwanym przez badaczy Emaus nastawione były na poszukiwanie pozostałości kościoła Św. Krzyża. Wykopy sondażowe miały niewielkie wymiary 2 x 5 m i przecinały obszar wzdłuż kilku linii, zachowując między sobą modułową odległość także 5 m. Dwa wykopy oznaczone nr 1 i 2 były większe, miały wymiary 5 x 5 m każdy i zlokalizowane zostały po części w obrębie wykopu Abramowicza z lat poprzednich. Pochówki szkieletowe zlokalizowane zostały w siedmiu wykopach o numerach 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 12, nadano im kolejne numery od 115 do 159. Łącznie wydzielono 45 nowych grobów, ale towarzyszyły im, podobnie jak w poprzednich sezonach, bardzo liczne pochówki rozproszone, którym nie nadano numeracji. Najwięcej grobów wystąpiło w wykopach 1 i 3. W wykopach 1 oraz 6 zadokumentowano obecność kamieni polnych celowo ułożonych. Były to konstrukcje nieciągłe, jednowarstwowe, nietworzące czytelnego układu przestrzennego. Wyposażenie pochówków zaznaczone na dokumentacji rysunkowej wymienia: kabłączki skroniowe, przedmioty żelazne, ceramikę naczyniową i budowlaną – cegły. Zróżnicowany charakter opisu planów wykonanych przez różnych autorów nie pozwolił na pełniejszą rekonstrukcję wyposażenia pochówków i ich analizę chronologiczną. W wykopach 1 i 2 pochówki były najliczniejsze, wielowarstwowe, z wyposażeniem najczęściej w kabłączki skroniowe.

Występowanie pochówków w skrajnych wykopach sondażowych posłużyło T. Poklewskiemu do wyznaczenia zasięgu cmentarza. Badacz nie potrafił zidentyfikować pozostałości konstrukcyjnych świątyni (ryc. 6).

W 2012 r. ekipa NID Łódź oraz Instytutu Archeologii UŁ podjęła kolejne penetracje nieinwazyjne tego stanowiska. Badania wykonali przedstawiciele Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie z Katedry Geofizyki Wydziału Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska pod kierunkiem dr. inż. Jerzego Ziętka. W efekcie tych penetracji okazało się, iż jest to stanowisko o skomplikowanej, wieloskładnikowej strukturze stratygraficznej, z widocznymi wielopunktowymi anomaliami magnetycznymi. Badania nie przyniosły wówczas rezultatu,

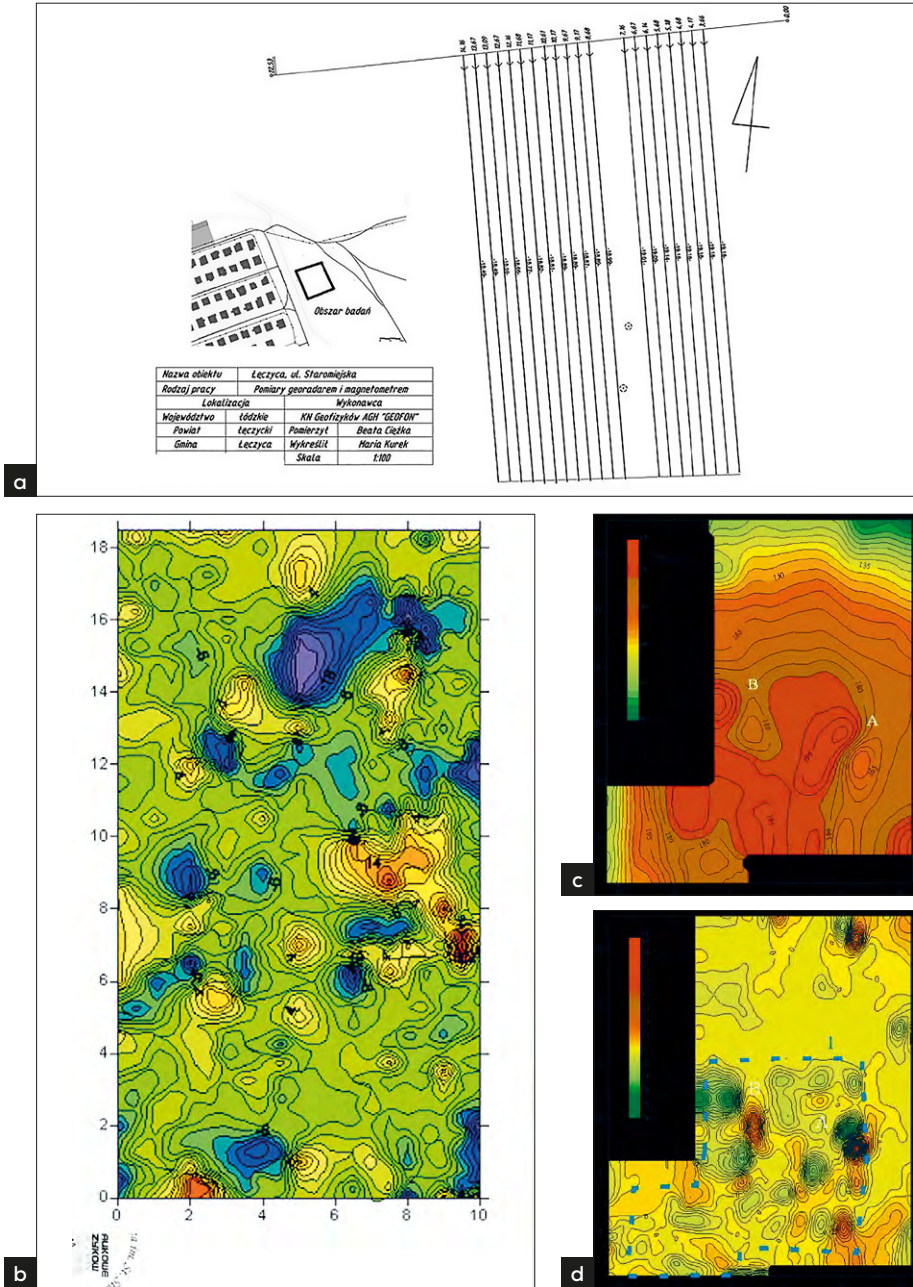
Ryc. 6. Plan sytuacyjny stanowisk 31 i 32/AZP62-49 i Starego Miasta wg badań T. Poklewskiego w 1959 r.

który pozwoliłby na jednoznaczny identyfikację pozostałości architektonicznych kościoła. Wskazywały jednak na obecność anomalii, być może pozostałości obiektów archeologicznych.

W 2014 r. kontynuowano prace mające za zadanie określenie zasięgu stanowiska oraz jego charakteru. Podjęcie prac spowodowały nieodpowiedzialne działania miejskiego przedsiębiorstwa komunalnego, traktującego przestrzeń stanowiska jako obszar aktywnego składania śmieci budowlanych przemieszczanych ciężkim sprzętem budowlanym. Założeniem prac był cel konserwatorski, czyli właściwa ochrona niezbadanego stanowiska. Założono wykonanie następujących działań:

- ustalenie zasięgu stanowiska za pomocą analizy zawartości fosforu w próbkach pobieranych z odwiertów ręcznym świdrem geologicznym;
- określenie zasięgu cmentarza przykościelnego oraz reliktyw architektonicznych na podstawie penetracji georadarem i magnetometrem cezowym;
- weryfikację niewielkim wykopem sondazowym wyników badań i obrazu stanowiska z penetracji nieinwazyjnych.

Punkt pierwszy programu zrealizował dr Piotr Kittel z UŁ, punkt drugi dr Jerzy Ziętek z AGH, trzeci mgr Kamil Durda i dr Zbigniew Lechowicz z NID. Obsługę geodezyjną badań zapewnił mgr Jacek Błaszczuk z Instytutu Archeologii UŁ (ryc. 7).

Ryc. 7. Wyniki badań geofizycznych na stanowisku 32/AZP62-49. a – obszar badań w 2012 r., b – obrazowanie wyników z 2012 r., c – obrazowanie wyników z 2014 r., d – obrazowanie wyników z 2014 r.

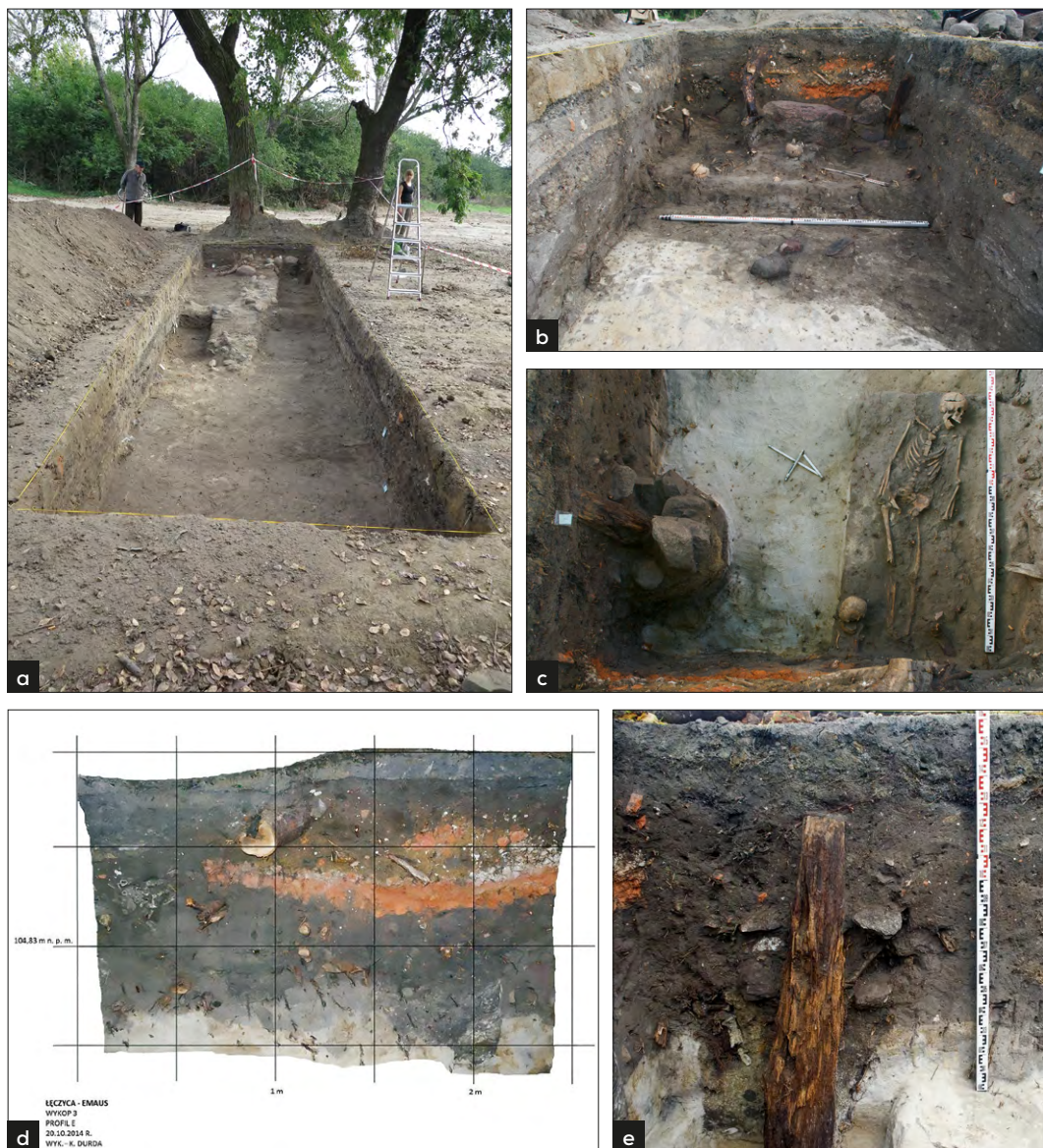
Wykop został zlokalizowany na linii wschód–zachód. Krawędzią wschodnią przylegał do niewielkiego wzniesienia, na którym w przeszłości miał znajdować się drewniany krzyż. Ten z kolei oznaczać miał miejsce lokalizacji nieistniejącego kościoła.

Wykop sondażowy o wymiarach 2,5 x 10 m przylegał do dwóch drzew (w kierunku zachodnim od nich), rosnących na słabo już czytelnym, nieznacznym wzniesieniu. Miał za zadanie zlokalizowanie wykopów z lat 1950–1951 i 1959. Odkryto wówczas m.in. ponad 150 grobów szkieletowych oraz pozostałości osadnictwa z okresu wpływów rzymskich.

W 2014 r. zadokumentowanych i wyeksplorowanych zostało 59 jednostek stratygraficznych. Stwierdzono, że na obszarze wykopu znaczną część nawarstwień o miąższości około 80 cm od współczesnej powierzchni stanowią nawarstwienia powstałe w przeciągu ostatnich kilkadziesiąt lat. Jest to wynik nagromadzenia na stanowisku ziemi i odpadów (np. fragmenty lastriko, betonu, asfaltu, kamienie, żużel) pochodzących m.in. z korytowania dróg na terenie miasta.

Na całej powierzchni stwierdzono obecność licznych kamieni eratycznych. Nie pochodziły one z warstw naturalnych ani nie zostały nawiezione. Niestety, w większości zostały wtórnie przemieszczone. Wyłącznie w części wschodniej wykopu badawczego stwierdzono nienaruszony układ warstw, gdzie dokonano kilku interesujących odkryć i obserwacji. Pozwoliły one uznać znalezione kamienie za pozostałości fundamentowania podwalin średniowiecznego drewnianego kościoła. Zadokumentowano w części profilu wschodniego i fragmentarycznie w profilu południowym warstwę gruzu ceglanego (nr 29), która interpretowana może być jako warstwa rozbiórkowa. Gruzowisko niewątpliwie kontynuuje się w kierunku wschodnim. Być może mamy do czynienia w miejscu tym ze śladem funkcjonowania średniowiecznego elementu murowanego drewnianego kościoła. Na obrzeżu warstwy cegieł w południowo-wschodnim narożniku wykopu zadokumentowano pozostałość pionowej belki drewnianego krzyża (długość zachowanego fragmentu drewna wynosi ok. 150 cm). Został on oznaczony na kilku mapach z pierwszej połowy XX w. Zniszczony został zapewne w drugiej połowie tego wieku. Krzyż posadowiono w stosunkowo szerokim wkopie i był dodatkowo ustabilizowany kilkoma rzędami kamieni ułożonymi wokół niego. W wkopie tym stwierdzono słabo zachowany relikwitu wcześniejszego, drewnianego krzyża. Był to fragment (właściwie negatyw) drewna pochodzącego z miejsca skrzyżowania ramion krzyża. W miejscu tym znaleziono znacznych rozmiarów kuty gwóźdź oraz ołowiano-cynową figurę Chrystusa ukrzyżowanego. Wydaje się oczywistym, że kolejne krzyże upamiętnić miały miejsce funkcjonowania dawnego kościoła (ryc. 8).

W trakcie eksploracji części wschodniej wykopu zadokumentowano warstwy pochówkowe (m.in. nr 23) i dwa ossuaria znajdujące się około 50 cm poniżej obecnej powierzchni (N–E część wykopu). Na głębokości około 70–90 cm od współczesnego poziomu gruntu odkryto pięć niejednoczasowych grobów

Ryc. 8. Wykop archeologiczny badania 2014 r. Stanowisko 32/AZP62-49.
a – widok na wykop, b – wocentracja kamieni i pochówki szkieletowe we wschodniej części wykopu, c – fragment wykopu z widocznym osadzeniem krzyża, d – profil E wykopu, e – osadzenie krzyża.

szkieletowych. Były to pochówki orientowane mniej więcej na osi wschód–zachód. Tylko jeden z nich zachował się w sposób stosunkowo kompletny. Zmarły posiadał wzrost około 170 cm, ręce zostały złożone wzdłuż tułowia. Brak było wyposażenia. Pozostałe pochówki zachowały się w stanie niekompletnym. Na jednym z pochówków wtórnie znalazł się znacznych rozmiarów kamień. Wydaje się, że tak duży kamień na pochówku jest śladem po kilku fazach budowlanych świątyni, której fundamenty wchodziły na starsze pochówki. Przy kolejnym pochówku w okolicy miednicy odnaleziono nieduży, okrągły, znacznie skorodowany przedmiot, którego interpretacja bez wykonania stosownych zabiegów konserwacyjnych nie jest jednoznacznie możliwa. Na podstawie faktu odkrycia pojedynczych fragmentów gwoździ przy pochówkach można przypuszczać, że zmarli pochowani zostali w drewnianych trumnach. Pochówki skoncentrowane były wyłącznie w części wschodniej wykopu. Można jednak przypuszczać, że pierwotnie znajdowały się one również częściowo w pozostałych partiach badanego obszaru, na co wskazują liczne fragmenty wtórnie przemieszanych szczątków ludzkich odnajdywane m.in. w warstwach nr 13 i 14, których układ może wskazywać na inny horyzont stratygraficzny. W zachodniej części wykopu badawczego zadokumentowano relikty naziemnego obiektu o konstrukcji wieńcowej (?), znajdującego się około 90 cm od współczesnego poziomu gruntu. Rekonstruowany rzut podwaliny to około 2,4 x 3,2 m. Poniżej zadokumentowano dwa obiekty (nr 1 i nr 2) posadowione częściowo w podłożu na głębokości około 120 cm od współczesnej powierzchni. Obiekt nr 1 możemy wstępnie interpretować jako wkop ossuaryjny z koncentracją szczątków ludzkich w jego centralnej części. Z nim związana była konstrukcja naziemna.

W trakcie eksploracji pozyskano 1845 zabytków ruchomych, z czego, z uwagi na charakterystykę stanowiska, zdecydowaną większość – 1150 – stanowią szczątki ludzkie.

Część fragmentów ceramiki naczyniowej wstępnie została podzielona według klasyfikacji zaproponowanej przez L. Kajzera (1986). Podział ten prezentuje się w następujący sposób: 3 fr. typu A, 30 fr. typu B, 8 fr. typu C, 7 fr. typu Db, 102 fr. typu Dc, 11 fr. typu E i 10 fr. typu F. Ponadto odnaleziono 14 fragmentów ceramiki określonej jako „ceramika pradziejowa”. Zdecydowana większość ułamków naczyń ceramicznych znajdowała się na złożu wtórnym.

Większość zabytków metalowych stanowią gwoździe i ich fragmenty (44 szt.). Zdecydowaną większość z nich wstępnie określono jako gwoździe budowlane, co może pośrednio wskazywać na istnienie na obszarze cmentarza zabudowy w konstrukcji drewnianej. Z zabytków metalowych warto odnotować także fakt odnalezienia średniowiecznej zawieszki dzwoneczkowatej. Analogiczny przedmiot został odnaleziony w trakcie prac prowadzonych przez A. Abramowicza w początku lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku. Innym, wspomnianym już zabytkiem jest ołowiano-cynowy (?) odlew przedstawiający Chrystusa ukrzyżowanego,

Ryc. 9. Wybrane zabytki badania 2014 r. Stanowisko 32/AZP62-49. a – zawieszka dzwonkowata, b – figura Chrystusa Ukrzyżowanego z wkopu pod osadzenie krzyża, c – relacja we wkopie figury do pozostałości krzyża.

pochodzący ze starszego krzyża. Jest to figura posiadająca długość 26 cm (z uwzględnieniem rozłożonych rąk). Ręce i złożone nogi przebite są gwoźdźmi, których główki posiadają kształt ostrosłupa ze ściętym wierzchołkiem (ryc. 9). Pomimo archaizujących cech figurę na podstawie technologii wykonania można roboczo datować na okres XVIII–XIX w. (Krause 1995). W trakcie prac z warstwy drobnego gruzu ceglanoego pozyskano trzy większe fragmenty ceramiki budowlanej – dwa fragmenty cegieł (wymiary odpowiednio: szerokość – 127 i 137 mm, grubość – 78 i 79 mm) i fragment dachówki. Jest to materiał wykonany ręcznie. Jedna z cegieł posiada ślady bruzdowania. Parametry wielkościowe cegieł nie wystarczają jednak do precyzyjnego schronologizowania. Wydaje się, że nie przystają one w pełni do żadnej z grup w tzw. łączycznym ośrodku budowlanym (Żemigala 2008). Zbliżona jest natomiast do cegły użytej w kościele farnym św. Andrzeja w fazie sprzed 1425 r. Ilość okruchów cegieł, ich kontekst stratygraficzny jednoznacznie wskazują, iż nie są one pozostałością dużej kubatury murowanej. Mogą dobrze się wpisywać w pozostałości mens ołtarzowych z okresu średniowiecza bądź nowożytności.

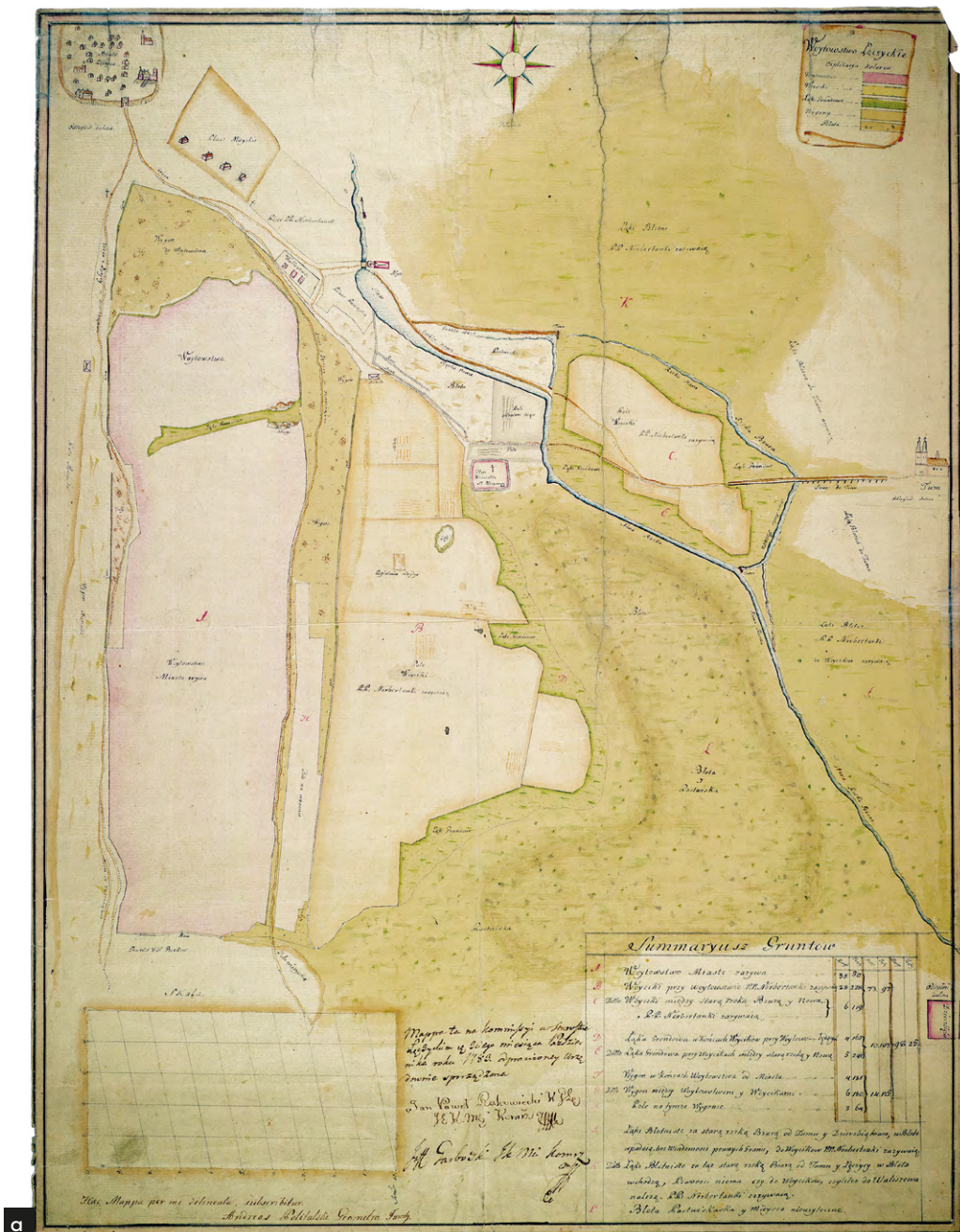
W efekcie dotychczasowych badań wykopaliskowych lokalizacja, konstrukcja i wielkość kaplicy Św. Krzyża nie jest jednoznaczna. Wydaje się pewnym, że

nie była to świątynia murowana. Więcej argumentów przemawia za istnieniem budowli drewnianej.

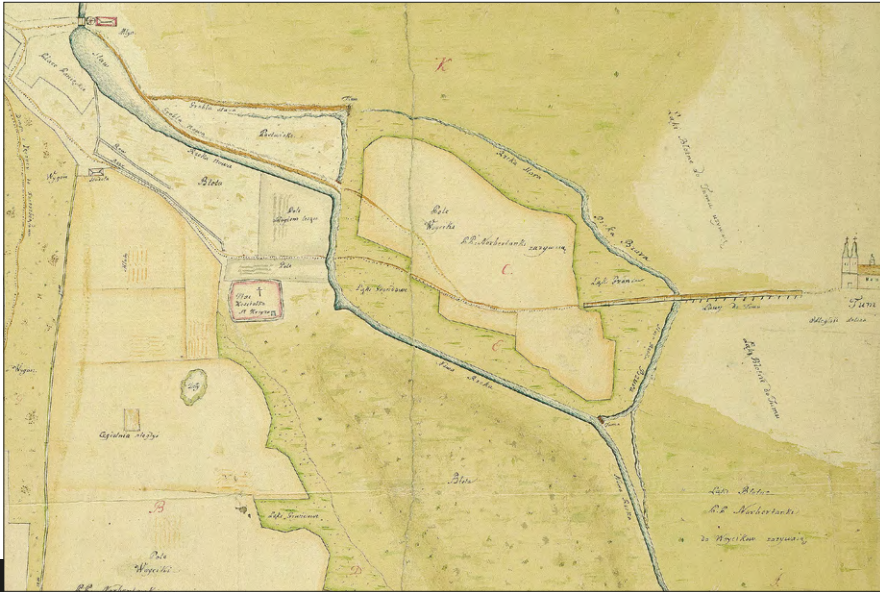
Obecnie wiadomo, iż w średniowieczu kościoły drewniane istniały obok realizacji murowanych. Najstarsze znane w pełnym rzucie to kościół tzw. grodowy na Ostrowie Lednickim, kościół w miejscu romańskiej kolegiaty na kaliskim Zawodziu, istniejące być może w X i XI w. Na wiek XIII datowana jest starsza faza kościoła w Tarnowie Pałuckim, wiązana z konwentem cystersów w Łeknie. Wymienione obiekty wzniesiono na zbliżonym, jednonawowym planie – czworokątnej nawy i węższego, prosto zamkniętego prezbiterium (Baranowski 2013; Wyrwa 2012).

Nieco więcej wiemy o młodszych kościołach drewnianych, np. z regionu wielkiego, albowiem ich bryły zachowały się do dnia dzisiejszego. Dobrze rozpoznana bryła kościoła w Grębieniu reprezentuje typ dość archaiczny, znany już we wczesnych fazach okresu średniowiecza. Prosty układ planistyczny opiera się na dwóch połączonych czworokątach, mających proporcje zbliżone do kwadratu. Od północnej strony do prosto zamkniętego prezbiterium na całej jego długości przylega prostokątna, ale niższa zakrystia. Świątynia funkcjonowała z jednym wejściem od strony południowej, które ochraniała niewielka kruchta, była bezwieżowa, ale z sygnaturką na styku nawy z prezbiterium. Ściany wzniesione zostały w konstrukcji wieńcowej z belek o przekroju czworokątnym, przetartych na traku. Nawa, prezbiterium i zakrystia węglowane były na nakładkę, bez osłatek, z krytym czopem. Podwalina posadowiona została na wielowarstwowym fundamencie z piaskowca „olewińskiego” i łączona na „jaskółczy ogon”. Nawa o rzucie prostokąta (zbliżonego do kwadratu) posiada wymiary 685 x 625 cm, od wschodu do nawy przylega węższe prezbiterium o prostym zamknięciu i wymiarach 525 x 485 cm. Do nawy od południa dobudowano prostokątną kruchtę, z otworem wejściowym od wschodu, od strony zachodniej dostawiona jest wieża, z której prowadzi drugie wejście do kościoła. Do prezbiterium od północy na całej jego długości przylega zakrystia. Zarówno kruchtę, jak i wieżę wzniesiono w konstrukcji słupowo-ramowej (Lechowicz 2018).

Zachowany kościół w Tarnowie Pałuckim powstał w ostatniej ćwierci XIV w. Na podstawie przeprowadzonych badań dendrologicznych stwierdzono, że do konstrukcji kościoła użyto drewna sosnowego, które ścięto na przełomie 1373/1374 r. Zachowany kościół tarnowski ma układ jednonawowy z nieco węższym, prosto zamkniętym prezbiterium, o wymiarach około 5,5 x 5,4 m i nawą główną zbudowaną na planie prostokąta, o wymiarach 9,35 x 8,99 m. Od strony północnej do prezbiterium przylega usytuowana asymetrycznie zakrystia o wymiarach 5,94 x 2,2 m, oświetlana dwoma okienkami. Od strony zachodniej znajduje się wieża wzniesiona na planie prostokąta o konstrukcji słupowo-ramowej i wymiarach 5,87 x 5,8 m (Wyrwa 2012).

Ryc. 10 a. Plan Politańskiego miasta Łęczyczy z 1790 r. AGAD Zbiory Kartograficzne Całość.

Ryc. 10 b. Plan Politańskiego miasta Łęczycy z 1790 r. AGAD Zbiory Kartograficzne. Zbliżenie.

W większości średniowieczne kościoły drewniane miały fundamenty kamienne, na których układano drewnianą podwalinę. Przy zniszczonych partiach naziemnych tylko kamienne partie fundamentowe pozwalają wnioskować o rzucie i wielkości pierwotnej bryły. W badanym wykopaliskowo obszarze nie udało się połączyć znalezisk kamieni w przekonujący rzut bryły. Nie znajdowały się w miejscach pierwotnych, były rozwleczone przez wieloletnią orkę. Zawiodły także metody geofizycznego obrazowania. Zastosowane metody nieinwazyjne przed weryfikacją wykopaliskową były bardzo obiecujące. Uzyskany obraz graficzny był bardzo sugestywny, ale po inwazyjnej eksploracji okazał się niewiarygodny. Zaburzony został przez nawiezione gruz, ferromagnetyczne odpady, które spowodowały, że jakość uzyskanych danych nie była wystarczająca dla architektonicznych rekonstrukcji przestrzennych.

Pewnym elementem analizy przestrzennej zmierzającej do lokalizacji kaplicy jest układ, zagęszczenie i datowanie pochówków. Sądząc po wyposażeniu, najstarsze pochówki występujące w regularnym układzie znajdowały się w wykopach A. Abramowicza i wykopie i T. Poklewskiego. Zapewne na północ od nich należy domyślać się lokalizacji kaplicy. Jej lokalizację potwierdza odnaleziony w 2014 r. ślad po krzyżu oraz koncentracja dużych głazów. Zadokumentowane ossuaria i ślady po punktowych, nieciągłych fundamentach przecinających pochówki szkieletowe to zapewne potwierdzenie nowożytnych kaplic bądź kapliczek cmentarnych.

Kaplica p.w. Św. Krzyża na Starym Mieście pojawia się w źródłach pisanych dopiero w 1235 r., wzmiankowana jest jeszcze w dokumentach z lat 1299, 1323, 1345 oraz 1396 r. (Tomczak 1955: 280–284). Ostatni raz pojawia się w źródłach pisanych w 1550 r. (Łęczycza 2003: 10). Jako opuszczony (*deserta*) kościół pomocniczy wymieniony został w wizytacji archidiakonu łęczyckiego w 1759 r. (Librowski 1974: 228), zaznaczony jest jeszcze na mapie województwa łęczyckiego de Perthesa. W latach trzydziestych XIX w. na cmentarzu wzniesiono kaplicę. Budowa kaplicy w 1834 r. na nieczynnym już cmentarzu była wyrazem reakcji parafian łęczyckich na próbę jego zaorania przez ówczesnego burmistrza Bałdowskiego. W XX w. był tu już tylko krzyż, zlokalizowany w miejscu dawnego kościoła i w sąsiedztwie sadzawki lub źródła. Stanowił on cel ostatnich „emausowych” spacerów i przetrwał do II wojny światowej. Według stanu z 1834 r., gdy zabezpieczano cmentarz przez okopanie go i utworzenie wokół rowu, posiadał on dwie morgi i 164 pręty kw. powierzchni (ryc. 10 a–b).

Autorzy monografii Łęczycy przyjmują, że kościół Św. Krzyża nie miał statusu parafialnego. Sądzą, że osada staromiejska należała do tumskiej parafii św. Mikołaja. Według nich świadczy o tym fakt odbywania się jarmarków w lokacyjnej (XIV w.) Łęczycy na św. Aleksego (17 lipca) i św. Mikołaja (6 grudnia) (Łęczycza 2003: 10–11).

Dla oceny czasu powstania i fundatora kaplicy Św. Krzyża istotny jest najstarszy dokument pochodzący z 1235 r. Wówczas krakowski archidiakon Gumpert przekazał klasztorowi cystersów w Wąchocku wieś Błonie leżącą „za Łęczyczą” oraz kaplicę Św. Krzyża leżącą w samej Łęczycy ze wszystkim, co do niej należy (*capellam Sancte Crucis in ipso Luchicia cum his, que ad eam spectant*). Darowizna ta uzyskała zgodę komesa Mściwoja, kasztelana oświęcimskiego, brata archidiakona. Sądząc po tym, że prawem własności dysponowali dwaj bracia, było ono efektem dziedziczenia po ojcu lub matce. Pozwala to łączyć fundację kaplicy z wiekiem XII. Postaci darczyńców zostały dość dokładnie poznane. Gumpert jest w 1217 r. prepozytem skalbmierskim, w 1224 scholastykiem sandomierskim, w latach 1234–1235 archidiakonem krakowskim, zmarł w 1241 r. Mściwój w 1222–1227 był kasztelanem sandomierskim, w 1228–1229 kasztelanem wiślickim, w 1231–1232 wiślickim, w latach 1234–1235 kasztelanem oświęcimskim. Występuje w kręgu urzędników Konrada Mazowieckiego, w 1239–1241 jest wojewodą łęczyckim, po opanowaniu Krakowa zostaje tam wojewodą. Na stanowisko wojewody łęczyckiego wraca w latach 1241–1243. Powrócił do Małopolski, gdzie został kasztelanem oświęcimskim aż do śmierci w 1250 r. (?). Tło polityczne kościelnych fundacji obu braci omówili szczegółowo A. Szymczakowa i L. Kajzer (Szymczakowa 2005: 85–100; Kajzer 2010: 11–25).

Materialnym przyczynkiem określającym pozycje Mściwoja, jednego z donatorów kaplicy, jest jego domniemany nagrobek. Przy okazji omawiana płyt nagrobnych rycerstwa sandomierskiego z wyobrażeniami mieczy sporo miejsca

jednej z nich poświęcił M. Florek. Jest wyjątkowa, albowiem zachowany napis pozwala na identyfikację pochowanej pod nią osoby. Częściowo zachowana płyta z mieczem i drzewcem niezidentyfikowanego przedmiotu do 1909 r. umieszczona była w posadzce kościoła dominikańskiego. Wykonana z szarego, drobnoziarnistego piaskowca, prostokątna, fazowana, zachowana częściowo – brak górnej części; obecne wymiary to: 139 x 56 x 16 cm. W części centralnej, okolone rytą, prostokątną ramką również ryte przedstawienie głowni miecza; na głowni między dwoma krzyżami majuskułowy napis odczytywany jako + MILES MISCVS (MISTIVI) +. Datowana na początek drugiej połowy XIII w. i wiązana z osobą Mściwoja, brata Gumperta, doskonale wpisuje się w „karuzelę stanowisk” tego czasu (Florek 2013: 50–61).

Kaplica Św. Krzyża była świątynią prywatną. Pierwsze dwa wieki po chrystianizacji w kościelnej architekturze wczesnośredniowiecznej Polski to dominacja fundacji panującej dynastii, duchowieństwa archidiecezjalnego, biskupów oraz elitarnych przedstawicieli warstwy możnowładczej. W tej epoce zrodziła się świadomość prestiżu, jaki niesie ze sobą status fundatora. Niebagatelną rolę odegrała też kwestia stabilności dochodów fundatorów z braku prawnego zabezpieczenia nadań ziemskich. W pierwszej połowie XII w. do kręgu fundatorów świątyń dołącza bogate rycerstwo, które wznosi kościoły w swych dobrach rodowych. Szczyt statystyczny ma miejsce w wieku XIII, gdy kościoły parafialne wznoszą również w swych allodialnych dobrach ziemskich prominentni przedstawiciele rycerstwa. Zjawisko to nazwano trafnie wiejskimi *ecclesia laicorum* (Tomaszewski 1974: 124). Interesująca nas kaplica mieści się w kręgu fundacji możnowładczych wznoszonych w stolicach księstw, zwykle przy swych siedzibach. Siedziby Piotra Włostowica i komesa Mikory we Wrocławiu, Sieciecha w Krakowie i Płocku jako analogie do siedziby Mściwoja przy kaplicy Św. Krzyża przywołał T. Lalik (1956: 257).

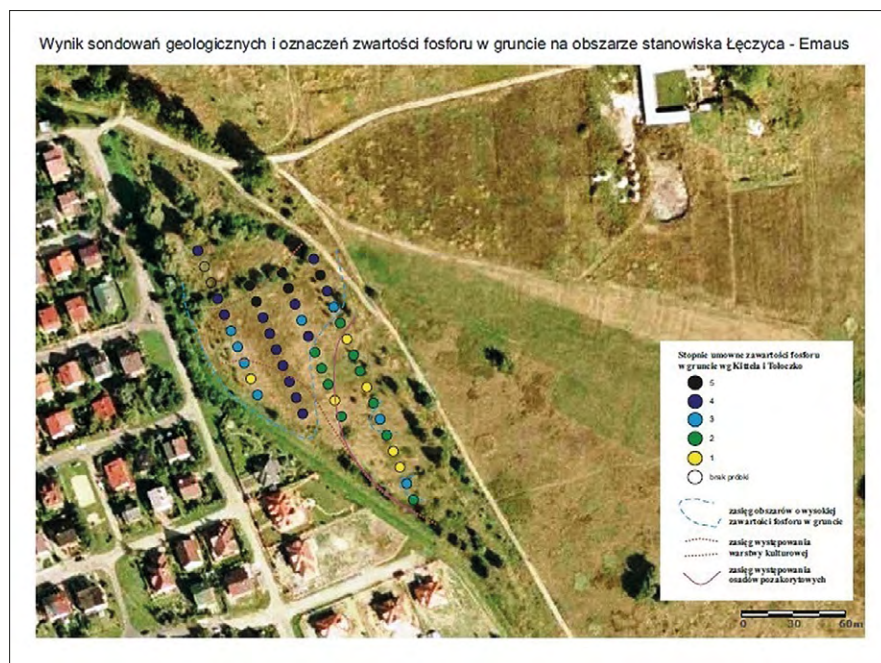
Niestety, na pozostałości siedziby Pobogów w wykopach archeologicznych nie natrafiono. Sądząc po analizach zawartości fosforu, mogła się ona mieścić na południe od cmentarza.

Wykonanie oznaczeń zawartości fosforu w gruncie oraz rozpoznanie powierzchniowej budowy geologicznej obszaru stanowiska archeologicznego Łęczycza–Emaus przeprowadził w październiku 2014 r. P. Kittel. Objęto nimi obszar o powierzchni około 1 ha, położony na południe od strefy badanej wykopaliskowo. Badania nie były możliwe do wykonania w bezpośrednim otoczeniu wykopu archeologicznego ze względu na występowanie mięjszych (ok. 1 m) nawarstwień nasypowych zawierających gruz. W ramach prac wykonano 45 ręcznych sondowań geologicznych, z których do opracowania geochemicznego zostały pobrane 43 próbki osadów, dwa wiercenia były bowiem niedrożne. Odwierty i odpowiadające im próbki numerowano kolejno z zastosowaniem cyfr arabskich – od 1 do 45. Podstawy teoretyczne metody fosforowej zostały omówione m.in. w polskiej literaturze.

Metoda terenowego oznaczania zawartości fosforu w gruncie została opracowana przez autora prac (Kittel, Sygulski 2010).

W badanej grupie próbek zarejestrowano zawartość fosforu w przedziale od 1. do 5. stopnia umownego (ryc. 11). Za wartość tła geochemicznego należy uznać zawartość fosforu na poziomie 0–1 st. um. Niemal połowa próbek przyjmuje wartości 4–5 st. um., tj. oznaczającą bardzo wysoką zawartością fosforu w gruncie. Grupują się przede wszystkim w północnej i zachodniej partii obszaru. Uzyskany rozkład zawartości fosforu w gruncie dowodzi intensywnej i miejscami bardzo intensywnej antropopresji w północnej, północno-zachodniej i zachodniej części badanego obszaru, co należy wiązać z długotrwałym, być może wielofazowym osadnictwem. Prowadzona na tym obszarze aktywność osadnicza skutkowałą zwiększoną akumulacją szczątków pochodzenia organicznego, zwłaszcza zwierzęcego. Słabszy zapis geochemiczny w południowo-wschodniej części badanego obszaru może dowodzić słabszej aktywności osadniczej lub aktywności pozostawiającej słabszy ślad geochemiczny.

Podłoże stanowiska na szczegółowo badanym obszarze stanowią w północnej, północno-zachodniej i zachodniej partii przede wszystkim piaski różnoziarniste, miejscami ze żwirami. W partii południowo-wschodniej występują przede wszystkim piaski średnio-, a miejscami również drobnoziarniste.

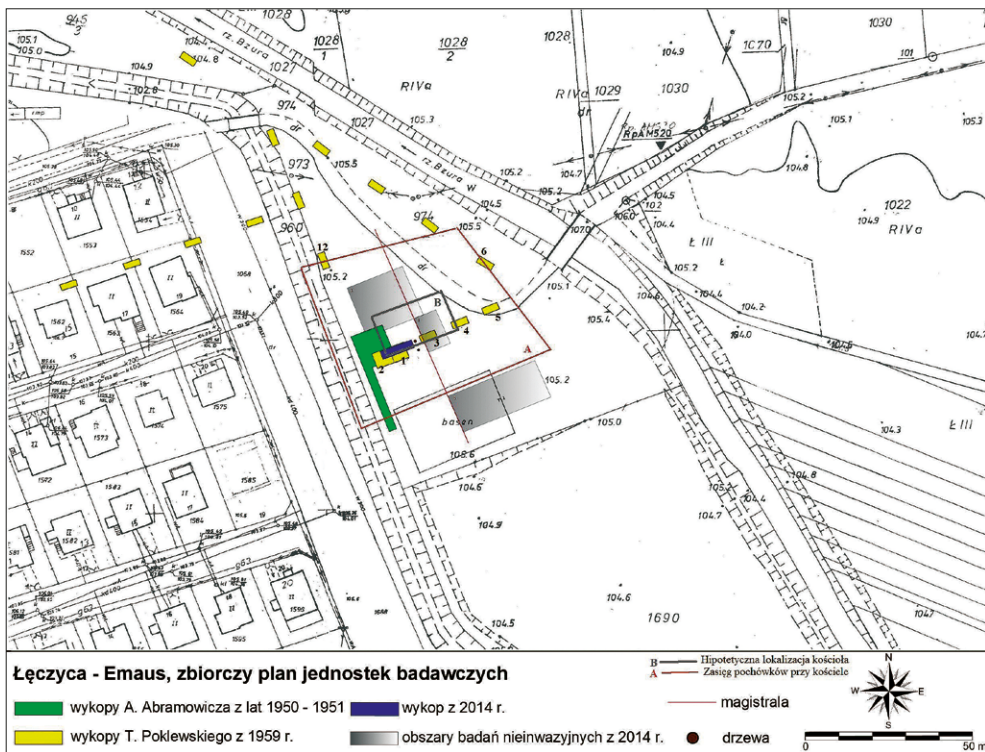

Ryc. 11. Stanowisko 32/AZP62-49. Wyniki badań P. Kittela z 2014 r.

Na znacznej części badanego obszaru stwierdzono występowanie miększej (do 1 m) warstwy kulturowej zbudowanej z piasków różnoziarnistych silnie próchnicznych, zawierających liczne domieszki węgla drzewnych oraz polepy, a także pojedyncze fragmenty ceramiki naczyniowej i kości. W części wierceń widoczne jest rozwarstwienie stratygraficzne warstwy kulturowej. Miejscami jest ona podścielona przemieszanymi piaskami różnoziarnistymi pylastymi i piaskami próchnicznymi (Kittel 2014).

Miejsca o podwyższonej zawartości fosforu to część średniowiecznej osady nazwanej później Starym Miastem.

Cmentarzysko Łęczycza–Emaus po przeprowadzonych badaniach sondażowych jawi się jako interesujące stanowisko o złożonej sytuacji stratygraficznej. Funkcjonowało od końca XII w. zapewne do wieku XVI przy istniejącej kaplicy (ryc. 12). Wielkość cmentarza oceniono na 2 morgi w 1834 r., a w 1902 r. na 3 morgi, czyli około 1,2 lub 1,8 ha. Pochówki stwierdzone w wykopach archeologicznych zajmowały powierzchnię około 30 arów. Określenie Emaus nie jest związane z okresem fundacji kaplicy. Obrzędy wielkanocne, odwołujące się do perykopy o uczniach

Ryc. 12. Stanowisko 32/AZP62-49. Plan zbiorczy dotychczasowych badań.

podążających do Emaus, pojawiły się w okresie baroku, w XVII w. i pierwszej połowie XVIII w., ale ich początków można poszukiwać w wieku XV. Pierwotnie Emausami nazywano w Polsce odpusty odprawiane w drugim dniu Wielkanocy, głównie w podmiejskich kościołach, a także towarzyszące im spacery i procesje poza obręb murów miejskich. Nie znamy w pełni genezy tych świąt, wywodzących się jeszcze z czasów pogańskich i związanych prawdopodobnie z wiosennymi uroczystościami święta zmarłych, które przez nawiązanie do Zmartwychwstania Pańskiego i swą masowość przekształciły się z upływem czasu w festyny i jarmarki świąteczne. Źródła ostatnich dwóch stuleci odnotowują odpust wielkanocny tylko w Krakowie, gdzie Emaus zachował się do dziś w swej pierwotnej formie. Współcześnie Emaus w Polsce jest rozumiany jako zwyczaj procesyjnego szukania Zmartwychwstałego, połączony ze śpiewaniem stosownych pieśni wielkanocnych i jako taki występuje w dwóch miejscowościach – w Krakowie–Zwierzyniu i w Pietrowicach Wielkich koło Raciborza.

Kaplica Św. Krzyża znajdowała się przy wylocie drogi (grobli) wiodącej z Tumu obok grodu, przez Ostrów do Starego Miasta. (Na jej początku znajdował się kościół św. Mikołaja).

Stanowiska archeologiczne układają się na osi komunikacyjnej łączącej osadnictwo aglomeracji łączyckiej. Na zachodnim brzegu Bzury, sądząc po badaniach powierzchniowych z 1959 r., istniała osada później nazwana Starym Miastem, jej powierzchnia wynosiła około 15–18 ha. To tutaj mieścił się targ, na którym ograbiono kupców toruńskich w 1263 r. (KDP, t. 2: nr 96).

Zjawisko wczesnej urbanizacji ziem polskich ma już dość obfitą literaturę. Dzieje i przekształcenia średniowiecznej Łęczycy omówił L. Kajzer (2012: 383–393). Nowsze interpretacje zaprezentował T. Jurek (2014: 60–73). Zaprezentowana przez tego Autora nowa lokalizacja miejscowości Ostrów i młyna (znanych z dokumentu z 1145 r.) jest słabo uzasadniona i brak jej potwierdzenia archeologicznego. Ostrów, młyn i osada staromiejska to niewątpliwie część aglomeracji na zachodnim brzegu Bzury.

Jak do wczesnopolskich ośrodków grodowo-miejskich przystaje aglomeracja tumsko-łączycka? Czy punktem centralnym organizującym tę przestrzeń jest gród? Ile funkcjonowało osad otwartych i gdzie się znajdowały? Jaka jest rola składników sakralnych – świątyni i cmentarzysk w zdeterminowanej przyrodniczo i politycznie topografii aglomeracji? To temat daleki od jednoznacznych odpowiedzi.

Bibliografia

Źródła i wydawnictwa źródłowe

- Katalog Zabytków Sztuki*, t. II, *Województwo łódzkie*, red. J.Z. Łozinski, *Powiat łęczycki*, oprac. M. Kwiczala, K. Szczepkowska, Warszawa 1954.
- Kodeks Dyplomatyczny Polski. Zbiór dokumentów wystawianych przez królów pol., wielkich książąt litew. i papieży, dotyczących dziejów Polski, W. Księstwa Litew. i Śląska od XI w. do 1506*, t. I–II, wyd. 1847–1858 przez J. Rzyszczewskiego, A. Muczковского.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I–III, I. Zakrzewski (wyd.), nakład Biblioteki Kórnickiej, Poznań 1877–1879.
- Łaski Jan, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. II, *Obejmujący Archidjako-naty: Kaliski, Wieluński, Łowicki i Łęczycki: z poręki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego podług kodeksów rękopiśmiennych Archiwum Gnieźnieńskiego i Kaliskiego*, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu, druk Lange J.B., Gniezno 1881.

Opracowania

- Abramowicz A. (1957), *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku Łęczyca – Emaus*, „*Studia Wczesnośredniowieczne*”, 3, s. 294–297.
- Abramowicz A. (1960), *Badania archeologiczne w Tumie pod Łęczycą w 1957 r.*, „*Sprawozdania Archeologiczne*”, 10, s. 77–83.
- Abramowicz A., Nadolski A., Poklewski T. (1973), *Tombes decclésiastiques de Tum Pres de Łęczyca (XII–XIII siècles)*, „*Inventaria Archaeologica. Pologne*”, 30, s. 188–191.
- Augustyniak J. (2005), *Cysterskie opactwo w Sulejowie. Rozwój przestrzenny do końca XVI wieku w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1989–2003*, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź.
- Augustyniak J. (2014), *Średniowieczne przeprawy przez Pilicę i ich obrona. Żarnowiec – Przedbórz – Sulejów – Inowłódz*, Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego; Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź.
- Dąbrowska E. (2008), *Krzyż arcybiskupów polskich*, [w:] *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 57–71.
- Florek M. (2013), *Średniowieczne płyty nagrobne z przedstawieniami mieczy na Ziemi Sandomierskiej*, „*Acta Militaria Mediaevalia*”, 9, s. 39–61.
- Ginter A., Pietrzak J., Starecka K. (2007), *Archeologiczne badania ratunkowe przeprowadzone w 2005 r. na terenie cmentarza przy archikolegiacie w Tumie (stanowisko 3) gm. Góra św. Małgorzaty, pow. Łęczyca. Komunikat*, „*Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne*”, 10, 2006–2007, s. 225–241.
- Gowin K. (2002), *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przy absydzie zachodniej i w wieży północnej archikolegiaty w Tumie w 2002 roku, gm. Góra Św. Małgorzaty, powiat łęczycki (maszynopis w WUOZ Delegatura w Skierniewicach)*.
- Gowin K. (2003), *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych w kruchcie archikolegiaty w Tumie w 2003 roku, gm. Góra Św. Małgorzaty, powiat łęczycki, (maszynopis w WUOZ Delegatura w Skierniewicach)*.

- Gowin K. (2004), Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie prac związanych z zagospodarowaniem terenu wokół archidiecezji w Tumie w 2004 roku, gm. Góra Św. Małgorzaty, powiat Łęczycki (maszynopis w WUOZ Delegatura w Skierniewicach).
- Górecki J. (1902), *Wykopaliska pod Łęczycą*, „Światowit”, 4, s. 155–157.
- Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Nowak T. (2003), *Dzieje miasta do końca XVI wieku*, [w:] J. Szymczak (red.), *Łęczycza. Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku. Suplement do monografii miasta*, Oddział Towarzystwa Naukowego Płockiego, Łęczycza–Łódź, s. 9–104.
- Jurek T. (2014), *Pierwsze wieki Łęczycy*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy*, t. III, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź, s. 7–192.
- Kajzer L. (1986), *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2, s. 199–225.
- Kajzer L. (2007a), *Z badań Kościoła w Łęczyckiem i Sieradzkim w średniowieczu*, [w:] A.M. Wyrwa (red.), *Ingenio et humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich dedykowane Ojcu Opatowi dr. Eustachemu Gerardowi Kocikowi OCist*, Biblioteka Śląska, Poznań–Katowice–Wąchock (Liber Amicorum, 2), s. 499–512.
- Kajzer L. (2007b), *Ziemie Polski Centralnej w XIII wieku – wstępna próba charakterystyki archeologicznej*, „Archaeologia Historica Polona”, 16, s. 19–40.
- Kajzer L. (2010), *Między Łęczycą a Chrzęstowem, czyli kto, kiedy i dlaczego wybudował kościół w Stronisku nad Wartą*, [w:] *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010, s. 11–26.
- Kajzer L. (2012), *Łęczycza trzecia albo kazimierzowska. Garść uwag*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 60.3, s. 383–393.
- Kajzer L. (2013), *Refleksja nad osuszonymi bagnami, czyli z badań rejonu średniowiecznej Łęczycy*, [w:] T. Panfil (red.), *Scientia et Fidelitate. Księga Pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów Profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 127–146.
- Kajzer L. (2016a), *Preludium na gród, zamek i klasztor. Exemplum Polski Centralnej*, „Archaeologia Historica Polona”, 24, s. 7–26, <https://doi.org/10.12775/AHP.2016.001>
- Kajzer L. (2016b), *Sedes translata czy principales, czyli kilka uwag o wczesnośredniowiecznej Łęczycy*, [w:] M. Grupa, A. Pydyn (red.), *Od Torunia do Charkowa*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 187–204.
- Kittel P. (2014), Raport z badań zawartości fosforu w gruncie metodą połową wraz z podstawową analizą budowy geologicznej obszaru stanowiska Łęczycza–Emaus.
- Kittel P., Sygulski M. (2010), *Ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego w otoczeniu torfowiska Żabieniec*, [w:] J. Twardy, S. Żurek, J. Forysiak (red.), *Torfowisko Żabieniec: warunki naturalne, rozwój i zapis zmian paleoekologicznych w jego osadach*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 97–112.
- Krause J. (1995), *Sarkofagi cynowe. Problematyka technologiczna, warsztatowa i konserwatorska*, Wydawnictwo Troja, Toruń.
- Lalik T. (1956), *Stare miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację – schyłek XII i początek XIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 4.4, s. 631–678.

- Lechowicz Z. (2010), *Problematyka przynależności historycznej ziemi radomskiej. Korelaty archeologiczne*, [w:] *Radom. Korzenie miasta i regionu*, t. 1, *Badania 2009*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 31–55.
- Lechowicz Z. (2011), *Dzieje ziemi radomskiej w średniowieczu. Okręg grodowy w Skrzyninie*, Miejska Biblioteka Publiczna im. Józefa A. i Andrzeja S. Załuskich, Radom.
- Lechowicz Z. (2018), *Kościół św. Trójcy w miejscowości Grębień pow. Wieluń. Archeologia i architektura*, „Rocznik Wieluński”, 18, s. 25–49.
- Librowski S. (1974), *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 1, z. 2, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1974 (Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 29).
- Mikołajczyk A. (1987), *Pojedyncze znaleziska monet jako źródło do historii osadnictwa w Tumie, woj. płockie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska”, 7, s. 25–32.
- Nadolski A. (1955), *Prace badawcze stacji archeologicznej w Łęczycy w latach 1953–1954*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 1, s. 105–130.
- Starecka K. (2000), *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie zakładania opaski odwadniającej na fundamencie archikolegiaty w Tumie w 2000 roku*, Gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. Łęczycki, woj. łódzkie (maszynopis W WUOZ Łódź. Delegatura Skierniewice).
- Starecka K. (2002a), *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie zakładania opaski odwadniającej na fundamencie archikolegiaty w Tumie w 2002 roku*, Gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. Łęczycki, woj. łódzkie (maszynopis W WUOZ Łódź. Delegatura Skierniewice).
- Starecka K. (2002b), *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego w trakcie zakładania linii kablowej przy kościele św. Mikołaja w Tumie w 2002 roku*, Gm. Góra Św. Małgorzaty, pow. Łęczycki, woj. łódzkie (maszynopis W WUOZ Łódź. Delegatura Skierniewice).
- Stolarczyk T., Tomczak A. (2012), *Źródła kartograficzne do dziejów Łęczycy*, [w:] L. Sztompka, M. Żemigala (red.), *Zapiski, wykopaliska, mapy. Źródła do dziejów Łęczycy. Materiały z sesji naukowej w Łęczycy, dnia 26 kwietnia 2012 roku. XXXV-lecie Oddziału Łęczyckiego Towarzystwa Naukowego Płockiego*, Towarzystwo Naukowe Płockie. Oddział Łęczycza, Łęczycza s. 51–103.
- Szymczak J. (2012), *Źródła pisane do dziejów średniowiecznej Łęczycy*, [w:] L. Sztompka, M. Żemigala (red.), *Zapiski, wykopaliska, mapy. Źródła do dziejów Łęczycy. Materiały z sesji naukowej w Łęczycy, dnia 26 kwietnia 2012 roku. XXXV-lecie Oddziału Łęczyckiego Towarzystwa Naukowego Płockiego*, Towarzystwo Naukowe Płockie. Oddział, Łęczycza, s. 12–40.
- Szymczakowa A. (2005), *Kilka uwag w sprawie fundatorów kościoła w Strońsku koło Sieradza*, „Archeologia Historica Polona”, 15,1, s. 85–100.
- Tomaszewski A. (1974), *Wiejskie Ecclesie laicorum w wieku XIII*, [w:] P. Skubiszewski (red.), *Sztuka i ideologia XIII w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 124.
- Tomczak A. (1955), *Stare Miasto w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 3, s. 280–284.
- Tomczak A. (1966), *Źródła kartograficzne do dziejów Łęczycy średniowiecznej*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek (red.), *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 35–58.

- Wyrwa A.M. (2011), *Klejnot architektury drewnianej ziem polskich. Kościół św. Mikołaja w Tarnowie Pałuckim. Wielkopolska*, Wydawnictwo Pejzaż, Bydgoszcz.
- Zajączkowski S. (1951), *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Zajączkowski S. (1958), *Opactwo „na łęczyckim grodzie” i jego uposażenie*, „Rocznik Łódzki”, 1, s. 283–300.
- Zajączkowski S. (1958a), *Początki kolegiaty łęczyckiej. Przyczynek do osadnictwa ziemi łęczyckiej*, „Roczniki Historyczne”, 24, s. 145–176.
- Zajączkowski S. (1964), *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej (do przełomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki”, 8 (5), s. 167–178.
- Zajączkowski S. (1964a), *O posiadłościach klasztoru trzemeszeńskiego w Łęczyckiem w XII wieku na tle początków Łęczycy*, „Roczniki Historyczne”, 30, s. 54–69.
- Zajączkowski S. (1966), *Studia nad osadnictwem dawnych ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej w XII–XIV w.*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, 4, s. 5–85.
- Zajączkowski S. (1976), *O przejściach przez błota łęczyckie w średniowieczu*, [w:] A. Galos, J. Janczak (red.), *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, nr 179), s. 83–127.
- Żemigala M. (2008), *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Łódź–Warszawa.

Summary

The aim of this article is to situate the sites on the west bank of the Bzura River, which have been known for a long time and have been studied in recent years, within the space of the Tum–Łęczyca agglomeration. Łęczyca–Emaus and Kępa Łęczyca–Dzierżbiew sites were explored by the team of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Łódź in the middle of the previous century. In the twenty-first century, further excavations were carried out at these sites. Attempts were made to present the results in a broader settlement context and to assess the current state of research. The main problem is the establishment of the number of functioning open settlements and their location, and the role of sacred structures – temples and cemeteries in the naturally and politically determined topography of the early medieval agglomeration.

The Chapel of the Holy Cross in the Old Town appears in written sources in 1235, is mentioned in documents of 1299, 1323, 1345, and 1396, and appears in written sources in 1550. As an abandoned (*deserta*) auxiliary church, it was mentioned in the context of the inspection of the archdeaconry of Łęczyca in 1759. In the 1830s, a chapel was erected. By the twentieth century, there was only a cross here, located on the site of the former church, adjacent to a pond or a spring. It was the destination of the last “Emmaus” walks and survived until the Second World War.

In 1235, archdeacon Gumpert of Cracow gave the Cistercian monastery in Wąchock the village of Błonie, situated “beyond Łęczyca”, along with the Chapel of the Holy Cross,

located in “Łęczycza proper”, and everything that belonged to it. The donation received the approval of Count Mściwój, castellan of Oświęcim, brother of the archdeacon. Judging by the fact that the property right was held by two brothers, it was the result of inheritance from their father or mother. This makes it possible to link the chapel’s foundation to the twelfth century.

Research in 2014 confirmed that the so-called Emmaus cemetery is the church cemetery of the Old Town Chapel of the Holy Cross. The non-invasive methods used before the excavation verification were very promising. The resulting image was highly suggestive, but after invasive exploration it proved unreliable. It was disturbed by deposited rubble and ferromagnetic waste, which made the quality of the data obtained insufficient for architectural spatial reconstructions. In the area excavated, it was not possible to combine the stone finds into a convincing foundation projection of the structure. They were not in their original locations, having been spread over many years of ploughing. It seems certain that the chapel was built of wood in all phases.

Elements of the spatial analysis for the location of the chapel are the layout, density, and dating of the burials. Judging by the furnishings, the oldest burials occurring in a regular arrangement were in the pits of A. Abramowicz and pit 1 of T. Poklewski. To the north of them, one should infer the location of the chapel. This location is confirmed by the trace of the cross found in 2014 and the concentration of large boulders. The documented ossuaries and traces of discontinuous spot foundations across skeletal burials are probably the remains of several modern chapels or cemetery shrines. There is a chance to specify the projections of further structures with access to archival documentation, although a more reliable solution would be open-area excavations.

Keywords: medieval Łęczycza, the Chapel of the Holy Cross, archaeological excavation

Jacek Ziętek

 <https://orcid.org/0000-0002-7112-4436>

Numizmaty i bulla ołowiana z Traktu Wolborskiego w Piotrkowie Trybunalskim

Numismatics and a Lead Bull from the Wolborski Route in Piotrków Trybunalski

Abstrakt: Piotrków Trybunalski to miasto bardzo zasłużone dla historii Polski: siedziba królów, miejsce sejmów i trybunałów koronnych. Pierwsze udokumentowane odkrycia archeologiczne pochodzą z drugiej połowy XIX w., a większe badania archeologiczne prowadzone były od lat sześćdziesiątych XX w. Podczas nadzorów archeologicznych wykonywanych w 2014 r. przy ulicy Starowarszawskiej na Trakcie Wolborskim dokonano interesujących odkryć. Spod mostu na rzece Strawie wydobyto prawie 200 monet (od XV do XX w.) oraz znaleziono bullę – pozłacaną

pieczęć ołowianą z herbem Tudorów. Wśród monet dominowały numizmaty królów Polskich (od Władysława Warneńczyka do Stanisława Augusta Poniatowskiego). Odkryty zbiór monet jest największym zespołem pozyskanym w trakcie prac archeologicznych na terenie miasta. W przypadku pieczęci z herbem Tudorów można przypuszczać, że z uwagi na zdobienie i specjalne wykonanie w pozłacanym ołowiu, nie była to plomba towarowa. Mogła za to stanowić zabezpieczenie specjalnego daru przekazanego przez dwór angielski Henryka VIII dla króla Polski Zygmunta I.

Słowa kluczowe: Piotrków Trybunalski, monety, bulla, pieczęć, Tudorowie, Jagiellonowie

Piotrków Trybunalski to wielce zasłużone dla historii Polski miejsce, określane czasem jako: miasto królewskie, sejmowe i trybunalskie. Miasto położone w centrum Polski – przy historycznych traktach handlowych – było miejscem licznych badań wykopaliskowych oraz nadzorów archeologicznych. Pierwsze informacje o znaleziskach archeologicznych z terenu Piotrkowa pochodzą z drugiej połowy XIX w. Odkryto wówczas, podczas prac ziemnych przy zakładaniu farbiarni, duże naczynie gliniane. Miało to miejsce na terenie posesji pod nr 44 przy ulicy Rokszycykie Przedmieście – na obecnej ul. Narutowicza („Tydzień” 1875: 2). Z zachowanego i prezentowanego na łamach czasopisma „Kłosa” rysunku można domniemywać, iż jest to naczynie z okresu wczesnośredniowiecznego (*Spostrzeżenia...* 1876: 8). W okresie międzywojennym przy zamku króla Zygmunta I Starego w Piotrkowie niewielkie wykopy prawdopodobnie pod montaż sączków drenarskich założył M. Rawita-Witanowski (Rawita-Witanowski 2017: 804–820).

Częstsze ingerencje w zabytkowe warstwy archeologiczne na terenie Starego Miasta pod kontrolą archeologów zaczęły się dopiero od lat sześćdziesiątych XX w. Wśród nich najważniejsze i przynoszące wiele ciekawych odkryć były: badania wykopaliskowe reliktyw ratusza prowadzone w latach 1961–1965 – wykonywane przez Pracownię Konserwacji Zabytków pod kierunkiem R. Mazurowskiego (Baranowski 1964; Mazurowski, Nowakowski 1965: 4–5); prace archeologiczne w latach 1979–1982 i w 1984 r. przy murach miejskich oraz u wylotu ulicy Łaziennej Mokrej (Muzolf 1983; 2001: 9–10); wykopaliska archeologiczne na dziedzińcu zespołu poklasztornego oo. Jezuitów (Długoszevska, Pietrzak 1996); badania szerokopłaszczyznowe na posesji Pijarska 4 w sąsiedztwie budynku kościoła jezuitów pw. św. Franciszka Ksawerego (Pietrzak 2006); wykopaliska na dziedzińcu dawnego klasztoru pp. Dominikanek (Pietrzak 2007), a także badania wyprzedzające przed realizacją inwestycji przy ulicy Zamurowej 3 w 2013 r. (Ziętek 2013). Listę wykonywanych prac archeologicznych (choć niepełną) opublikowali A. Andrzejewski i J. Pietrzak (Andrzejewski, Pietrzak 2008: 10–12) oraz, w swoim artykule dotyczącym wykopalisk późnośrednio-wiecznych na terenie miasta, G. Ziółkowska i M. Ziółkowski w 2009 r. (Ziółkowska, Ziółkowski 2009: 9–25).

Badania w postaci nadzoru archeologicznego wykonywane na ulicy Starowarszawskiej w 2014 r. prowadzone były w ramach projektu „Trakt Wielu Kultur” i związane były z budową oraz przebudową sieci instalacji wodociągowej, sanitarnej i elektrycznej oraz rozbiórką starego mostu i budową nowego na rzece Strawie. Właśnie z pracami ziemnymi wykonywanymi przy demontażu starego mostu i wybraniem mułu oraz osadu rzecznoego pod likwidowanymi konstrukcjami mostowymi związane były najciekawsze odkrycia materiałów ruchomych dokonane podczas nadzorów. Z uwagi na to, że zaistniała możliwość wybrania zalegającej pod mostem luźnej ziemi i namuliska oraz przewiezienia jej tuż obok, na plac między ulicami Starowarszawską i Zamkową – możliwe było dokładne przeszukanie ziemi za pomocą wykrywaczy metali. Doprowadziło to do odkrycia 193 monet oraz blisko 120 innych metalowych przedmiotów z okresu od XV do XX w. (Ziętek 2014). W niniejszym artykule omówione zostaną znalezione podczas nadzorów numizmaty oraz bulla ołowiana wydobyta w rejonie Traktu Wolborskiego pod mostem na ulicy Starowarszawskiej.

Monety

Wśród 193 monet odnalezionych podczas przeszukiwania naniesionej ziemi spod mostu wystąpiły 44 egzemplarze wybite ze srebra oraz 149 sztuk wykonanych z miedzi i mosiądzu. Najliczniej reprezentowane są numizmaty polskich władców – 108, ale w materiale występują też ciekawe i nietypowe monety z innych

rejonów Europy. Opracowanie monet nastąpiło w oparciu o publikacje: Kurpiewski 1994 (monety Zygmunta I i Zygmunta II), Kopicki 1995 (monety średniowieczne i nowożytne polskie i obce), Kopicki 2007 (monety Zygmunta III Wazy), Wolski 2016 (szelągi Jana Kazimierza), Sawaniewicz 2023 (trojaki malborskie Zygmunta III), Dutkowski 2010 (monety rosyjskie Aleksandra III) i Jakubowski, Dutkowski 2014 (monety rosyjskie Mikołaja II) oraz katalogi i klasyfikacje udostępnione online.

Polska

Władysław Warneńczyk (1434–1444)

1. Denar Władysława Warneńczyka, awers – korona; rewers – orzeł w koronie; mennica Kraków, srebro, średnica 1,1 cm (Kopicki 1995: 23, poz. 377).

Kazimierz Jagiellończyk (1447–1492)

2. Półgrosz Kazimierza Jagiellończyka (1479–1492) – awers: orzeł i dookolny napis MONETA KAZIMIRI; rewers: zamknięta korona – w dolnych polach krzyżyki, pod nią herb Poraj Piotra z Kurozwęk podskarbiego koronnego i dookolny napis REGIS POLONIE; mennica Kraków, srebro, średnica 1,9 cm (Kopicki 1995: 23, poz. 384).

Jan Olbracht (1492–1501)

3. Półgrosz Jana Olbrachta (1492–1499) – awers: orzeł i dookolny napis MONETA I ALBERTI; rewers: korona, pod nią herb Poraj i dookolny napis REGIS POLONIE; mennica Kraków, srebro, średnica 1,7 cm (Kopicki 1995: 23, poz. 387).
4. Półgrosz Jana Olbrachta (1492–1499) – awers: orzeł i dookolny napis MONETA I ALBERTI; rewers: korona, pod nią herb Poraj i dookolny napis REGIS POLONIE; mennica Kraków, srebro, średnica 1,8 cm (Kopicki 1995: 23, poz. 387).
5. Półgrosz Jana Olbrachta (1492–1499) – awers: orzeł i dookolny napis (MONETA) I ALBER(TI); rewers: korona, pod nią herb Poraj i dookolny napis REGI(S POL)ONIE; mennica Kraków, srebro, średnica 1,8 cm, moneta zachowana w $\frac{2}{3}$ (Kopicki 1995: 23, poz. 387).

Aleksander Jagiellończyk (1501–1506)

6. Półgrosz Aleksandra Jagiellończyka (1501–1506) – awers: orzeł i dookolny napis ALEKSANDER DEI G REX; rewers: korona i dookolny napis MONETA REGIS POLONIE; mennica Kraków, srebro, średnica 1,8 cm (Kopicki 1995: 23, poz. 389).
7. Półgrosz Aleksandra Jagiellończyka (1501–1506) – awers: orzeł i dookolny napis ALEKSANDER DEI G REX; rewers: korona i dookolny napis MONETA REGIS POLONIE; mennica Kraków, srebro, średnica 1,8 cm (Kopicki 1995: 23, poz. 389).

Zygmunt I Stary (1506–1548)

8. Półgrosz Zygmunta I 1510 – awers: orzeł i napis *MONETA SIGISMUNDI*; rewers: korona i napis *REGIS POLONIE 1510*; mennica Kraków, srebro, średnica 1,8 cm (Kurpiewski 1994: 30, poz. 30).
9. Półgrosz Zygmunta I 1511 – awers: orzeł i napis *MONETA SIGISMUNDI*; rewers: korona i napis *REGIS POLONIE 1511*; mennica Kraków, srebro, średnica 1,8 cm (Kurpiewski 1994: 30, poz. 32).
10. Szeląg Zygmunta I 1532 – awers: orzeł i napis *SIGIS P REX (POLO DO PRUSS)*; rewers: tarcza z herbem Elbląga i napis *SOLID (CIVIT ELBINK)* 1532; mennica Elbląg, srebro, średnica 1,7 cm, moneta wyszczerbiona (Kurpiewski 1994: 130, poz. 568).
11. Szeląg Zygmunta I 1530 – awers: orzeł i napis *SIGIS P REX (POLO DO PRUSS)*; rewers: tarcza z herbem Elbląga i napis *SOLID (CIVIT ELBINK)* 1530; mennica Elbląg, srebro, średnica 1,6 cm, moneta silnie wyszczerbiona (Kurpiewski 1994: 127, poz. 552).

Zygmunt III Waza (1587–1632)

12. Trojak (3 grosze) Zygmunta III 1594 – awers: popiersie króla i napis dookolny *SIGISM.III.DG.REX.PO.M.D.L.* oraz herb Lewart w tarczy – Jana Firleja podskarbiego koronnego; rewers: nominal III, pod nim herby Polski (Orzeł), Wazów (Snopek) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń) *GROS.ARG. TRIP. REG.POLONI*, pierścien (znak Kaspra Goebła, dzierżawcy mennicy), data (15)94 i trójkąt (znak Gracjana Gonzalo mincerza mennicy); mennica Malbork, srebro, średnica 2 cm (Sawaniewicz 2023: 54).
13. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1615 – awers: pięciopółowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookolny napis: *SIGI(S 3) D.G. (3) REX (P MDL)*; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: *(M)ONE NO* (herb Awdaniec podskarbiego Stanisława Warszyckiego) *REG POL(O)*; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 2 cm (Kopicki 2007: 70, poz. 350).
14. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1620 – awers: pięciopółowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookolny napis: *SIGIS 3 D.G. (3) REX P MDL*; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: *MONE NO* (herb Sas podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłowicza) *REG POLO*; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 1,9 cm (Kopicki 2007: 73, poz. 371).
15. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1622 – awers: pięciopółowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookolny napis: *SIGIS 3 D.G. (3) REX P MDL*; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: *MONE NO* (herb Sas podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłowicza) *REG POLO*; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 1,9 cm (Kopicki 2007: 74, poz. 377).

16. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1622 – awers: pięciopolowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookoła napis: SIGIS 3 D.G. (3) REX P MDL; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: MONE NO (herb Sas podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłłowicza) REG POLO; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 2 cm (Kopicki 2007: 74, poz. 377).
17. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1624 – awers: pięciopolowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookoła napis: SIGIS 3 D.G. (3) REX P MDL; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: MONE NO (herb Sas podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłłowicza) REG POLO; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 2 cm (Kopicki 2007: 75, poz. 380).
18. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1624 – awers: pięciopolowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookoła napis: SIGIS 3 D.G. (3) REX P MDL; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: MONE NO (herb Sas podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłłowicza) REG POLO; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 1,9 cm, moneta pocięta (Kopicki 2007: 75, poz. 380).
19. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1625 – awers: pięciopolowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookoła napis: SIGIS 3 D.G. (3) REX P MDL; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: MONE NO (herb Sas podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłłowicza) REG POLO; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 1,9 cm (Kopicki 2007: 75, poz. 383).
20. Półtorak (1 ½ grosza) Zygmunta III 1625 – awers: pięciopolowa tarcza herbowa z podwójnymi herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), pośrodku herb Wazów (Snopek), dookoła napis: SIGIS 3 D.G. (3) REX P MDL; rewers: jabłko królewskie, dookoła napis: MONE NO (herb Sas podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłłowicza) REG POLO; mennica Bydgoszcz, srebro, średnica 1,8 cm, moneta lekko wyszczerbiona (Kopicki 2007: 75, poz. 383).
21. Szeląg Zygmunta III 1596 – awers: monogram królewski pod koroną, dookoła napis: SOLI REG (zatarty herb) POLO 1596; rewers: tarcze herbowe z herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), powyżej herb Wazów (Snopek), a poniżej herb Lewart i inicjały J F (podskarbiego wielkiego koronnego Jana Firleja), dookoła napis: SIG III D.G. REX PO MDL; mennica Wschowa?, srebro, średnica 1,6 cm (Kopicki 2007: 35, poz. 98).
22. Szeląg Zygmunta III, 1617, Wilno – awers: monogram królewski pod koroną z umieszczonym pośrodku herbem Wazów (Snopek), po bokach litery s cyfry 1 7, dookoła napis: SIG III D.G. REX. PO.M.D.L; rewers: pod koroną dwie tarcze herbowe z herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego

(Pogoń), pod nimi herb Bogoria (podskarbiego wielkiego litewskiego Hieronima Wołłowicza), dookoły napis: SOLIDUS M.D.LIT; srebro, średnica 1,7 cm (Kopicki 2007: 220, poz. 1151).

23. Szeląg Zygmunta III 1588–1632 – awers: monogram królewski z umieszczoną w środku literą s tarczą herbową z herbem Wazów (Snopek), dookoły napis: SIG III D.G. REX PO MDL; rewers: herb miasta Rygi (dwa skrzyżowane klucze, a nad nimi krzyż – całość w ozdobnej tarczy), dookoła napis: SOLID CIVI RIGEN, zatarta data; mennica Ryga, srebro, średnica 1,6 cm (Kopicki 2007: 257–266).
24. Szeląg Zygmunta III 1625 – awers: monogram królewski pod koroną z umieszczonym pośrodku herbem Wazów (Snopek), dookoła napis: SIG III D.G. REX PO MDL; rewers: pod koroną umieszczone dwie tarcze herbowe z herbami Polski (Orzeł) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń), dookoły napis: SOLID REX POLONI 1625; mennica Wilno, srebro, średnica 1,6 cm (Kopicki 2007: 223, poz. 1172).
25. Szeląg Zygmunta III 1622? – awers: pod koroną umieszczone litery S.R., pod nimi prawdopodobnie herb Wazów (Snopek); rewers: napis w kilku wersach SOLID REGNI POLON i zatarta data 1622?, pod nią herb Sas (podskarbiego wielkiego koronnego Mikołaja Daniłowicza); mennica Warszawa?, srebro/miedź, średnica 1,4 cm, moneta silnie zniszczona (Kopicki 2007: 47, poz. 194).

Jan Kazimierz (1646–1668)

26. Szeląg Jana Kazimierza, 1661, mennica Ujazdów – awers: SOLI MAG DUC LIT 1661; rewers: IOAN CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 226–248).
27. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Wilno – awers: SOLI (MAG DUC LI)T 1665; rewers: (IOAN) CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 427–445).
28. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Wilno – awers: SOLI(MAG DUC LI)T 1665, KP; rewers: (IOAN) CAS REX; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 427–445).
29. Szeląg Jana Kazimierza, 1664, mennica Wilno – awers: SOLI MAG (DUC LIT) 1664; rewers: (IO)AN CAS R(EX); miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 416–426).
30. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Wilno – awers: SOLI MAG DUC LIT 1665; rewers: IOA(N) CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 427–445).
31. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Wilno – awers: SOLI (MAG DUC LIT); rewers: IOAN CAS (REX); miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 413–455).
32. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Wilno (?) – awers: SOLI MAG DUC (LIT), KP; rewers: IOAN (CAS REX); miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 413–455).
33. Szeląg Jana Kazimierza, 1666, mennica Wilno (?) – awers: (SOLI MAG DUC LIT) 1666; rewers: (IOAN CAS REX); miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 446–455).
34. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Wilno – awers: (SOLI M)AG DUC LIT 166(?), KP; rewers: (IOAN) CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 413–455).
35. Szeląg Jana Kazimierza, 1666, mennica Wilno – awers: SOLI MAG DUC LIT 1666, KP; rewers: IOA(N) CAS R(EX); miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 446–455).

36. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Wilno (?) – awers: SOL(I MAG DUC LIT 166(?)); rewers: IOA(N) CAS REX; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 413–455).
37. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Wilno – awers: SOLI M(AG DUC L)IT 1665; rewers: IOAN (CAS REX); miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 427–445).
38. Szeląg Jana Kazimierza, 1666(?), mennica Wilno – awers: SOLI (MAG DUC LIT 1666(?)), KP; rewers: IOAN CAS REX; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 446–455).
39. Szeląg Jana Kazimierza, 1666, mennica Wilno – awers: SOLI MAG DUC LIT 1666, KP; rewers: IOAN CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 446–455).
40. Szeląg Jana Kazimierza, 1661, mennica Ujazdów – awers: SOLI MAG DUC LIT 1661; rewers: IOAN CAS REX, TLB; miedź, mennica średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 226–248).
41. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Wilno – awers: SOLI MAG DUC LIT 16(?), KP; rewers: IOAN (CAS REX); miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 413–455).
42. Szeląg Jana Kazimierza, 1663, mennica Oliwa – awers: SOLI (MAG DUC LIT) 1663, herb Wieniawa; rewers: (IOAN) CAS REX, GFH; miedź, średnica 1,6 cm, wyszczerbiona i zatarta (Wolski 2016: 379–411).
43. Szeląg Jana Kazimierza, 1666, mennica Wilno – awers: SOLIM(AG DUC LIT I)666, KP; rewers: (IOAN CA)S REX, TLB; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 446–455).
44. Szeląg Jana Kazimierza, 1660(?), mennica Ujazdów – awers: SOLID REG POLO 1660(?); rewers: (IOAN) CAS REX, TLB; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 330–354).
45. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Kraków/Ujazdów? – awers: SOLID REG POLO 166(?); rewers: IOAN CAS (REX), TLB; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 168–325).
46. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Kraków/Ujazdów? – awers: SOLID REG (POLO 166?); rewers: (IOAN CAS REX); miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 168–325).
47. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Ujazdów – awers: SOLID REG POLO 1665; rewers: IOAN CAS REX, TLB; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 281–284).
48. Szeląg Jana Kazimierza, 1664, mennica Ujazdów – awers: SOLID 1664 SOLID 64 (orzeł z dwoma głowami); rewers: IOA(N) CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm, podwójnie wybity (Wolski 2016: 272–280).
49. Szeląg Jana Kazimierza, 1665(?), mennica Ujazdów – awers: SOLI(D REG POLO 166)5; rewers: (IOAN CAS REX); miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 281–284).
50. Szeląg Jana Kazimierza, 1664, mennica Ujazdów – awers: (SOLID) REG POLO 1664; rewers: IOAN CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 272–280).
51. Szeląg Jana Kazimierza, 1663, mennica Ujazdów – awers: SOLID REG POLO 1663; rewers: IOAN CAS REX, TLB; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 249–271).
52. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Ujazdów – awers: SOLID (REG POLO 16)65; rewers: (IOAN) CAS REX; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 281–284).
53. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Ujazdów? – awers: SOLID (REG POLO 166?); rewers: IOAN CAS (REX); miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 168–325).
54. Szeląg Jana Kazimierza, 1663, mennica Ujazdów – awers: SOLID REG POLO 1663; rewers: IOAN CAS REX, TLB; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 249–271).

55. Szeląg Jana Kazimierza, 1664, mennica Ujazdów – awers: SOLID REG PO(LO 16)64; rewers: IOAN CAS REX, TLB; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 272–280).
56. Szeląg Jana Kazimierza, 1663, mennica Ujazdów – awers: SO(LID REG) POLO 1663; rewers: IOAN (CAS) REX, TLB; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 249–271).
57. Szeląg Jana Kazimierza, 1663, mennica Ujazdów – awers: s(OLID REG POLO) 1663; rewers: IOAN CAS (REX); miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 249–271).
58. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Ujazdów – awers: SOLID (REG POLO) 1665; rewers: IOAN CAS REX; miedź, średnica 1,6 cm (Wolski 2016: 281–284).
59. Szeląg Jana Kazimierza, 166(?), mennica Ujazdów? – awers: (SOL)ID (REG POLO); rewers: IOAN CA(S REX); miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 168–325).
60. Szeląg Jana Kazimierza, 1665, mennica Ujazdów – awers: (SOLID REG POL)O 1665; rewers: IOAN (CAS REX), TLB; miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 281–284).
61. Szeląg Jana Kazimierza (fals), koronny, (?) – awers: OID ...; rewers: ...(?); miedź, średnica 1,5 cm (Wolski 2016: 141–151).

August III Sas (1733–1763)

62. Szeląg Augusta III Sasa, 1751, mennica Gubin? – awers: EL.SAX.1751; rewers: (AUGUSTUS) III REX POL; miedź, średnica 1,5 cm (Kopicki 1995: 119, poz. 2030).

Stanisław August Poniatowski (1764–1795)

63. Szeląg Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1768, mennica Warszawa – awers: I.SOLID. R.P. (litera G – dzierżawcy mennicy Piotra Mikołaja Gartenberga); rewers: monogram króla, (17) 68; miedź, średnica 1,5 cm (Kopicki 1995: 125, poz. 2160).
64. Półgrosz Stanisława Augusta Poniatowskiego, 176?, mennica Warszawa – awers: ½ GROSSUS REG POL (litera G – dzierżawcy mennicy Piotra Mikołaja Gartenberga); rewers: monogram króla, 17 (?); miedź, średnica 1,7 cm (Kopicki 1995: 125, poz. 2165–2168).

Monety władców europejskich

65. Pół batzena (½) Jerzego Jana Wittelsbacha – księcia Palatynatu – Veldenz, Pfalz Veldenz, (1544–1592) – awers: GE IO DG C PARH D BA CO VE; rewers: RUDOL 2 IMP AUG PF DEC; srebro, średnica 2 cm (Numista1 2007–2023).
66. Denar Rudolfa II Habsburga, 1585, Węgry – awers: pośrodku Matka Boża z Dzieciątkiem, napis: HUNG PATR 1585 (inicjały K B po bokach postaci); rewers: pośrodku herb pięciopolowy Węgier, dookoła napis: RUD II RO S I A U G H BR; srebro, średnica 1,5 cm (Numista3 2007–2023).
67. 3 krajcary Philipa Moritza, hrabia Hanau Müntenberg (1605–1638) – awers: TUTHAMAV.RI...MUNT; rewers: MATTHLD.G.IM.RO.SEM.AV 16...; srebro, średnica 2 cm (Numista2 2007–2023).

68. 3 krajacary Jana Christiana i Jerzego Rudolfa, Księstwo Legnicko-Brzeskie, 1610 – awers: D.G. IOAN.CHR ET GEOR.RUD.F.(3); rewers: DUC.SIL.LIG.ET. BREG. (1)610...[24]; srebro, średnica 2,2 cm, moneta ułamana (Kopicki 1995: 263, poz. 4990).
69. Szeląg Gustaw Adolf, Szwecja, 1620, Ryga – awers: pod koroną monogram królewski i napis dookoły: GUS.ADO. D.G.REX. S.; rewers: herb miasta Ryga (dwa skrzyżowane klucze i nad nimi krzyż) w ozdobnej tarczy, dookoła napis: (SOL)IDUS CIVI RIGENSIS.20; miedź/srebro, średnica 1,5 cm (Marzeta 2020).
70. Szeląg Gustaw Adolf, Szwecja, 1630, Ryga – awers: pod koroną monogram królewski i napis dookoły: GUS.ADO. D.G.REX. S.; rewers: herb miasta Ryga (dwa skrzyżowane klucze i nad nimi krzyż) w ozdobnej tarczy, dookoła napis: SOLIDUS CIVI RIGEN(SIS).30; miedź/srebro, średnica 1,5 cm (Marzeta 2020).
71. Szeląg Gustaw Adolf, Szwecja, 1632, Ryga – awers: pod koroną monogram królewski i napis dookoły: GU(S.ADO. D.G.REX).S.; rewers: herb miasta Ryga (dwa skrzyżowane klucze i nad nimi krzyż) w ozdobnej tarczy, dookoła napis: SOLIDUS CIVI RIGENSIS.32; miedź/srebro, średnica 1,5 cm (Marzeta 2020).
72. Szeląg Gustaw Adolf, Szwecja, 1632, Ryga – awers: pod koroną monogram królewski i napis dookoły: GU(S.ADO. D.G.REX.S); rewers: herb miasta Ryga (dwa skrzyżowane klucze i nad nimi krzyż) w ozdobnej tarczy, dookoła napis: SOLI(DUS CIVI RIGENSIS).32; miedź/srebro, średnica 1,4 cm, moneta wyszczerbiona (Marzeta 2020).
73. Szeląg Krystyny, Szwecja, 1641, Ryga – awers: pod koroną monogram królewski z umieszczonym pośrodku herbem Wazów (Snopek) i napis dookoły: CHRISTINA D G R. S.; rewers: herb miasta Ryga (dwa skrzyżowane klucze i nad nimi krzyż) w ozdobnej tarczy, dookoła napis: SOLIDUS CIVI RIG 41; miedź/srebro, średnica 1,4 cm (Marzeta 2020).
74. Szeląg Krystyny, Szwecja, 1642(?), Liwonia – awers: pod koroną monogram królewski z umieszczonym pośrodku herbem Wazów (Snopek) i napis dookoły: CHRISTINA D G R. S.; rewers: mały herb miasta Ryga (dwa skrzyżowane klucze i nad nimi krzyż) w ozdobnej tarczy, dookoła napis: (SOLIDUS) LIVO(NIE) 42(?); miedź/srebro, średnica 1,3 cm, zachowane pół monety (Marzeta 2020).

Liczmany i żetony

75. Żeton miasta Norymberga, Hans Krauwinkel II, 1588 – awers: jeździec na koniu, u góry napis: PER SAXA PER IGNES, na dole data: 15.88; rewers: stojący lew w koronie, dookoła napis: SOLATUR CONSCIENTIAS FINIS, na dole data: 15.N.88; mosiądz, średnica 2,8 cm (MaShops Coins1 2001–2023).
76. Żeton miasta Norymberga, Kilian Koch, 1587 – awers: dwa lwy w owalnej tarczy, dookoła napis: CHILIANUS COQUUS NORIBERGENSIS 87; rewers:

pośrodku napis FIRMARO i wizerunki czterech żywiołów; mosiądz, średnica 2,7 cm (Dumez 2009).

77. Żeton (Spielmarka), pierwsza połowa XX w. – awers: głowa pisarza i napis dookoły FRIDERICH M. SCHILLER; rewers: w wieńcu laurowym napis: SPIEL MARKE; mosiądz, średnica 1,8 cm, w żetonie wywiercono dwa otwory (MaShops Coins 2001–2023).
78. Żeton dominalny (lub pułkowy carski), XIX/XX w. – awers: cyfra arabska 10; rewers: cyfra rzymska X; mosiądz, średnica 2,2 cm.

Monety z XIX oraz początku XX wieku

79. 3 grosze Królestwo Polskie, 1840, mW (mennica Warszawa) – awers: dwugłowy orzeł carski, mW; rewers: 3 GROSZE 1840; miedź, średnica 2,5 cm (Kopicki 1995: 165, poz. 9369).
80. 10 groszy Królestwo Polskie, 1840, mW (mennica Warszawa) – awers: dwugłowy orzeł carski, mW; rewers: 10 GROSZY 1840; srebro, średnica 1,9 cm (Kopicki 1995: 166, poz. 9387).
81. 10 groszy Królestwo Polskie, 1840, mW (mennica Warszawa) – awers: dwugłowy orzeł carski, mW; rewers: 10 GROSZY 1840; srebro, średnica 1,9 cm (Kopicki 1995: 166, poz. 9387).
82. 10 groszy Królestwo Polskie, 1840, mW (mennica Warszawa) – awers: dwugłowy orzeł carski, mW; rewers: 10 GROSZY 1840; srebro, średnica 1,9 cm (Kopicki 1995: 166, poz. 9387).
83. ½ kopiejki, Cesarstwo Rosyjskie, 1897, mennica Petersburg – awers: monogram cara Mikołaja II; rewers: ½ КОПѢИКИ 1897; miedź, średnica 1,6 cm (Jakubowski, Dutkowski 2014: 45).
84. ½ kopiejki, Cesarstwo Rosyjskie, 1897, mennica Petersburg – awers: monogram cara Mikołaja II; rewers: ½ КОПѢИКИ 1897; miedź, średnica 1,6 cm (Jakubowski, Dutkowski 2014: 45).
85. 1 kopiejka Cesarstwo Rosyjskie, 1874, mennica Petersburg – awers: dwugłowy orzeł carski, ОДНА КОПѢИКА МЕДНАЯ РОССІЙСКАЯ МОНЕТА; rewers: 1 КОПѢИКА 1874 ГОДА (ЕМ); miedź, średnica 2,1 cm (Dutkowski 2010: 45).
86. 1 kopiejka Cesarstwo Rosyjskie, 1911, mennica Petersburg – awers: dwugłowy orzeł carski, ОДНА КОПѢИКА МЕДНАЯ РОССІЙСКАЯ МОНЕТА; rewers: 1 КОПѢИКА 1911 ГОДА (СПБ); miedź, średnica 2,1 cm (Jakubowski, Dutkowski 2014: 45).
87. 2 kopiejki Cesarstwo Rosyjskie, 1894, mennica Petersburg – awers: dwugłowy orzeł carski, ДВЕ КОПѢИКИ МЕДНАЯ РОССІЙСКАЯ МОНЕТА; rewers: 2 КОПѢИКИ 1894 ГОДА (СПБ); miedź, średnica 2,4 cm (Dutkowski 2010: 45).
88. 3 kopiejki Cesarstwo Rosyjskie, 1896, mennica Petersburg – awers: dwugłowy orzeł carski, ТРИ КОПѢИКИ МЕДНАЯ РОССІЙСКАЯ МОНЕТА; rewers: 3 КОПѢИКИ 1896 ГОДА (СПБ); miedź, średnica 2,8 cm (Jakubowski, Dutkowski 2014: 46).

Monety w stanach złych lub uniemożliwiających rozpoznanie

89. Cztery szelągi Zygmunta III, Gustawa Adolfa lub Krystyny, XVII w., srebro, słabo czytelne.
90. 28 sztuk szelągów Jana Kazimierza z lat 1659–1666, miedź.
91. Dwa szelągi Augusta III Sasa z lat 1750–1755, miedź.
92. Grosz Augusta III Sasa z lat 1750–1755, miedź.
93. Pół grosza Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1768), miedź.
94. Trzy sztuki groszy Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1795), miedź.
95. Trojak (3 grosze) Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1795), miedź.
96. 10 groszy Księstwo Warszawskie (1810–1815), srebro.
97. Grosz z miedzi krayowey, 1822, miedź.
98. Grosz polski, Królestwo Polskie (1830–1840), miedź.
99. Grosz, Królestwo Polskie (1816–1840), miedź.
100. 10 groszy Królestwo Polskie, 1840, srebro.
101. Dzienieżka, Królestwo Polskie, 1855, mennica Warszawa, miedź.
102. Kopiejka, Królestwo Polskie, 1858, mennica Warszawa, miedź.
103. 2 kopiejki, Królestwo Polskie, 1860, mennica Warszawa, miedź.
104. 3 kopiejki, Królestwo Polskie, 185(?), mennica Warszawa, miedź.
105. Trzy sztuki monet ½ kopiejki, 1897 i (?), miedź.
106. Trzy sztuki monet 1 kopiejka, 1893, 1905, i (?), miedź.
107. 2 kopiejki, Rosja, 1878, miedź.
108. 2 hellery, Austro-Węgry, (?), miedź.
109. 10 hellerów, Austro-Węgry, 1916, mosiądz wysokonikłowy.
110. 2 grosze, Rzeczypospolita Polska, 1925, miedź.
111. 10 fenigów, Niemcy, 1939, brąz z aluminium.
112. 45 sztuk zupełnie nieczytelnych i skorodowanych monet.

Odkryty w trakcie nadzorów archeologicznych zespół monet średniowiecznych i nowożytnych jest najliczniejszym do tej pory pozyskanym z Piotrkowa Trybunalskiego. Jeśli jeszcze doliczymy znaleziony podczas prac archeologicznych przy moście „depozyt krawca” w warstwie popożarowej (Ziętek 2014: 23), obejmujący 19 monet miedzianych (szeląg szwedzki Krystyny i szelągi Jana Kazimierza), to w sumie odkryto podczas jednych nadzorów ponad 210 monet. Wcześniej najbogatszy zbiór monet pochodził z prac archeologicznych prowadzonych przy fundamentach ratusza w latach 1962–1964. Znaleziono tam 22 sztuki szelągów Jana Kazimierza z lat 1661–1666 (Męclewska, Mikołajczyk 1991: 104, poz. 1057; Ziętek 2006: 11) oraz 10 monet z różnych czasów: szeląg koronny Stefana Batoryego z 1584 r., szeląg Zygmunta III Wazy z 162? r., grosz koronny Augusta III z 1755 r.; półgrosz i trojak Stanisława Augusta Poniatowskiego z 1767 r., 10 groszy

Ryc. 1. Zespół monet znalezionych podczas nadzorów archeologicznych w 2014 r. pod mostem na ulicy Starowarszawskiej w Piotrkowie Trybunalskim.

Królestwo Polskie z 1840 r., 1/12 talara pruskiego Fryderyka II z 1767 r., szeląg śląski Ferdynanda III z 1649 r. i półgrosz świdnicki Ludwika II Jagiellończyka z 1520 (zbiory Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim MP/N 1170–1179). Pozostałe badania prowadzone na terenie historycznego Piotrkowa przynosiły uboższy materiał numizmatyczny.

Pozyskany na ulicy Starowarszawskiej zbiór pieniędzy charakteryzuje się obecnością głównie drobnej monety srebrnej i miedzianej (półgroszy, szelągów, groszy), przy prawie zupełnym braku większych nominałów. Największym z nominałów jest trzygroszówka srebrna Zygmunta III Wazy wybita w 1594 r. w mennicy w Malborku. Nie dziwi obecność monet z czasów jagiellońskich, co związane jest z odbywającymi się od lat dwudziestych XV w. w Piotrkowie zjazdami rycerstwa, a potem szlachty na sejmy oraz okresem rozkwitu miasta. W tym historycznym miejscu odbyły się dwa hołdy złożone przez Wielkich Mistrzów Zakonu Najświętszej Marii Panny (Henryka Reussa von Plauen i Henryka Reiffin von Richtenberg) królowi Polski Kazimierzowi Jagiellończykowi w latach 1469 i 1470, a współgra z tymi wydarzeniami znalezisko półgrosza tego władcy przy Trakcie Wolborskim. To tutaj wybrani zostali podczas obrad sejmowych czterej królowie polscy z dynastii Jagiellonów: Jan Olbracht, Aleksander, Zygmunt I i Zygmunt II August (Rawita-Witanowski 2017: 82–99; 818), a pieniądze trzech pierwszych władców znaleziono podczas badań na ulicy Starowarszawskiej. Znaleziska licznych drobnych srebrnych

Ryc. 2. Plan Piotrkowa autorstwa Domenico Merliniego z 1786 r. z zaznaczonym miejscem pozyskania materiałów numizmatycznych i bulli Tudorów (Zbiory Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór Popielów, sygn. 204, k. 581–582).

monet Zygmunta III Wazy związane są z kolejnym okresem świetności miasta, czyli czasem Trybunałów Koronnych. Sądy te ustanowione przez króla Stefana Batorego odbywały się w Piotrkowie od 1578 do 1793 r. (II rozbiór Polski). Jesienią i zimą do miasta zjeżdżały liczne orszaki oraz całe rzesze ludzi towarzyszących dostojnikom kościelnym i możnym szlachcom ferującym wyroki w sprawach sądowych dla terenu Wielkopolski. O kontaktach handlowych z tamtego okresu mogą świadczyć dwa liczmany z miasta Norymbergii z 1587 i 1588 r., które trafiły zapewne razem z kupcami i modą na używanie pomocnych w rachunkach „mo siężnych żetonów”. Nieliczne są inne znaleziska numizmatów z państw i księstw sąsiednich, ale chronologicznie mieszczą się one w okresie świetności miasta w XVI i XVII w. Trafiły one do Piotrkowa w sakiewkach kupców z południa i zachodu (Węgry, Księstwo Legnicko-Brzeskie, Hanau Münzenberg, Pfalz Veldenz) lub też w kieszeniach żołnierzy szwedzkich okupujących miasto w okresie wojny polsko-szwedzkiej 1655–1660 r.

Bogaty zbiór numizmatów z badań przy ulicy Starowarszawskiej może stanowić dobre odniesienie do badań nad handlem i gospodarką, szczególnie biorąc pod uwagę okres dużego rozwoju i znaczenia historycznego miasta Piotrkowa. Może też stanowić materiał do analogii dla badań prowadzonych na terenie innych założeń urbanistycznych polskich miast.

Znalezisko bulli z herbem Tudorów

Wśród najciekawszych znalezisk odkrytych podczas badań wykopaliskowych prowadzonych do tej pory w Piotrkowie Trybunalskim wymienić należy zabytek odkryty w 2014 r. W warstwach ziemnych namuliska pod mostem na ulicy Starowarszawskiej udało się odkryć pozłacaną ołowianą pieczęć – bullę z widniejącym na niej herbem władających Anglią w XVI w. przedstawicieli rodu Tudorów. Sam zabytek jest kształtu owalnego z rozszerzeniem z jednej strony tworzącym „wstęgę” do zamocowania na dokumencie lub innym przedmiocie. Jednostronna bulla ma średnicę 3,7 cm, jej długość mierzona razem ze wstęgą wynosi 6 cm, zaś grubość 0,5–0,6 cm. Na pieczęci przy obrzeżu i na wstędze umieszczony został motyw roślinny w postaci wieńca i gałązek, a centralną część zajmuje ozdobna tarcza czteropolowa z widniejącymi naprzemiennie trzema liliami i trzema lwami.

Z uwagi na to, że dołączane do korespondencji między dworami dynastycznymi w XVI w. pieczęcie były zazwyczaj odlewane w wosku i odciskane stemplem oraz łączone do papieru za pomocą sznurka, należy zastanowić się, jakie zastosowanie miała bulla odkryta w Piotrkowie.

Najbardziej prawdopodobna jest teoria, że stanowiła ona zabezpieczenie jakiegoś towaru, pełniąc funkcję plomby. Z uwagi na materiał, z którego ją wykonano, a także widoczne ślady złocenia na pieczęci, musiała mieć specjalne zastosowanie

Ryc. 3. Bulla/pieczeń z herbem Tudorów odkryta w Piotrkowie Trybunalskim podczas nadzorów w 2014 r.

i stanowić zabezpieczenie kosztownego przedmiotu. Zachowana korespondencja między dworem Zygmunta I Starego a angielskim Henryka VIII Tudora wskazuje na dość częste kontakty między tymi władcami (*Acta Tomiciana* 1776). Możliwe jest, że wraz z listem od króla Henryka VIII przesłany był także jakiś podarunek, którego zawartość była zabezpieczona taką właśnie bullą.

Z całą pewnością poza kontaktami dyplomatycznymi prowadzone były ożywione kontakty handlowe. Z badań Maxima Mordovina z Dept. of Medieval Archaeology, Eötvös Loránd University w Budapeszcie wynika, że angielskie plomby towarowe z okresu Tudorów często są odnajdowane na terenie Kotliny Karpackiej (Mordovin 2020). Z obszaru Polski badacz wymienia zaledwie jedno

znalezisko okrągłej plomby z Gdańska datowanej na początek XVII w. Plomba ta, z centralnie umieszczonym herbem Tudorów, jest podobna do egzemplarza z Piotrkowa Trybunalskiego, jednak egzemplarz z Pomorza posiada dookoły napis: HONI SOEIT QUI MAL V PENCE. Taki sam napis zawierała plomba odkryta w Middelburgu w Holandii, gdzie znaleziono luźno jednostronny krążek ołowiany z herbem Tudorów, który datowany jest na XVI–XVII w.¹

Znalezisko z badań archeologicznych na ulicy Starowarszawskiej z całą pewnością jest wyjątkowe. Zarówno pod względem materiału, z jakiego wykonano pieczęć (pozlaczany ołów), jak i biorąc pod uwagę rzadkość występowania tego typu zabytków na terenie Polski, egzemplarz z Piotrkowa jest ważnym zabytkiem historycznym. Być może specjalistyczne badania metaloznawcze pozwolą pozyskać większą wiedzę o tym archeologicznym znalezisku.

Bibliografia

- Acta Tomiciana 1776 – Acta Tomiciana. Akta za Zygmunta I*, t. VII, 1528–1529, Z Biblioteki Poryckiej T. Czackiego, Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka.
- Andrzejewski A., Pietrzak J. (2008), Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego wiosną i jesienią 2005 roku w Piotrkowie Trybunalskim przy układaniu kanalizacji deszczowej na ul. Starowarszawskiej i Grodzkiej oraz Rynku Trybunalskim, jak również wymianie instalacji wodociągowej w Rynku Trybunalskim, Łódź (wydruk w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Baranowski J. (1964), Piotrków Trybunalski, woj. łódzkie. Ratusz, Warszawa (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Długoszewska W., Pietrzak J. (1996), Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1996 roku na dziedzińcu zespołu poklasztorного oo. jezuitów w Piotrkowie Trybunalskim, Łódź (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Dumez (2009), <https://www.dumez-numismatique.com/article.asp?langue=de&article=15416> (dostęp: 12 X 2023).
- Dutkowski J. (2010), *Aleksander III 1882–1894*, „Przegląd Numizmatyczny”, 4 (71), s. 45–49. http://www.bagseals.org/gallery/main.php?g2_itemId=35147 (dostęp: 2 IX 2023).
- Jakubowski W., Dutkowski J. (2014), *Monety Rosji od 1894–1918*, „Przegląd Numizmatyczny”, 2 (85), s. 45–49.
- Kopicki E. (1995), *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Zarząd Główny, Warszawa.
- Kopicki E. (2007), *Monety Zygmunta III Wazy*, Nefryt, Szczecin.
- Kurpiewski J. (1994), *Katalog monet polskich 1506–1573 (Zygmunt I Stary – Zygmunt II August – Bezkrólowie 1573)*, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Warszawa.

1 http://www.bagseals.org/gallery/main.php?g2_itemId=35147 (dostęp: 2 IX 2023).

- Marzęta D. (2020), *Ryga pod szwedzką okupacją (1621–1660) – dwie mennice*, <http://blognumizmatyczny.pl/2020/08/11/ryga-dwie-mennice-pod-szwedzka-okupacja-1621-1660/#more-5933> (dostęp: 11 X 2023).
- MaShops Coins2 2001–2023, <https://www.ma-shops.com/sesambestcoins/item.php?id=51237> (dostęp: 11 X 2023).
- MaShops Coins2 2001–2023, <https://www.ma-shops.co.uk/hardelt/item.php?id=50811> (dostęp: 11 X 2023).
- Mazurowski R., Nowakowski A. (1965), *Dzieje ratusza trybunalskiego w świetle wykopalisk*, „Gazeta Ziemi Piotrkowskiej”, 8–10, s. 4–5.
- Męclewska M., Mikołajczyk A. (1991), *Skarby monet z lat 1650–1944 na obszarze Polski. Inwentarz II*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Mordovin M. (2020), *English Cloth Trade and Cloth Seals in the 16th–17th C. Central and Eastern Europe*, Eötvös Loránd University, Budapest, <https://twitter.com/Csabrag/status/1251168561445232641> (dostęp: 2 IX 2023).
- Muzolf B. (1983), Wyniki badań archeologicznych na Starym Mieście w Piotrkowie Trybunalskim. Stanowisko ulica Pijarska oraz stanowisko Fara św. Jakuba. Sezony badawcze 1979–1982, 1984, Łódź (maszynopis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Muzolf B. (2001), *Piotrków „starożytny”*, „Spotkania z Zabytkami”, 9, s. 9–10.
- Numista1 2007–2023, <https://en.numista.com/catalogue/pieces131831.html> (dostęp: 11 X 2023).
- Numista2 2007–2023, <https://en.numista.com/catalogue/pieces198796.html> (dostęp: 11 X 2023).
- Numista3 2007–2023, <https://en.numista.com/catalogue/pieces22144.html> (dostęp: 11 X 2023).
- Pietrzak J. (2006), Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w 2005 roku na posesji Pijarska 4 w Piotrkowie Trybunalskim w związku z budową nowego Domu Zakonnego Towarzystwa Jezuitów, Łódź (wydruk w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Pietrzak J. (2007), Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w 2007 roku na dziedzińcu dawnego klasztoru pp. Dominikanek w Piotrkowie Trybunalskim, Łódź (wydruk w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Rawita-Witanowski M. (2017), *Monografia Piotrkowa Trybunalskiego*, oprac. P. Głowacki, Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Próchnika, Piotrków Trybunalski.
- Sawaniewicz M. (2023), *Katalog trojaków malborskich Zygmunta III Wazy*, Orneta.
- Spostrzeżenia archeologiczne zebrane w dobrach Kamieńsko i Ruszczyń, położonych w guberni i powiecie Piotrkowskim, oraz w samym Piotrkowie*, „Kłosy”, II V 1876 r., XXII, nr 567, s. 296–298.
- „Tydzień”, 8 VIII 1875, r. III, nr 26.
- Wolski C. (2016), *Miedziane szelągi Jana Kazimierza Wazy z lat 1659–1667*, Targi Lublin, Lublin.
- Ziętek J. (2006), *Skarby monet z powiatów piotrkowskiego i tomaszowskiego*, Wydawnictwo Muzeum, Piotrków Trybunalski.

- Ziętek J. (2013), Sprawozdanie z wyprzedzających badań wykopaliskowych na terenie posesji ulica Zamurowa 3 w Piotrkowie Trybunalskim, Piotrków Trybunalski (wydruk w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Ziętek J. (2014), Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z przebudową ulicy Starowarszawskiej na odcinku od ulicy Farnej do ulicy Jerozolimskiej z budową mostu i budową/przebudową niezbędnej infrastruktury na działkach oznaczonych numerami ewidencyjnymi: 127, 183, 88, 90, 147, 130, 138, 148, 33/2, 89/2 i 122, obręb 21 w Piotrkowie Trybunalskim, Piotrków Trybunalski (wydruk w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi).
- Ziółkowska G., Ziółkowski M. (2009), *Późnośredniowieczny Piotrków w świetle badań archeologicznych*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 10, s. 9–25.

Summary

Piotrków Trybunalski played a significant role in the history of Poland: it was the seat of kings, parliaments and crown tribunals. The first documented archaeological discoveries date back to the 2nd half of the 19th century, whereas more substantial archaeological work has been carried out since the 1960s. The archaeological monitoring carried out in 2014 in Starowarszawska Street, part of the Wolbórz Route, produced some interesting finds. Almost 200 coins (15th to 20th c.) and a bulla – a gilded lead seal with the arms of the Tudors – were recovered from beneath the bridge on the Strawa River. The coins included primarily those of the Polish Kings (from Władysław III of Poland to Stanisław August Poniatowski). The hoard is the largest collection found during the archaeological digs within Piotrków. As for the seal of the Tudors, it may be assumed that given its ornamentation and special gilded finish it was not a commercial one. Instead, it might have served as a security feature for a special gift presented by the Henry VIII's court to Polish king Sigismund I.

Keywords: Piotrków Trybunalski, coins, bulla, seal, the Tudors, the Jagiellonians

Jacek Ziętek

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim
e-mail: j.zietek@piotrkow-tryb.ap.gov.pl

Angelika Błazejewska

 <https://orcid.org/0009-0008-2085-8078>

Finds of Gold and Silver Ornaments of the People of the Wielbark Culture From the Area of the So-Called Eastern Zone of the Przeworsk Culture

Znaleziska złotych i srebrnych ozdób ludności kultury wielbarkskiej
z terenów tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej

Abstract: This paper presents finds of gold and silver ornaments characteristic of the Wielbark culture, originating from the eastern zone of the Przeworsk culture. The distinctiveness of the areas on the right bank of the Vistula occupied by the people of the Przeworsk culture has been repeatedly emphasised in the literature. This distinctiveness primarily manifests in a unique style, combining features typical of the Przeworsk culture with elements derived from other cultural areas, such as the Wielbark culture. The exceptional craftsmanship of goldsmiths is most evident in women's ornaments, specifically in various forms of pendants and bracelets. The article provides descriptions of fifteen gold and electrum ball and pear-shaped pendants, focusing on their internal variations and decorative elements like granulation or filigree. Additionally, the findings of bracelets from the discussed area are briefly outlined. The issue of sourcing non-ferrous metals required for crafting these ornaments is also explored. No out-

crops of these materials were identified in the area occupied by the Wielbark and Przeworsk cultures. It is highly likely that these materials were obtained from the territories of the Roman Empire. However, it remains uncertain whether Roman coins could have been a source of these metals, considering the varying purity levels of coins during different emperors' reigns. The identification of gold and silver objects within the grave goods of these cultures is hindered by the funeral practice of corpse-burning commonly employed during that era. Most findings exist in the form of small molten metal lumps, making identification impossible. Research and experiments involving the cremation of funeral pyres with grave goods have demonstrated that small non-ferrous metal ornaments almost entirely vanish, either fusing with the funeral pyre or melting to the point of becoming imperceptible. This underscores the possibility of such materials being present in the studied grave sites.

Keywords: Wielbark culture, eastern zone of the Przeworsk culture, Roman empire, gold, silver, ornaments

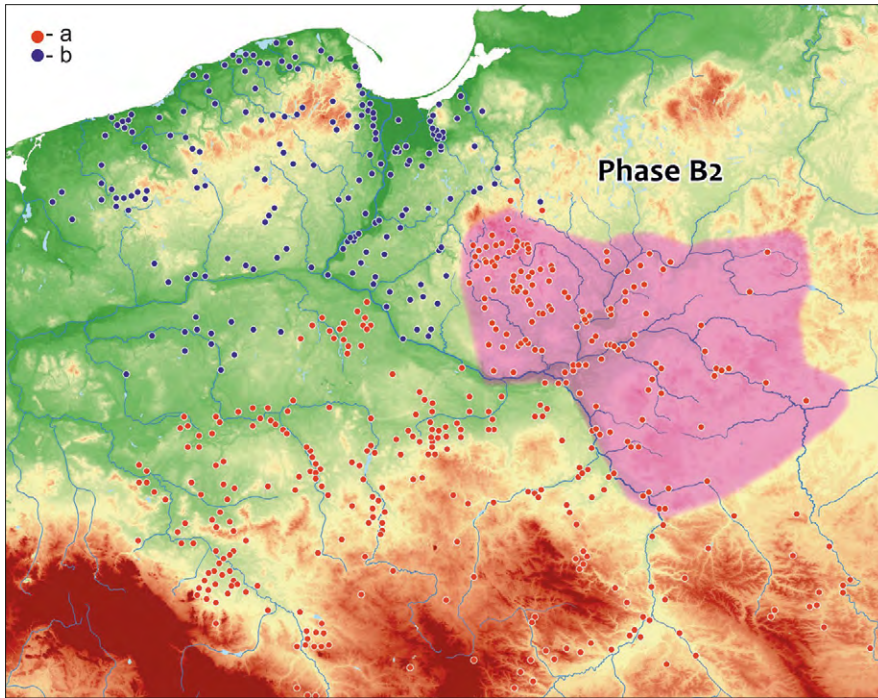

Fig. 1. Sites of the Przeworsk (a) and Wielbark (b) cultures dated to phase B2, with an approximate extent of the eastern zone of the Przeworsk culture (according to Andrzejowski 2020, Fig. 1:10).

The distinctiveness of the areas on the right bank of the Vistula occupied by the people of the Przeworsk culture has been repeatedly noted in the literature. Initially, the focus was primarily on the qualitative aspect, which was related to the small source base. A breakthrough came with the studies of Teresa Dąbrowska, in which she draws attention to the external links between the eastern Przeworsk areas (Dąbrowska, Pozarzycka-Urbańska 1978; Dąbrowska 1981a; 1981b). The territory of the northern part of right-bank Mazovia, occupied in the early phase of the younger pre-Roman period by the people of the Przeworsk culture, was defined by Jacek Andrzejowski as the eastern zone of the Przeworsk culture. The aforementioned distinctiveness is mostly evident in a specific style, combining features typical of the Przeworsk culture with elements derived from other cultural areas. Influences from the Wielbark culture environment undoubtedly played a major role here; however, West Scandinavian, Elbe River, and West Baltic influences are also clear (Andrzejowski 2001; 2020; Madyda-Legutko et al. 2021: 91; Ołędzki 2022: 71). During the B1 phase, the new stylistic trend associated with Roman influences has a strong effect on many areas, unifying the inventory of the

Przeworsk culture throughout its entire territory. Even then, manifestations of the distinctiveness of the eastern zone of the Przeworsk culture are visible (Andrzejowski 2001: 50). This distinctiveness becomes more pronounced from the end of phase B1 and continues until the end of phase B2 and the beginning of C1a. As in the Wielbark culture, in stylistic terms, in the discussed part of the range of the Przeworsk culture we are dealing with the youngest horizon of the Early Roman period (Andrzejowski 2001: 51).

Analysis of individual categories of artefacts was necessary to try to define the so-called eastern zone. The first group of finds consists of clasps, which, due to their great morphological diversity and abundance, are a very good starting point for stylistic and statistical analyses. The costume of the Przeworsk culture people is dominated by iron items, with fibulae being the most numerous. In the B2 phase, we note the emergence of a local style and the production of iron ornaments. However, in the necropolises of the eastern zone, bronze clasps prevail (Andrzejowski 2001: 61). The second group of finds comprises ornaments such as banded pendants made of glass balls, shells, seeds, nuts, and beads, which are typical of Wielbark female costume (Blume 1912: 95; Dąbrowska 1981a: 49; Grabarczyk 1983: 21). Specific ornaments of the eastern zone of the Przeworsk culture are triangular pendants made from a double-folded bronze plate, plain or decorated with embossed studs, with ends coiled into a spring-like fastening. Finds of spherical and inversely pear-shaped gold pendants are also known (Andrzejowski 2001: 69, 70). Other unusual elements of necklaces are spirals made from bronze or occasionally silver wire. The appearance of these ornaments in the eastern Przeworsk zone may be the result of an association with West Baltic areas (Moora 1938; Nowakowski 1983; Michelbertas 1986) or Zarubintsy areas (Kucharenko 1964; Maksimov, Rusanova 1993). Large bronze beads adorned with ritual patterns or embossed studs have been discovered in several cemeteries. They are found in collections of the so-called baroque Wielbark style. Similar specimens made of gold or silver plate are found in western Scandinavia, mainly on Bornholm (Andersson 1995). Early Roman gold pendants, silver pendants, and silver filigree beads are also known from the eastern zone. From Kamieńczyk comes a silver capsule pendant decorated with filigree, entirely unique in the Przeworsk culture (Raddatz 1996). Ornaments made of precious metals were most likely much more numerous, given the number of melted gold and silver nuggets, impossible to identify at present, found at the sites in the inventory.

Glass beads, made of faience or multicoloured glass, were important elements of the East Przeworsk necklaces. The S-shaped buckles used to fasten necklaces were undoubtedly borrowed from the Wielbark culture (Andrzejowski 2001: 70). The eastern zone of the Przeworsk culture is also the source of such finds as bar bracelets made of bronze, decorated in a similar way to the Wielbark specimens. The great interest in and the adaptation of bracelets in East Przeworsk fashion

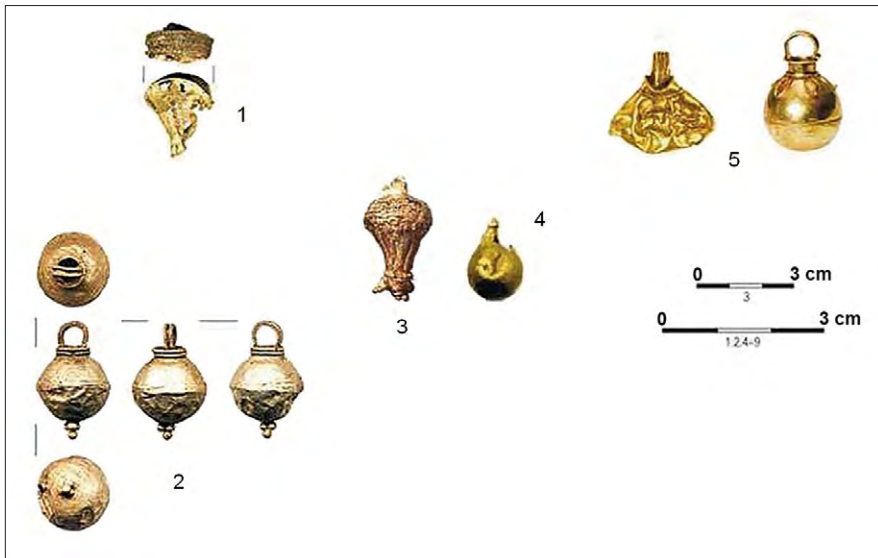

Fig. 2. 1 – Inversely pear-shaped pendant, Opatów, Kłobuck District; 2 – Type Ia spherical pendant, Prusiek, Sanok District; 3 – Inversely pear-shaped pendant, Łączany, Radom District; 4 – Type Ib1 spherical pendant, Oblin, Garwolin District; 5 – Spherical pendant, Nadkole, Węgrów District (according to Madyda-Legutko et al. 2010, Fig. 1: 2).

in the B1 phase is evidenced by a local variant of the so-called Kamieńczyk-type bracelets made of iron, derived from simpler Wielbark forms ending with beads (Dąbrowska 1981a; Andrzejowski 1994). The high incidence of bronze pins is also clearly noticeable. They are mostly concentrated between the Wkra and lower Bug, mainly in the B2 phase. One silver specimen is also known from Nadkole (Andrzejowski 2001: 74). The third category of artefacts includes belt elements. In the eastern zone of the Przeworsk culture, bronze belt elements are found in large numbers, including strongly profiled belt ends and so-called link joints. Bronze link joints, consisting of a ring, sometimes profiled, equipped with two or one strap ferrules (Madyda 1977: 388), appear exclusively in the B2 phase, typically alongside bronze profiled belt ends and belt appliqué (Madyda-Legutko 1984). The extent of the occurrence of link joints and the context of these finds indicate that they were typical elements of East Przeworsk women's belts at the time (Andrzejowski 2001: 74). The fourth category is armament. Due to the strong uniformity of weaponry of the Przeworsk culture people, it is difficult to identify potential regionalisms here. However, it is possible to point out some characteristic elements concentrated in the areas east of the Vistula, such as spearheads of polearms decorated on the leaf with a specific motif of punched triangles, usually in the so-called negative arrangement. This decoration resembles the Wielbark ornamentation of

ceramics in the form of alternately rough and smooth fields, with the triangle motif dominating (Kaczanowski, Zaborowski 1988; Czarnecka 2014: 189). In the eastern zone of the Przeworsk culture, rare iron shield bosses of the Jahn 7 type with an edge bound by bronze sheet are concentrated. Bronze-clad iron shield bosses are quite common in the coastal and West Scandinavian areas (Zieling 1989). It can be assumed that the East Przeworsk specimens are imports or imitations of the shield bosses of the Wielbark culture (Kaczanowski, Zaborowski 1988; Czarnecka 2014). The attachment of iron shield bosses and holders with iron or bronze rivets is also common. The majority of the oldest Przeworsk encrusted spearheads also come from the East Przeworsk zone (Kaczanowski 1988).

The funeral rites of the zone in question are also worth noting. A local adaptation of Wielbark customs appears to be the absence of weapons in the early Roman graves of the Niedzica and Mława clusters (Okulicz 1965; 1983; Godłowski 1985). In the rest of the East Przeworsk areas, male burials are similar to the general Przeworsk standards. Interesting, albeit challenging to interpret, is the presence of various types of stone structures in many necropolises in northern and eastern Mazovia, often associated with burial structures (Okulicz 1970). These structures appear in phase B1 and last throughout phase B2, but most of them have not been studied (Andrzejowski 2001: 82). In phases B2c – B2/C1a, i.e., at the end of the existence of the eastern zone of the Przeworsk culture, there is an increase in the number of poorly equipped pit burials, which is also typical of Wielbark cemeteries in this zone (Dąbrowska 1981a).

The artistic craftsmanship known from the areas of the Wielbark culture reached a particularly high level. This artistry is best seen in the various forms of women's jewellery such as serpentine bracelets, S-shaped buckles, and various types of pendants. They are made from bronze but also from precious metals such as gold and silver, using a variety of jewellery techniques (Tuszyński et al. 2016: 7). In contrast, the Przeworsk culture is considered to be a unit devoid of striking and numerous ornamental finds (Godłowski 1981: 90–105). Undoubtedly, this has to do with the funerary ritual practice of corpse burning, which is associated with the intentional destruction and burning of grave goods. However, as already mentioned, the eastern zone of the Przeworsk culture shows a variety of forms of ornaments made of precious metals, with stylistic references to the environment of the Wielbark culture during the development of the so-called Baroque style (Andrzejowski 2001: 67–74; Madyda-Legutko et al. 2010: 1).

Among the gold ornaments found at the sites of the eastern zone of the Przeworsk culture there are spherical pendants from graves with a female model of goods, e.g., from Kamieńczyk, Wyszaków District, from grave no. 54 (Dąbrowska 1997: 20), from Nadkole, Węgrów District, from graves no. 44B and no. 121 (Andrzejowski 1998: 27, 45), from Piastów, Przasnyk District, from grave no. 15

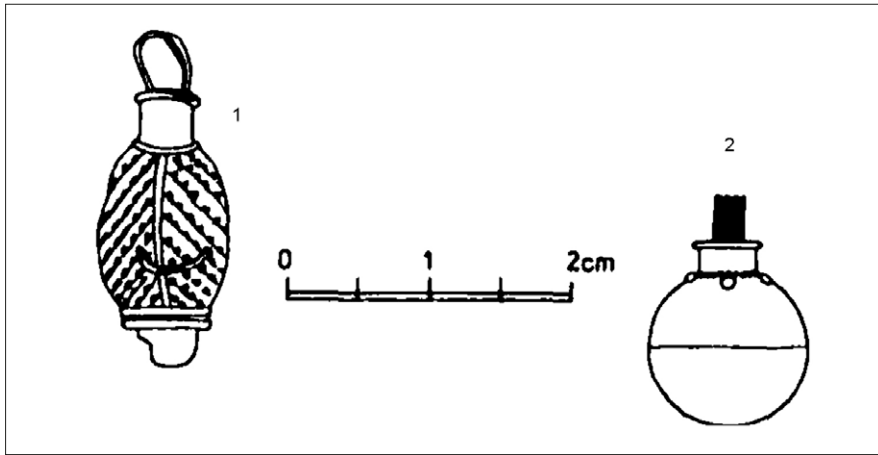

Fig. 3. 1 – Type 1 spherical pendant, Piastów, Przasnyk District; 2 – Type Ib1 spherical pendant, Grodzisk Mazowiecki, Białobrzeg District (according to Kokowski 1991, Fig. 5: 116).

(Peiser 1916: 6, 8), from Tuchlin, Wyszaków District, from grave no. 3 (Okuliczowa 1964: 373), as well as from Prusiek, Sanok District, from objects no. 10 and no. 22 (Madyda-Legutko et al. 2010: 3). Most likely, a pendant made of electrum comes from the cemetery in Modła, Mława District, from grave no. 96 (Grzymkowski 1986: 249). A single specimen of such a pendant is also known from grave no. 23 in the cemetery in Grodzisk Mazowiecki, Białobrzeg District, located on the left bank of the Vistula (Barankiewicz 1959). There are also known specimens from graves with a male model of goods, e.g. from Kamieńczyk, Wyszaków District, from grave no. 232 (Dąbrowska 1997: 52), from Oblin, Garwolin District, from grave no. 26b (Czarnecka 2007: 17), and from Orońsk, Szydłowiec District (from a grave without a number) made from electrum (Kokowski 1991: 108–109).

There are also specimens of inversely pear-shaped pendants, very rare in the Przeworsk culture. It cannot be ruled out that such a specimen may have been found in object no. 10 in Prusiek, however, due to its state of preservation, it is difficult to determine whether it is a spherical pendant or an inversely pear-shaped one (Madyda-Legutko et al. 2010: 6). Other specimens come from necropolises located west of the middle Vistula River: from Chmielów Piaskowy, Ostrowiec District, from grave no. 39 (Godłowski, Wichman 1998: 57), from Łączany, Radom District, from grave no. 43 (Bujakowska 2004: 330–331), and from Opatów, site 1, Kłobuck District, from grave no. 827 (Godłowski 1970: 250).

Among the mentioned golden spherical pendants, there is noticeable diversity in terms of structural details and decorations. Exemplars with a spherical, undecorated body of type Ia according to A. Kokowski's classification (1991) come from Kamieńczyk (grave no. 54 and grave no. 323), Nadkole (grave no. 44B), Prusiek

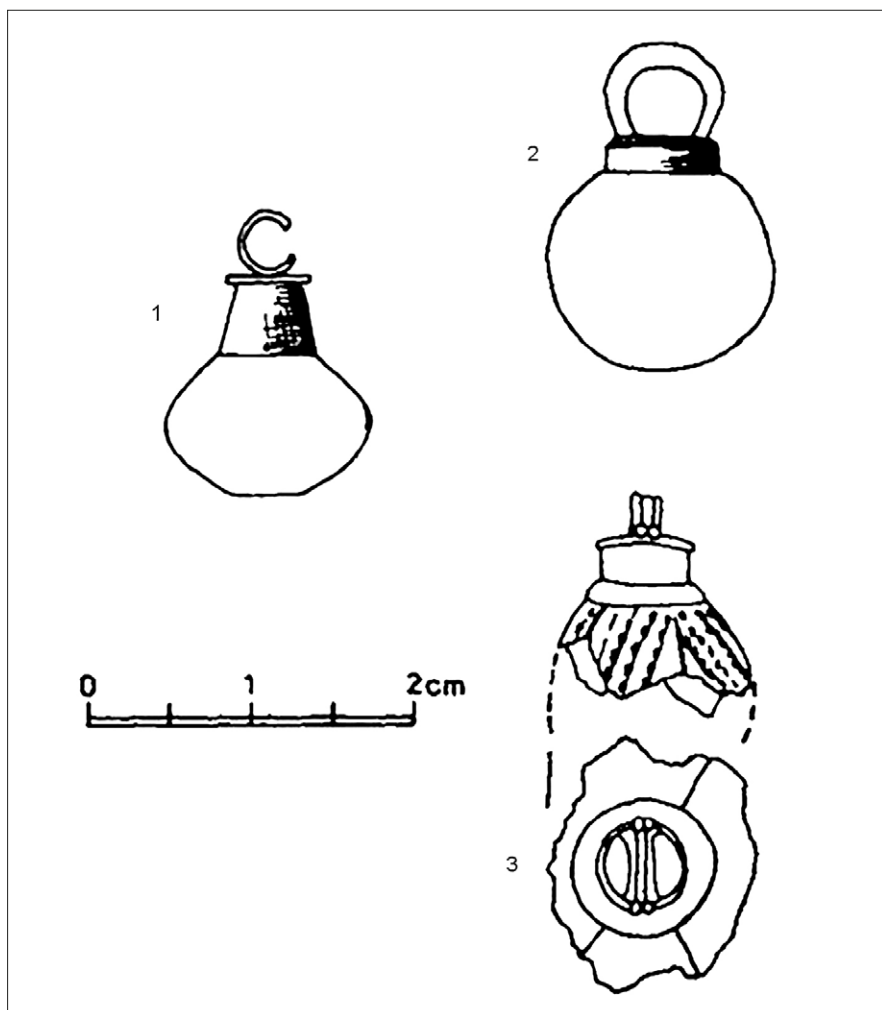

Fig. 4. 1 – Type Ib1 pendant, Modła, Mława District; 2 – Type Ib2 pendant, Opatów, Kłobuck District; 3 – Pendant of unspecified type, Tuchulin, Wyszaków District (according to Kokowski 1991, Fig. 6: 119).

(grave no. 22), and Opoka (grave no. 72). The gold pendant from Dobra, which features decoration made with granulation, also refers to them (Madyda-Legutko et al. 2010: 4). The specimens from Orońsk (a grave without number) and from Piastów (grave no. 1) are close to type Ia, with the specimen from Piastów distinguished by its nearly cylindrical body. The remaining gold pendants belong to type Ib1 according to A. Kokowski's classification (1991), i.e. Oblin (grave no. 26b), Modła (grave no. 96), Nadkole (grave no. 121), and Grodzisko Mazowieckie, capital

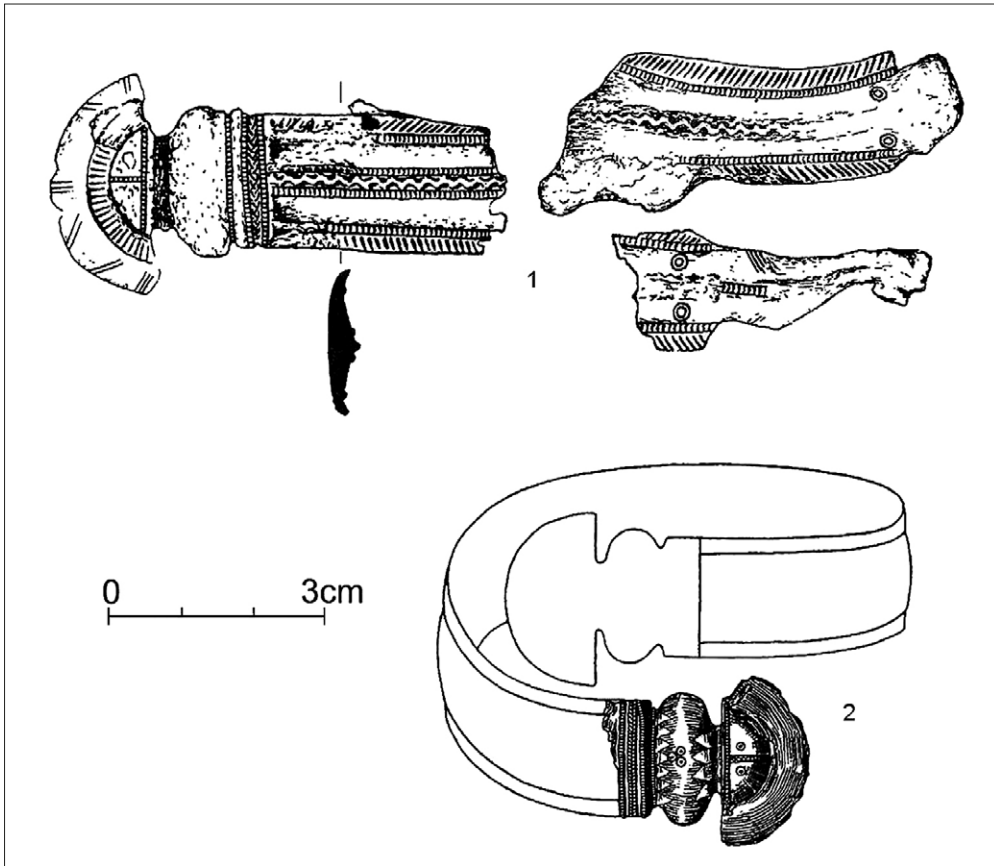

Fig. 5. Pomeranian-type serpentine bracelets: 1 – Kietrz, Głubczyce District; 2 – Dobra, Oleśnica District (according to Madyda-Legutko et al. 2021, Fig. 2: 92).

of the District (grave no. 23). It is also worth examining the decorations of the loops on several specimens. The loop of the Oblin specimen and the Grodzisk Mazowiecki artefact are decorated with granulation, while the loop of the Modła pendant is incised with filigree. In the case of the pendant from Nadkole (grave no. 121), the body is decorated with wire applications and granulation, while the loop is decorated with two strands of filigree (Madyda-Legutko et al. 2010: 4). Also from Kamięczyk (grave 105) comes a silver capsule pendant decorated with filigree (Raddatz 1996: 247).

Occasional elements typical of the Wielbark culture are also found outside the eastern zone, in the western part of the Przeworsk culture's range, such as the specimen from Dobra. This inventory also included a fragment of a silver, gilded serpentine bracelet (Pescheck 1939: 318; Andrzejowski 1994: 322). Also noteworthy

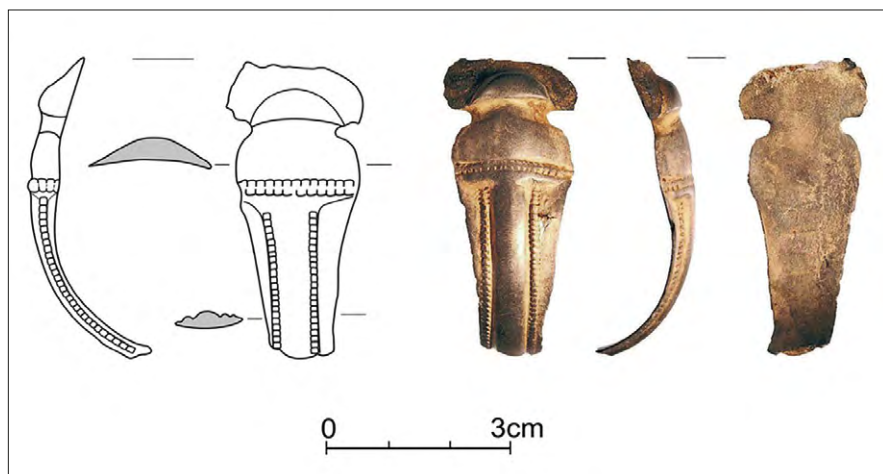

Fig. 6. Silver serpentine bracelet of the Pomeranian type, Jurowce, Sanok District (according to Madyda-Legutko et al. 2021, Fig. 1:90, fig. and photographs by P.N. Kotowicz).

is grave no. 39 from Chmielów Piaskowy (Godłowski, Wichman 1998: 36), in which, in addition to a gold inversely pear-shaped pendant, a fragment of a gold *lunulae* pendant was found (Madyda-Legutko et al. 2010: 7).

What sets apart the women's fashion in the eastern Przeworsk zone from the rest of this culture are the bracelets. Their number found in the East Przeworsk area exceeds many times the number discovered outside this zone. Bar bracelets, found from the B₁ phase to the B₂/C₁ phase, account for 80% of all early Roman finds from the area of the Przeworsk culture. One silver specimen is known from grave no. 11a/69 from Pajewo-Szwelice, Ciechanów District (PMA IV/323). The serpentine bracelets of the Pomeranian variety, characteristic of the Wielbark culture, are spread evenly across the area of the Przeworsk culture, and the eastern zone does not stand out in any way in this respect. At least twenty-one finds of Pomeranian-type serpentine bracelets or their fragments discovered at 18 sites are currently known from the area of the Przeworsk culture (Madyda-Legutko et al. 2021: 91, 95–96). Nine bronze specimens come from the Mazovian area, including Kamieńczyk, Niedanowo, and Nadkole. Seven specimens were discovered in central Poland, three of which were silver: Górki Pełcawskie, Łęczyca District, Łódź Province, a grave (object no. 1015), a pair of silver bracelets, Mnich, Kutno District, Łódź Province, site 1, cobbles/2011 research, silver, type IIB (Olędzki 2015: 293, 298, 299, 301; Madyda-Legutko et al. 2021: 93, 95). From other areas of the described culture come five silver bracelets, including two decorated with gold: Dobra, Oleśnica District, Lower Silesia Province, a grave, silver decorated with

gold foil, type IV (Pescheck 1939: 42, 317, 318, Fig. 35: 8; Andrzejowski 1994: 337, Fig. 8; Olędzki 2015) Jadowniki Mokre, Tarnów District, Lesser Poland Province, “Zaurbanie” site, a loose find, silver (unpublished material, the collection of the Institute of Archaeology, Jagiellonian University; Olędzki 2015: 301), Jurowce, Sanok District, Subcarpathia Province, a loose find, silver, type IIIB (Madyda-Legutko et al. 2021: 95), Kietrz, Głubczycki district, Opole Province, site 1, grave no. 1563, silver decorated with gold filigree, type IVC (Gedl 1988: 155, Fig. 32a–c; Andrzejowski 1994: 337, Fig. 8; Olędzki 2015: 301), Przysieka Stara, Kościan District, Greater Poland Province, a loose find, silver, type II–IV (Kmieciński 1962: 171; Andrzejowski 1994: 337, Fig. 8; Olędzki 2015: 301).

So far, no exploited outcrops or other sources of extraction of non-ferrous metal ores have been identified either in the area of the Wielbark culture or other cultural units in the Polish lands of the Roman period. This suggests the need to import the necessary material most likely from the Roman Empire and its provinces. It has been indicated more than once in the literature that the raw material necessary for ornaments came from melted coins or scrap metal vessels from the Roman Empire (Bezenberger 1904: XVIII; Wielowiejski 1960: 52; Natuniewicz-Sekuła 2020: 105). However, the use of Roman coins as raw material is still quite controversial. Such a use cannot be completely ruled out, but the percentage of precious metals in each denomination must be kept in mind (Natuniewicz-Sekuła 2020: 105). The share of precious metal depended on the political and economic situation in the Empire and the reforms introduced. During the reign of Nero (54–68 AD) the highest share of silver was recorded at around 92%, during the reigns of Antoninus Pius (138–161 AD) and Marcus Aurelius (161–180 AD) it was already 76%, and during the reign of Septimius Severus (193–211 AD) around 46% (Gitler, Ponting 2003: 31). Such low silver contents are not recorded in the metallographic analyses carried out on ornaments from the Wielbark culture, e.g., at the Weklice site. High-grade 900–980 gold and 920–980 silver are found there. Nor do we have any evidence or information about the ability of barbarians to refine precious metals. Traces of cupellation (cleaning scrap silver to obtain 99% of its content) are very well attested in the Roman *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten) (Rehren 2003: 211–140). Given the great practical knowledge of the goldsmiths of the time, they were able to properly group the raw materials available in terms of quality, which they certainly did with coins as well, choosing older, better quality denominations for the production of ornaments (Natuniewicz-Sekuła 2020: 106). The origin and sourcing of raw material by the *Barbaricum* people remains an open question and requires further research, including extremely helpful metallographic analyses.

The cremation burial ritual effectively makes it difficult to record metal artefacts among grave goods. This is no different for precious metals such as gold and silver. Most finds are in the form of melted nuggets, sometimes impossible to interpret

and classify. Smaller nuggets most likely come from melted inlays, while larger nuggets may be the remains of whole objects. In 2000 and 2001, the Centre for Experimental Archaeology and Museum of Pedagogy (ZEAM) LDA in Mansfeld/Südharz prepared a series of four funeral pyre experiments to try to answer as many questions as possible about cremation in the Roman period. The primary focus was on understanding the cremation process and its impact on the grave goods.

For experiment number 3, in addition to the animal carcass imitating human remains, grave goods typical of Roman burials were added. The bone items were fragmented and bent, the silver ornaments were severely deformed and melted together, but recognisable. Iron items could only be captured with an X-ray image, precious and base metal alloys resembled glass. The silver clasp was completely melted, with only a few small lumps of silver remaining (Becker et al. 2005: 106). The gold elements shrank and the silver elements formed small balls. In this form, the metals fused with the wood/coal of the funeral pyre or covered the other items. It should also be considered that not all of the funeral pyre's contents are placed in the urn, and as a result, some materials, especially the finer ones, elude our detection. Settling in the form of microscopic dust on bones, ceramics, and metals, they are invisible to us. For this reason, we often overlook the fact that there may have been gold objects among the grave goods (Becker et al. 2005: 149–150). The researchers' conclusions about the behaviour of different metals were as follows: for metal objects, only those made of bronze and iron have a good chance of surviving a fire undamaged or slightly deformed. In the case of other metals, there is a risk of complete destruction due to the low melting point. However, no rule can be observed according to which these objects melt or remain intact. Metals and also fragments of semi-precious stones become microscopically unrecognisable (Becker et al. 2005: 155). Thanks to such experiments, we realise that the absence of gold objects in the grave goods of cremation graves cannot be completely ruled out. Perhaps many of the graves examined so far contained small gold ornaments that were completely melted or fused with the burial pile and are not detectable to us, which could likely lead to different conclusions and hypotheses on multiple occasions.

Undoubtedly, the eastern zone of the Przeworsk culture is rich in numerous ornaments associated with the Wielbark culture. This undeniably indicates the significant influence of this cultural unit on the area inhabited by the people of the Przeworsk culture. The high level of skill among local goldsmith-artists did not go unnoticed and enjoyed considerable popularity, perhaps even more so than what we can observe in the archaeological record, given the destructive nature of the funeral pyre. The absence of traces of non-ferrous metal outcrops and the still not entirely clear means by which the raw material was procured open up a broad avenue for discussion. Metallographic analysis, which is slowly becoming a standard in excavations, may prove to be indispensable in this context. However,

the source base is still limited, and further analyses of new discoveries, as well as those unearthed earlier, which currently often form the basis of our hypotheses and speculations, are needed.

Bibliography

- Andersson K. (1995), *Romartida guldsmede i Norden. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper III*, Aun 21, Uppsala.
- Andrzejowski J. (1994), *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, [in:] *Kultura przeworska*, vol. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, p. 317–341.
- Andrzejowski J. (1998), *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Wydawnictwo Secesja, Kraków (Monumenta Archaeologica Barbarica, 5).
- Andrzejowski J. (2001), *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, “Wiadomości Archeologiczne”, 54.1–2 (1995–1997) (= *Kultura wielbarska a wschodnia strefa kultury przeworskiej*), p. 59–87.
- Andrzejowski J. (2020), *The Eastern Zone of the Przeworsk culture – and what it comprehends*, “Acta Archaeologica Carpathica”, 55, p. 9–38, <https://doi.org/10.4467/00015229AAC.20.002.13507>
- Barankiewicz B. (1959), *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim*, “Materiały Starożytne”, 5, p. 191–231.
- Becker M., Döhle H., Hellmund M., Leineweber R., Schafberg R. (2005), *Nach dem Großen Brand Verbrennung auf dem Scheiterhaufen – ein interdisziplinärer Ansatz*, “Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, 86, p. 63–195.
- Bezenberger A. (1904), *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*, Verlag von Gräfe und Unzer, Königsberg.
- Blume E. (1912), *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, vol. 1, C. Kabitzsch, Würzburg.
- Bujakowska B. (2004), *Łączany, pow. radomski, woj. mazowieckie*, [in:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Chr. Leiber (ed.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 8 marca – 16 czerwca 2004. Katalog wystawy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej; Państwowe Muzeum Archeologiczne, Lublin–Warszawa, p. 330–331.
- Czarnecka K. (2007), *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*, Państwowe Muzeum Archeologiczne; Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, Warszawa (Monumenta Archaeologica Barbarica, 13).
- Czarnecka K. (2014), *Północne nawiązania w uzbrojeniu kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich. Dwa ciekawe groby z bronią z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński*, [in:] R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak (ed.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*, Towarzystwo Historyczne “Historia Iagellonica”, Kraków, p. 101–110.
- Dąbrowska T. (1981a), *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, “Wiadomości Archeologiczne”, 45.1, p. 45–58.

- Dąbrowska T. (1981b), *Przeworsk culture and Wielbark culture in Mazovia and Podlasie*, [in:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Słupsk, p. 111–125.
- Dąbrowska T. (1997), *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Wydawnictwo Secesja, Kraków (Monumenta Archaeologica Barbarica, 3).
- Dąbrowska T., Pozarzycka-Urbańska A. (1978), *Wyniki prac wykopaliskowych na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kamieńczuku, woj. Ostrołęka*, "Sprawozdania Archeologiczne", 30, p. 151–174.
- Gedl M. (1988), *Obiekty z okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku w Kietrzy, woj. Bytche way*, [in:] M. Gedl (ed.), *Scripta Archaeologica*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków (Uniwersytet Jagielloński, Varia, 231), p. 119–198.
- Gitler H., Ponting M. (2003), *Silver Coinage of Septimius Severus and his family, 193–211 AD. A study of the chemical composition of the Roman and Eastern issues*, Ennerre, Milano (Galux, 16).
- Godłowski K. (1970), *Discovery of further graves in the cemetery of Lusatian culture and the period of Roman influence in Opatów, district. Kłobuck*, "Sprawozdania Archeologiczne", 22, p. 243–251.
- Godłowski K. (1981), *Kultura przeworska*, [in:] J. Wielowiejski (ed.), *Prahistoria ziem polskich*, vol. v, *Późny okres lateralski i okres rzymski. Opracowanie zbiorowe*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, p. 57–135.
- Godłowski K. (1985), *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Godłowski K., Wichman T. (1998), *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, Wydawnictwo Secesja, Kraków (Monumenta Archaeologica Barbarica, 6).
- Grabarczyk T. (1983), *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Grzymkowski A. (1986), *Wstępne wyniki badań na birtualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów*, "Sprawozdania Archeologiczne", 38, p. 223–258.
- Kaczanowski P. (1988), *Chronologia inkrustowanych grotów broni drzewcowej z okresu wpływów rzymskich z obszaru europejskiego Barbaricum*, [in:] M. Gedl (ed.), *Scripta Archaeologica*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków (Uniwersytet Jagielloński, Varia, 231), p. 51–77.
- Kaczanowski P., Zaborowski J. (1988), *Bemerkungen über die Bewaffnung der Bevölkerung der Wielbark-Kultur*, [in:] *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, vol. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, p. 221–239.
- Kmieciński J. (1962), *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Kokowski A. (1991), *Grób wojownika kultury przeworskiej z Orońska w woj. radomskim*, "Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica", 12, p. 105–133, <https://doi.org/10.18778/0208-6034.12.07>
- Kucharenko Ju.V. (1964), *Zarubineckaja kul'tura*, Archeologija SSSR D1-19, Moskwa.
- Madyda R. (1977), *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim*, "Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", 4, p. 351–409.

- Madyda-Legutko R. (1984), *Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów*, "Przegląd Archeologiczny", 31, p. 91–133.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. (2010), *Złote wisioriki z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, gm. Sanok*, [in:] A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster (ed.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego; Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, Łódź–Warszawa (Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina, 2), p. 387–395.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Kotowicz P.N. (2021), *W cieniu góry Wroczeń. Znaleźzisko fragmentu pomorskiej bransolety węzowatej z miejscowości Jurouwe, pow. sanocki*, [in:] A. Michałowski, M. Brzostowicz, M. Kaczmarek, A. Strobin (ed.), *Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnodziejowe. Księga dedykowana Profesorowi Henrykowi Machajewskiemu z okazji 70. urodzin i 50 lat pracy archeologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań, p. 89–100.
- Maksimov E.V., Rusanova I.P. (1993), *Zarubineckaja kul'tura*, [in:] *Slavjane i ich sosedi v konce I tysjačelietija do n.ė. – pervoj polovine I tysjačelietija n.ė.*, Archeologija SSSR, Moskva, p. 20–39.
- Michelbertas M. (1986), *Senasis geležies amžius Lietuvoje*, Mokslas, Vilnius.
- Moora H. (1938), *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr.*, vol. II, Mattiesen, Tartu.
- Natuniewicz-Sekuła M. (2020), *Złotnictwo społeczności kultury wielbarskiej ze szczególnym uwzględnieniem wybranych zabytków z cmentarzyska w Weklicach*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Nowakowski W. (1983), *Kultura bogaczewska na Pojezierzu Mazurskim od schyłku późnego okresu przedrzymskiego do starszej fazy późnego okresu wpływów rzymskich. Próba analizy chronologiczno-kulturowej*, "Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", 7.
- Okulicz J. (1965), *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych (a manuscript of a doctoral dissertation in the Institute of Archaeology and Ethnology PAS, Warszawa)*.
- Okulicz J. (1970), *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, "Archeologia Polski", 15, p. 419–491.
- Okulicz J. (1983), *Cmentarzyska z okresu rzymskiego na „Łysej Górze” i „Zwierzyńcu” w Gródkach w województwie ciechanowskim*, "Rocznik Olsztyński", 14/15, p. 73–189.
- Okuliczowa Ł. (1964), *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tuchlinie, pow. Wyszaków*, "Wiadomości Archeologiczne", 30.3–4, p. 372–387.
- Olędzki M. (2015), *Cmentarzysko w Mnichu koło Kutna (stan. 1) i jego kulturowe tło*, [in:] M. Fudziński, H. Paner (ed.), *Kontakty ponadregionalne kultury wielbarskiej. Przemiany kulturowe w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu*, Muzeum Archeologiczne, Gdańsk, p. 289–310.
- Olędzki M. (2022), *Plemienny świat Germanów*, Stara Szufłada, Chrzan.
- Peiser F.E. (1916), *Das Gräberfeld von Pajki bei Praßnitz in Polen*, Gräfe und Unzer, Königsberg.
- Pescheck Ch. (1939), *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien 100 vor bis 200 nach Christus*, C. Kabitzsch, Leipzig.
- Raddatz K. (1996), *Der 'Alte See' bei Butzke, ein Opferplatz urgeschichtlicher Zeit im östlichen Pommern*, "Jahrbuch des Römische-Germanischen Zentralmuseums Mainz", 41.1 (1994), p. 231–295.

- Rehren Th. (2003), *Crucibles as reaction vessels in ancient metallurgy*, [in:] P. Craddock, J. Lang (ed.), *Mining and Metal Production Through the Ages*, British Museum Press, London, p. 208–215.
- Tuszyński M., Strobin A., Strobin J. (2016), *Rzemieślnicy czy artyści? Ozdoby kobiece z Pomorza u schyłku starożytności. Katalog skrócony wystawy*, Muzeum Archeologiczne, Gdańsk, p. 10–29.
- Wielowiejski J. (1960), *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolatańskiego i rzymskiego*, "Materiały Starożytne", 6, p. 52.
- Zieling N. (1989), *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, vol. I–III, B.A.R., Oxford (BAR International Series, 505).

Streszczenie

W niniejszej pracy przedstawiono znaleziska złotych i srebrnych ozdób, charakterystycznych dla kultury wielbarskiej, pochodzących z obszaru wschodniej strefy kultury przeworskiej. W literaturze wielokrotnie zwracano uwagę na odrębność terenów prawobrzeża Wisły zajmowanych przez ludność kultury przeworskiej. Wspomniana odrębność przejawia się przede wszystkim w specyficznym stylu, łączącym cechy typowe dla kultury przeworskiej z elementami wywodzącymi się z innych obszarów kulturowych, m.in. kultury wielbarskiej. Niezwykły kunszt złotniczy najlepiej widoczny jest w kobiecych ozdobach, tj. w różnych formach wisiorów oraz bransolet. W artykule opisano piętnaście egzemplarzy złotych i elektronowych wisiorów kulistych i odwrotnie gruszkowatych. Zwrócono uwagę na ich wewnątrz różnicowanie oraz elementy zdobnicze, jak granulacja czy filigran. Pokróćce scharakteryzowano znaleziska bransolet z omawianego obszaru. Poruszono również problematykę pozyskiwania metali kolorowych potrzebnych do wykonywania ozdób. Nie odnotowano na terenie zajmowanym przez kulturę wielbarską i przeworską obecności wychodni wspomnianych materiałów. Najprawdopodobniej zatem były one pozyskiwane z terenów cesarstwa rzymskiego. Nie jest jasne, czy pewne źródło ich pochodzenia mogły stanowić rzymskie monety, biorąc pod uwagę stopień ich zanieczyszczenia podczas panowania poszczególnych cesarzy. Uchwycenie przedmiotów wykonanych ze złota i srebra w inwentarzu grobowym omawianych kultur jest utrudnione przez stosowany wówczas obrządek pogrzebowy, jakim było ciałopalenie. Większość znalezisk ma formę niewielkich, stopionych bryłek kruszcu, niemożliwych do identyfikacji. Badania i eksperymenty związane ze spalaniem stosu pogrzebowego z inwentarzem grobowym pokazały niemalże całkowity zanik małych ozdób z metali kolorowych, które wnikają w stos pogrzebowy lub ulegają całkowitemu stopieniu, stając się niezauważalne, co pokazuje, iż nie należy wykluczać obecności takich materiałów w badanych grobach ciałopalnych.

Słowa kluczowe: kultura wielbarska, wschodnia strefa kultury przeworskiej, cesarstwo rzymskie, złoto, srebro, ozdoby, ciałopalenie

Łukasz Antosik <https://orcid.org/0000-0003-4781-0476>**Magdalena Piotrowska** <https://orcid.org/0000-0002-8774-2052>

Child Burial of the Przeworsk Culture From the Younger Pre-Roman Iron Age from Site 14 in Kobyla Miejska, Szadek Commune

Pochówek dziecięcy kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego ze stanowiska Kobyla Miejska 14, gm. Szadek

Abstract: The place, where the site is located, had been destroyed for a long time due to the uncontrolled removal of sand for the needs of local residents. In 2020, the remains of a grave of a Pomeranian culture was recorded. The aim of the fieldwork was to determine the degree of destruction of the cemetery and to capture its extent. The archaeological survey carried out at the site, allowed to discover, among others, one burial of the Przeworsk culture. A metal detector test was also carried out, however, no artefacts which could be associated with this culture were recovered.

The plan of the presented feature was not clearly visible on the sandy soil. At the time of discovery, the vessel was not completely preserved and the fibula was located between fragments of pottery. The heavily corroded brooch was probably originally placed inside a cup which was a container for the burnt human remains. Both

the vessel, due to its micromorphological characteristics – a thickened rim without faceting and a cylindrical handle, and fibula align with type B according to Kostrzewski and group 18 according to Gebhard, date to the A2 phase of the younger pre-Roman Iron Age.

The presented grave might be the only remnant of a burial space of a population of the Przeworsk culture, or an isolated burial of a child located outside the cemetery or on its periphery. There must have been a settlement in the vicinity of the necropolis, which was characterised by its convenient location against the background of the hydrographic network.

Irretrievably lost and destroyed materials of the Przeworsk culture could have contributed to a better knowledge of the Przeworsk settlement in this area, especially in the younger pre-Roman Iron Age, from which sources are less well represented than those from the first centuries AD.

Keywords: grave, Przeworsk culture, younger pre-Roman Iron Age

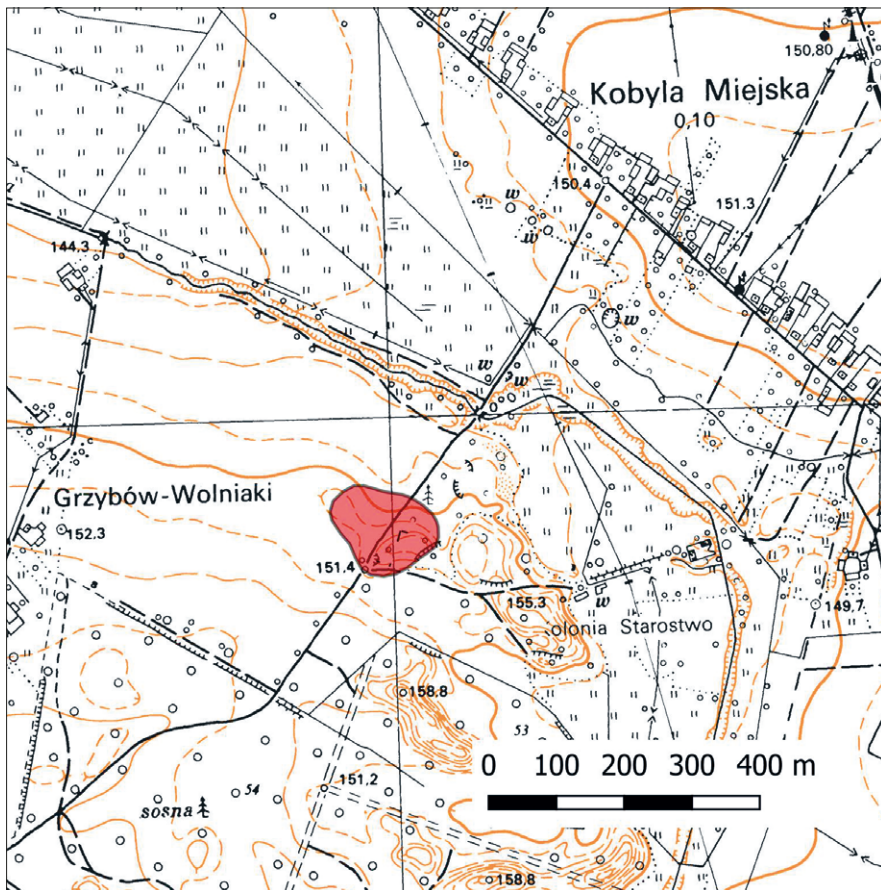

Fig. 1. Kobyla Miejska, Szadek Commune, Łódź Province, site 14. Site location (scale 1:10000) (illustration by P. Muzolf).

Site 14 in Kobyla Miejska is situated to the south of the village buildings, approximately 600 metres away in a straight line. The area is covered by a forest (about 60 years old) predominantly composed of the Scots pine (*Pinus sylvestris*). The archaeological site was located on a small, sandy elevation, on the edge of the Pichna River valley, with a direct distance of approximately 230 meters from it (Nowak 2001: 102; Fig. 1). The nearby flowing watercourse converges with the Brodnia River near Rzeczyca to form a broad valley with terraces (Czyż, Forysiak 2001: 95).

In the physical-geographical division of Poland, Kobyla Miejska is located on the Szadek Plain, which is a part of the Łask Upland, on a periglacially denuded moraine plain that slopes generally towards the northwest. The area has strings of dunes, moraine hills, and river valleys, which exhibit well-defined terrace

levels and broad valleys. The surface of the Łask Upland is drained by three medium-sized rivers: the Grabia, the Ner, and the Bzura, along with their tributaries (Kondracki 2000: 161). The mesoregion of the Łask Upland lies in the eastern part of the macroregion of the Southern Greater Poland Lowland, a part of the Central Polish Lowlands sub-province (Kondracki 2000; Solon et al. 2018).

The discoveries in Kobyla Miejska were made already before the Second World War, with three sites being recorded during that time (Urbański 2003: 3). An article detailing archaeological findings within the Zduńska Wola District mentions one site in Kobyla Miejska linked to the Przeworsk culture, specifically a cemetery dating from the Roman Iron Age. In the same publication only five sites out of more than twenty associated with the Przeworsk culture in the aforementioned district are attributed to the younger pre-Roman Iron Age (Urbański 2003: 5, 7, map 5; no. 9). According to information from the AZP, eleven archaeological sites were registered in Kobyla Miejska, with six of them containing materials associated with the Przeworsk culture (sheet AZP 67-47).

The location of the site had been deteriorating over an extended period due to uncontrolled sand excavation for the needs of local residents. In 2020, the remains of a grave from the Pomernian culture were discovered (Dobrzycki 2020). In the same year, on the initiative of the Provincial Office for the

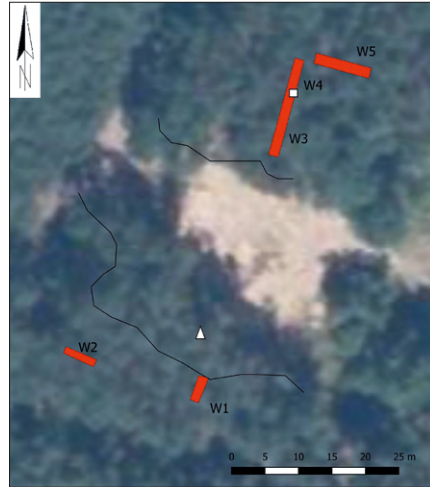

Fig. 2. Arrangement of excavations against the background of the orthophotomap. The triangle represents places where iron rivets were found, and the square denotes the Przeworsk culture grave (illustration by P. Muzolf).

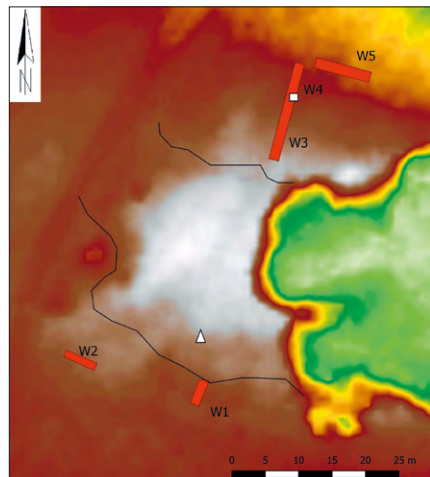

Fig. 3. Arrangement of excavations against the background of dynamic hypsometry showing the extent of the Piaśnica (time unknown) and the present extent (black line). The triangle marks the place where iron rivets with fire patina were found, and the square indicates the Przeworsk culture grave discovered during the research (illustration by P. Muzolf).

Protection of Monuments, a rescue survey was undertaken by the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Łódź¹. The aim of the field work was to determine the degree of the destruction of the cemetery and to capture its extent. In the course of the excavation work, five trenches were dug, with a total area of 50.25 m². Two of them (no. 1 and no. 2) were located on the northern side of the sandpit, while three survey excavations were delineated to the south of the sand extraction site (Fig. 1 and 2). The estimated extent of the damaged area is approximately 7–8 acres. According to oral accounts from the residents of the village of Kobyla Miejska, at the beginning of the twenty-first century, the now-excavated hill upon which the cemetery was situated stood about 2–3 meters higher than the edges of the excavation preserved today (Antosik 2020a; Fig. 3).

During the rescue archaeological survey conducted at the site, evidence of human activity was found in only three of the five trenches. A total of 350 archaeological artefacts and three features were documented, including two pits (feature no. 1 and 2) and one burial (feature no. 3) (Antosik 2020a).

In addition to the test trenches a field survey was carried out. The entire area of plot no. 207 was verified using metal detectors, resulting in the excavation of nineteen artefacts. Among these, thirteen finds dating from the twentieth century were identified. Additionally, six artefacts may be associated with the now-destroyed Cloche Grave cemetery, with the recovered artefacts including 2 iron wires (?) and 4 rivets (?) (with one discovered alongside a small fragment of burnt bone)². All artefacts were found at the southern edge of the excavation, 2 to 4 meters from the present escarpment.

In the course of surface survey stray finds were also collected from two adjacent plots nos. 205/1 and 205/2, which were recorded as Grzybów Wolniaki, site no. 1 (AZP 67-47/10) (Godon 1986), approximately 50 m in a straight line away from the excavation site. A total of 52 artefacts were retrieved from their surface, which included fragments of vessels associated with the Lusatian or Pomeranian culture, the Przeworsk culture, and artefacts from the modern period, dating back to the sixteenth to seventeenth centuries. In addition to pottery one flint and two fragments of daub were recorded. Based on this, it appears appropriate to classify this area as remnants of a multiphase settlement complex. Regrettably, it was not possible to ascertain the northern and eastern boundaries of the site (Antosik 2020a).

1 A rescue archaeological survey was conducted between November 16 and 20, 2020, under the direction of mgr Łukasz Antosik by the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Centre for Research on Ancient Technologies in Łódź.

2 Material pertaining to Cloche Grave culture will be the subject of a separate study.

Fig. 4. Kobyła Miejska, Szadek Commune, Łódź Province, site 14. A plan of the feature at the time of discovery (photograph by Ł. Antosik).

Fig. 5. Kobyła Miejska, Szadek Commune, Łódź Province, site 14. Profile of the feature during exploration with a visible cracked vessel and a fibula (photograph by Ł. Antosik).

The title burial was recorded in trench no. 3, measuring 1.5 x 10 m (15 m²), located on the north-south line, on a slope, where the difference between the highest and lowest points was 73 cm.

In addition to the studied grave, the test trench yielded individual fragments of pottery that should be associated with the Pomeranian and Przeworsk cultures, fragments of a Lusatian (?) culture loom weight, and a fragment of a vessel from the modern period.

The outline of the presented feature was not clearly legible against the sandy sterile earth (Fig. 4). At the time of discovery, the vessel was not preserved in its entirety, and a brooch was found nestled amidst pottery fragments (Fig. 5). The heavily corroded fibula³ was likely originally situated inside a cup, serving as a container for the cremated remains.

It is a hand-made, small vessel whose form, as mentioned above, allows it to be classified as a cup (Fig. 6.1). It was reconstructed from eighteen pottery fragments. The diameter of the spout is 12 cm and the height is 9 cm. The surface is smooth, beige in colour. The handle has a cylindrical shape and is somewhat irregularly positioned. The admixture is fine to medium sand with a small amount of crushed stone. The spout is tapered at the top and slightly thickened, with no distinct edge faceting.

According to the classification system established by T. Dąbrowska for materials from Karczewiec, Węgrowski District (Dąbrowska 1973), which is more detailed than the later scheme (Dąbrowska 1988), and following the classification used among others by A. Maciałowicz for vessels from Suchodół, Sochaczew District (Maciałowicz 2006), the presented artefact can be classified as a type I.1 cup. Such forms are characterised, among others, by straight or rounded walls in the upper part of the vessel and a prominently protruding rim (Dąbrowska 1973: 500; Maciałowicz 2006: 309). Similar vessels have been discovered in both the aforementioned cemeteries, as well as in Dąbek, Mława District (cf. Dąbrowska 1973: 415, 500, Table X: 18; Maciałowicz 2006: 330, 338, Table IV, grave 8: 3, Table XII, grave 35: 1; Mistewicz et al. 2021: 362, Table V/11: 5). In one of the burials at the Gola cemetery in Jarocin District, a vessel with a similar form but a different spout was also found (cf. Grygiel et al. 2019: 145, 261, Fig. 103: 5). The chronology of these vessels spans the entirety of the younger pre-Roman Iron Age, and in the Suchodół necropolis they are mainly associated with the A2 phase (Maciałowicz 2006: 309). A slightly thickened spout with indistinct profiling is a distinctive characteristic of the second ceramic phase of the Przeworsk culture (Dąbrowska 1988: 30–31). The crudely finished edges of the spouts and the absence of clear

³ The brooch underwent conservation at the Bio- and Archaeometry Laboratory of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw.

faceting become increasingly common in phase A2 of the younger pre-Roman Iron Age (Maciałowicz 2006: 314–315, Table I–XLIII; Mistewicz et al. 2021: 168).

The examined vessel also exhibits similarities to cups found in the materials of the Oksywie culture, where they are most often associated with the A2 phase (Strobin 2011: 33). The specimen most closely resembling the cup from the presented site comes from Chełmno, capital of the Commune, and shares very similar dimensions (Strobin 2011: 155, Table XXXV: 8). The vessel in question can be compared to cups of the D1a variety, which are typically recognised by their unfaceted spouts, occasionally thickened (Bokiniec 2008, 150).

The chronology of this vessel can be clarified by the fibula found with it. At the time of its discovery, the brooch was in a very poor state of preservation. It is made from iron and is 5.2 cm long (Fig. 6.2). The fibula is distinguished by a four-coil spring and a clearly upward-oriented chord⁴. There is a thickening at the point where the bow transitions into the foot. The connection between the foot and the bow is “shifted” towards back. The bow has an oval cross-section and is symmetrical, featuring a pronounced curvature. In J. Kostrzewski’s typology, the presented artefact finds no equivalent. The fibula can be tentatively compared to type B (Kostrzewski 1919). In order to distinguish between long and short specimens, an “I” is sometimes added to the notation if the artifact is long, while in the case of short fibulae the type is supplemented with “II” (cf. Mistewicz et al. 2021: 81 and further reading there). It seems that this find can be compared to type B.II, i.e., short ones that appear in the A1 phase and are still present in the A2 phase (Mistewicz et al. 2021: 89; Dąbrowska 1988: 18–21, 29). The fibula in question should also be referred to materials from Manching, as it bears resemblance to brooches of 13b, 18b, and 20 groups according to R. Gebhard (1991). The analysed specimen differs, however, in the shape of the cross-section of the bow from fibulae of group 13b and in the position of the connection between the foot and the bow, which is set further to the rear, rather than, as in 13b, more or less in the middle of the bow; moreover, the find in question lacks the rich ornamentation of the foot (Gebhard 1991: 15–16, Table 16–17). Another group to which the fibula in question can be compared is group 18b due to similarities in size, the proportion of bow length to foot length, and the shape and articulation of the bow, but they differ in the position of the bow-to-foot joint, which in their case is more or less in the middle of the bow and not shifted towards the rear (Gebhard 1991: 18–19, Table 31–32). The fibulae of group 20 and the specimen from Kobyla Miejska are similar in size (small), the ratio of the bow length to foot length, and the shape and articulation of the bow, but in

4 The authors would like to thank Prof. P. Łuczkiwicz for his consultation and assistance in the description and analysis of the fibula.

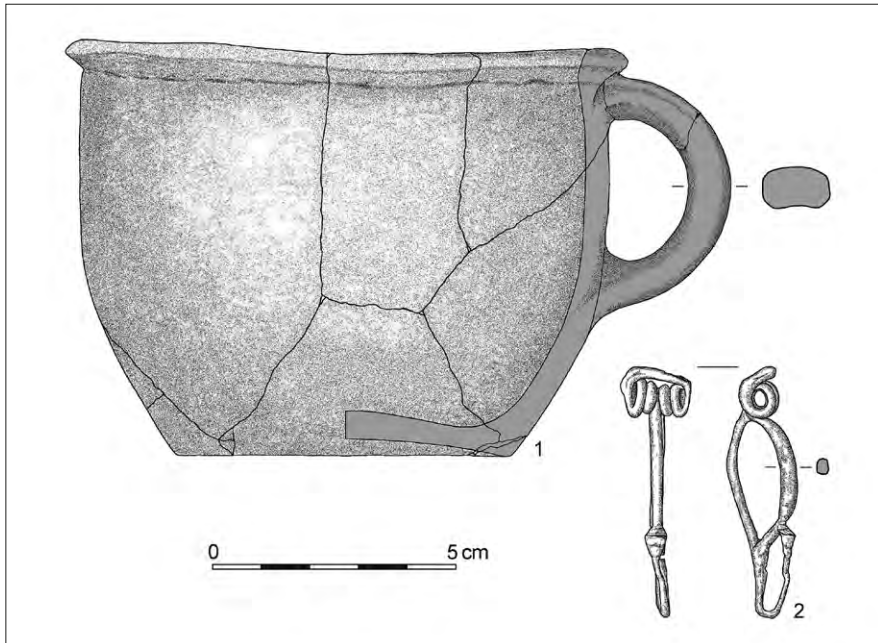

Fig. 6. Kobyla Miejska, Szadek Commune, Łódź Province, site 14. Artefacts obtained from the grave: 1. vessel, 2. fibula (illustration by E. Wtorkiewicz-Marosik).

the analysed brooch the connection of the foot to the leg is set further back and not, as in the mentioned group, more or less in the middle of the bow. Moreover, the artefacts in group 20 are without exception fibulae featuring six-coil springs (Gebhard 1991: 20–21, Table 38). It seems that the analysed fibula should be associated with group 18b as the most related to this group but not as its exact equivalent. This is supported by its small size, the ratio of the bow length to foot length, and the shape and the articulation of the bow. From the aforementioned group, the artifact in question differs significantly by having the foot attached further back to the bow and lacking ornamentation on the foot (Gebhard 1991: 15–16, Table 16–17). Artefacts similar to group 18b according to Gebhard usually have a six-coil spring and the foot attachment is usually in the central part of the bow, but can also be moved forwards or backwards (Grygiel 2018: 49). An artefact from this group was recorded, among others, at the cemetery in Gola (Grygiel et al. 2019: 237, 273, Fig. 148: 7, 7a). The discovery in Kobyla Miejska complements the list of short iron fibulae from the areas of the Polish Lowlands, which includes specimens known for having a long bow and a noticeably shorter foot (Grygiel 2018: 37, 44, 49, 66). Among them are fibulae from Central Poland that align with type B according to Kostrzewski and group 18 according to Gebhard (Grygiel 2018: 45, 49–50, 66,

Fig. 7. Kobyla Miejska, Szadek Commune, Łódź Province, site 14. The vessel retrieved from the grave – a cup with a visible crooked handle (photograph by J. Słomska-Bolonek).

Fig. 21). Fibulae featuring a short foot of a middle La Tène structure, encompassing examples attributed to type B according to Kostrzewski and, among others, group 18 according to Gebhard, are primarily associated with the LTC₂ phase (Grygiel 2018: 91 and further reading there; Grygiel et al. 2019: 273). Some of these artefacts, particularly the more recent variations, are dated to the LTD₁ phase (Grygiel 2018: 93, 95, Fig. 47). The find in question should be linked to the A₂ phase of the younger pre-Roman Iron Age. An iron brooch similar to type B.11 and a cup similar in form to the vessel in question, also characterised by a crooked handle, are among the artefacts recovered from grave 11 from Dąbek dated to the A₂ phase of the younger pre-Roman Iron Age (Mistewicz et al. 2021: 42, 43, 362, Table V/11: 5).

Considering the formal characteristics of the vessel and the chronology of the occurrence of B-type fibulae, the presented burial should be dated to the A₂ phase of the younger pre-Roman Iron Age.

In the case of the analysed vessel, the noteworthy feature is the crookedly positioned handle, which contrasts with the rather smooth surface of the cup (Fig. 7). This is either the result of a deliberate choice or the result of an accidental – “careless” – placement of the handle in this way on this vessel. A fragment of a cup with a slanted handle has been recorded among pottery from the younger pre-Roman

Iron Age at site no. 1 in Kobielice, Zakrzewo Commune (Muzolf 2009: 32, 87, Fig. 41: 1). The materials from this settlement exhibit significant affinities with the Jastorf culture circle (Muzolf 2009: 35). Crooked handles can also be found in the pottery of the Gubin group (Domański 1975: 148, Table XVII: e). A cylindrical handle, slightly obliquely attached, was found on a cup from the Obórka site in Gniezno Commune, which featured vessels reminiscent of Jastorf pottery (Sobucki, Woźniak 2004: 208, Fig. 8: 4). It is, however, difficult to determine whether the example of a slightly crooked handle visible here from the presented site should be associated with the Jastorf culture circle.

The burnt bones discovered in the vessel described above were submitted for expert anthropological analysis. The expert analysis revealed that these remains belong to a child who, at the time of death, was determined to be 5 years old +/- 1.5 years (*infans I*)⁵.

The grave presented is an individual burial. In the Przeworsk culture, both such burials and graves in which children were interred alongside adults are found (Madyda-Legutko et al. 2004: 205). The sole item of equipment is a fibula, which is a common discovery in children's burials (*infans I*), in which, however, single brooches made of bronze, and less frequently silver, are by far the most prevalent. Non-ferrous fibulae in the Przeworsk culture definitely dominate in this age category (Czarnecka 1990: 45, 46). In children's graves, these artifacts were deposited along with the remains in an urn, as in the case of the feature in question (cf. Madyda-Legutko et al. 2004: 204, 205). Considering the presence of a single fibula, it is a grave having average equipment; such burials are most numerous among those of younger children (*infans I*) (Czarnecka 1990: 59).

The practice of using small vessels as urns for the remains of children was observed in the Liswarta settlement area, where single brooches were among the most commonly found items in these burials (Zagórska-Telega 2019: 40, 149). Single cups are also vessels frequently discovered in graves, e.g., in the Suchodół necropolis or the cemetery in Dąbek, Mława District, which indicates their special role in funerary rituals (Maciałowicz 2006: 318, 320; Mistewicz et al. 2021: 169, 194–196). The remains of children were usually deposited in vessels of this form acting as urns (Maciałowicz 2006: 321 and further reading there). The characteristics of the analysed grave align with the observations made with regard to child burials of the first age category in the Liswarta basin and are consistent with findings in other Przeworsk cemeteries (Czarnecka 1990: 59; Zagórska-Telega 2019: 148–149).

It is interesting to note the discovery of a single grave of the Przeworsk culture and the complete absence of other materials that could have originated from the

⁵ The anthropological research was carried out by mgr Justyna Karkus.

destroyed cemetery, except for isolated pottery fragments. This could be explained by the complete loss of archaeological sources due to the nearly total destruction of the site, or by the possibility that the test trench captured a grave situated at the periphery of the cemetery. Another explanation may be related to the nature of the burial itself. Ethnographic research has shown that the graves of children could have been situated beyond the conventional burial grounds used by the community. It seems that this observation can also be applied to the burial customs of the Przeworsk culture population. The burial place of a child could be a forest, a crossroads, a field, or the neighbourhood of a settlement – a space not used by a given community (Madyda-Legutko et al. 2004: 210 and further reading there, 212). The treatment of deceased children was different from that of adults, which may also be evidenced by the small number of their burials discovered within cemeteries, which is surprising as mortality rates, particularly among newborns, must have been high. This may be related to the fact that children were not treated as full-fledged members of society, which in turn may be linked to the concept of several types of souls (Czarnecka 1990: 87, 88).

Pit graves equipped with pottery and metal artefacts occurred in Central Poland in the younger pre-Roman Iron Age (Kaszewska 1975: 197). These burials were also marked by a fill of intense black colour (Kaszewska 1975: 204). The grave featured in this article was very poorly legible in profile as well as on the plan. An urn grave from the site in Marcjanów, Turek District, in which a newborn baby and a woman had been interred, also lacked a grave pit outline (Żółkiewski 2008: 245, 248). In the Przeworsk cemeteries, among others, there are burials with elusive or very poorly legible pits and in their case the grave goods were typically placed within an urn (cf. Zagórska-Telega 2019: 39, 44–45).

If the presented burial comes from a destroyed cemetery or its periphery, there must have been a settlement in the vicinity of the necropolis, which was conveniently located near the hydrographic network, thereby confirming the notion that Przeworsk settlements were clustered in proximity to watercourses (Kaszewska 1975: 196). During phases A1 and A2 of the younger pre-Roman Iron Age, among others, the area along the Warta River was where the Przeworsk settlements were concentrated (Godłowski 1985: 28; Urbaniak 2004: 120).

The presented grave might be the only remnant of a burial space of a population of the Przeworsk culture, or an isolated burial of a child located outside the cemetery or on its periphery. As it was mentioned above, this feature should be associated with the A2 phase of the younger pre-Roman Iron Age. It is difficult to draw definitive conclusions from a single grave, but based on its location it may be presumed that if this indeed was part of a cemetery, it was located on a small sandy elevation, which had also previously served as a burial site for people of the Pomeranian culture (cf. Godłowski 1985: 15).

Metal detector prospecting conducted in the vicinity of the analysed grave and its surroundings did not yield any results. If this was not a single grave, it may indicate a complete destruction of a Przeworsk culture cemetery, marking another instance of recent anthropogenic-induced site destruction (cf. Kobyliński 2009). The irretrievably lost and destroyed materials could have contributed to a better knowledge of the Przeworsk settlement in the area, especially during the younger pre-Roman Iron Age, from which sources are less well represented than those from the early centuries AD.

Bibliography

- Antosik Ł. (2020), Kobyla Miejska, stan. 14, gm. Szadek, pow. zduńskowolski, woj. łódzkie, Register Card of the Land Archaeological Monument (a manuscript in the WUOZ archive in Łódź).
- Antosik Ł. (2020a), Wyniki sondażowych badań archeologicznych w miejscowości Kobyla Miejska, dz. 207, stanowisko 14, AZP 67-47, gm. Szadek, pow. zduńskowolski, woj. łódzkie (a manuscript in the WUOZ archive in Łódź).
- Bokinić E. (2008), *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*, Muzeum Okręgowe, Toruń.
- Czarnecka K. (1990), *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Czyż J., Forsyśki J. (2001), *Budowa geologiczna i rozwój rzeźby okolic Szadku*, "Biuletyn Szadkowski", 1, p. 91–100, <https://doi.org/10.18778/1643-0700.01.08>
- Dąbrowska T. (1973), *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, "Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", 2, p. 383–530.
- Dąbrowska T. (1988), *Wczesne fazy kultury przeworskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Dąbrowska T. (2008), *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa.
- Dobrzycki M. (2020), Kobyla Miejska, gm. Szadek, pow. zduńskowolski, woj. łódzkie, stan. 4, AZP 67-47/87, Register Card of the Land Archaeological Monument (a manuscript of the WUOZ archive in Łódź).
- Domański G. (1975), *Studia z dziejów środkowego Nadodrza III–I w. p.n.e.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Gebhard R. (1991), *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, F. Steiner, Stuttgart (Ausgrabungen in Manching, 14).
- Godłowski K. (1985), *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków.
- Godon K. (1986), Grzybów-Wolniaki, gm. Szadek, woj. sieradzkie, stan. 1, AZP 67-47/10, Register Card of the Archaeological Site (WUOZ archive in Łódź).
- Grygiel M. (2018), *Chronologia przemian kulturowych w dobie przelomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim*, Fundacja Badań

- Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego; Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź.
- Grygiel M., Grygiel R., Stasiak W. (2019), *Gola pod Jarczewem w pradziejach*, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, Łódź.
- Kaszewska E. (1975), *Kultura przeworska w Polsce Środkowej*, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", 22, p. 194–252.
- Kobyliński Z. (2009), *Konserwacja zapobiegawcza dziedzictwa archeologicznego: wprowadzenie do problematyki*, "Ochrona Zabytków" 62.3 (246), p. 77–104.
- Kondracki J. (2000), *Geografia fizyczna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kostrzewski J. (1919), *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Curt Kabitzsch, Leipzig–Würzburg (Mannus-Bibliothek, 18).
- Maciałowicz A. (2006), *Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Suchodole, pow. Sochaczewski*, "Wiadomości Archeologiczne", 58, p. 283–369.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. (2004), *Pochówki dzieci z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie – próba interpretacji*, [in:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (ed.), *Dusza maluczka a strata ogromna*, Poznań (Funeralia Lednickie. Spotkanie, 6), p. 199–215.
- Mistewicz A., Maciałowicz A., Woźniak A. (2021), *Dąbek, stan. 9 – nekropola kultury przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu*, Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawski, Warszawa (Światowit Supplement Series B: Barbaricum, 14).
- Muzolf B. (2009), *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych wielokulturowego stanowiska 1 w Kobielicach, gm. Zakrzewo*, [in:] W. Świętosławski (ed.), *Archeologiczne badania ratownicze nad Bachorzą*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (Acta Archaeologica Lodziensis, 55), p. 7–100.
- Nowak A. (2001), *Zasoby a jakość wód powierzchniowych gminy Szadek*, "Biuletyn Szadkowski", 1, p. 101–110, <https://doi.org/10.18778/1643-0700.01.09>
- Sobucki A., Woźniak Z. (2004), *Nowe materiały o cechach jastorfskich z Wielkopolski*, [in:] H. Machajewski (ed.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Poznań, p. 199–214.
- Solon J., Borzyszkowski J., Bidłasik M., Richling A., Badora K., Balon J., Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., Dobrowolski R., Grzegorzczak I., Jodłowski M., Kistowski M., Kot R., Krąż P., Lechnio J., Macias A., Majchrowska A., Malinowska E., Migoń P., Myga-Piątek U., Nita J., Papińska E., Rodzik J., Strzyż M., Terpiłowski S., Ziaja W. (2018), *Physico-geographical mesoregions of Poland. Verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, "Geographia Polonica", 91.2, p. 143–168, <https://doi.org/10.7163/GPol.0115>
- Strobin A. (2011), *Ceramika naczyniowa kultury oksywskiej*, Biblioteka Telgte Wydawnictwo, Roman Bąk; Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego, Poznań–Gdańsk.
- Urbański A. (2004), *Z badań nad okresami przedrzymskim, rzymskim i wędrówek ludów w Polsce Środkowej*, "Acta Geographica Lodziensis", 88, p. 119–126.
- Urbański M. (2003), *O znaleziskach archeologicznych na terenie powiatu zduńskowolskiego*, "Na Sieradzkich Szlakach", 1–4 (67), p. 2–7.

- Zagórska-Telega J. (2019), *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej nadlśwarciańskiego regionu osadniczego w młodszym i późnym okresie rzymskim*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków.
- Żółkiewski M. (2008), *Kilka uwag o pochówkach dzieci, na przykładzie grobów z cmentarzyska kultury przeworskiej w Marczanowie, pow. Turek, stan. 2*, [in:] J. Skowron, M. Olędzki (ed.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy*, Uniwersytet Łódzki. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, Katedra Badań Wschodu, Łódź, p. 243–258.

Streszczenie

Miejsce, na którym zlokalizowane jest stanowisko, od dłuższego czasu ulegało zniszczeniu na skutek niekontrolowanego wybierania piasku na potrzeby okolicznych mieszkańców. W 2020 r. natrafiono na pozostałości grobu ludności kultury pomorskiej. Celem prac terenowych było określenie stopnia zniszczenia cmentarzyska oraz uchwycenie jego zasięgu. W trakcie sondażowych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku zarejestrowano m.in. jeden pochówek kultury przeworskiej. Przeprowadzono także badania za pomocą wykrywacza metali, jednak nie uzyskano zabytków, które można byłoby wiązać ze wspomnianą kulturą.

Zarys prezentowanego obiektu nie był wyraźnie czytelny na tle piaszczystego calca. W momencie odkrycia naczynie nie było zachowane w całości, a zapinka znajdowała się między fragmentami ceramiki. Silnie skorodowana fibula prawdopodobnie była pierwotnie umieszczona wewnątrz kubka pełniącego rolę pojemnika na przepalone szczątki. Zarówno naczynie, ze względu na cechy mikromorfologiczne – pogrubiony brzeg bez facetowania oraz wałeczkowate ucho, jak żelazna zapinka nawiązująca do typu B według Kostrzewskiego i grupy 18 według Gebharda, datowane są na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego.

Zaprezentowany grób może być jedyną pozostałością przestrzeni grzebalnej ludności kultury przeworskiej lub jednostkowym pochówkiem dziecka zlokalizowanym poza cmentarzyskiem lub na jego obrzeżach. W sąsiedztwie nekropolii znajdująca się musiała osada, która charakteryzowała się dogodnym położeniem na tle sieci hydrograficznej.

Bezpowrotnie utracone i zniszczone materiały kultury przeworskiej mogły się przyczynić do lepszego poznania osadnictwa przeworskiego w tym rejonie, zwłaszcza w okresie młodszopredrzymskim, z którego źródła są słabiej reprezentowane niż te z pierwszych wieków naszej ery.

Słowa kluczowe: grób, kultura przeworska, młodszy okres przedrzymski

Łukasz Antosik

Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Łódź
e-mail: l.antosik@iaepan.edu.pl

Magdalena Piotrowska

Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Łódź
e-mail: m.piotrowska@iaepan.edu.pl

sprawozdania

Filip Nalaskowski <https://orcid.org/0000-0001-6973-9960>**Tomasz Kozłowski** <https://orcid.org/0000-0001-5242-6095>**Wiesław Nowosad** <https://orcid.org/0000-0002-9144-6352>**Dawid Grupa** <https://orcid.org/0000-0002-6393-8528>**Małgorzata Grupa** <https://orcid.org/0000-0001-5128-9754>

Small Museum Exhibition as a Tool for Strengthening Local and Community Ties and a Form of Promoting Popular Science Publications – Końskowola, Poland Based on an Event in Końskowola

**Mała wystawa muzealna jako narzędzie wzmacniania więzi
lokalnych i społecznych oraz forma promocji
publikacji popularnonaukowej – Końskowola, Poland
Na podstawie wydarzenia w Końskowoli**

Introduction

Museums in Poland, and probably also in Europe and the world, are going through a kind of crisis (Folga-Januszewska 2008: 18–46; *Muzea w 2022 roku...* 2022: 34–67). They are looking for their own identity, a new idea for themselves (Clair 2009: 10–26). In this search, it is necessary to find new forms and new ways of operating that would enable museums to continue on a commercial basis on the one hand, and to make at least as important a contribution to social life and science as museums did in the nineteenth and twentieth centuries, on the other.

We see, in the broad perspective of the local politics of smaller towns, a trend towards reducing expenditure on activities related to the development and promotion of culture and the arts. Such strategies are dictated by limited budgets as well as purely market-based understanding of the activities of cultural institutions. Independent cinemas, virtually all theatres and art galleries and, of course, museums are victims of change (Głowacki et al. 2009). The arguments are usually similar: if there can be profit-making cinemas (e.g. so-called multiplexes) or commercial art galleries, then similar institutions subject to local governments should also be self-financing. If this is not the case, it means that they are poorly organised or uncompetitive and should be closed down. Therefore, there is very often no chance for smaller local museums to continue their activity without the support of local governments.

The aforementioned tendency to seek one's own identity and to reinvent museums takes on various forms (McClean 2012: 89–105). On the one hand, we have modern interactive museums overflowing with electronics and gadgets, which perform a very clear educational, but also entertainment function. Such museums seem to be aiming to compete with cinemas, video-game arcades or other strictly entertainment institutions (McClean 2012).

At the other extreme, we also notice a kind of conservatism in museology, which manifests itself in the fact that museums hardly ever change. Maintaining their current stance, they assume that, like universities or religious institutions, they do not have to succumb to temporary trends and fashions, and that they will defend their position with their current cultural significance and mission. These museums resemble institutions from the early twentieth century, relying on a kind of distance of visitors to the collections, a lofty atmosphere (McClean 2012), and often... visitor slippers.

We proposed a certain indirect solution during the promotion of a multi-author monograph *W źródłach utrwalone – krypty w Końskowoli* (Recorded in the Sources – Crypts in Końskowola) (Nowosad et al. 2021). In agreement with the Roman Catholic Parish of the Finding of the Holy Cross and St. Andrew the Apostle, the “Fara Końskowolska” Society for the Protection of Cultural Heritage, and the Kazimiera Walczak Community Cultural Centre in Końskowola, we decided to arrange an exhibition in the interiors that were not originally intended for this purpose. We selected the town hall building housing the local library. After discussing the exhibition design with the library staff, there was no problem with making the free space available for exhibition purposes. It was intended to be a temporary or even ad hoc exhibition. We believed that its preparation would enable the local community to come into contact with their own tradition and culture in a completely new way.

All the artefacts exhibited were published in the aforementioned monograph, which is a kind of account of the research carried out by a group of archaeologists,

historians, and conservators in the crypts of the Parish Church in Końskowola. The book was created with the cooperation and help of local communities: local authorities, church authorities, and ordinary residents who lent their support.

Końskowola and research outline

The source-based history of the village dates back to the end of the fourteenth century, but it has been known under its present name since the second half of the fifteenth century. It has “always” been a part of private estates of magnate families, such as: the Konińskis, the Tęczyńskis, the Opalińskis, the Lubomirskis, and the Czartoryskis. For the first time, Konińska Wola (the name used in the modern era) appeared on the pages of *Liber beneficiorum* by Jan Długosz, a Kraków Canon and one of the most famous Polish chroniclers. It was granted the Charter in 1532 thanks to the efforts of another owner, Andrzej Tęczyński, Great Sword-bearer of the Crown¹. On the site of the present church there originally stood (for about 150 years) a single-nave, wooden Parish Church of the Holy Cross². It is assumed that the second brick church was founded at the turn of the fifteenth/sixteenth century by representatives of the Tęczyński family, as the only ancestral chapels belonged to this family. The church was of white stone, covered with regular shingles on a gable roof. The second temple in its original form survived until 1706, i.e. the Northern War, when the Swedish army burnt the town and damaged it. The repair and reconstruction of the temple rested on the shoulders of the then owners of the estate, August Czartoryski, voivode and general of the Ruthenian lands, and his wife Maria Zofia Sieniawska, Countess of Jarosław and Tenczyn.

The conservation and renovation of the Końskowola Parish Church (2010–2011) made parishioners and researchers realise that virtually every inch of ground is filled with sometimes even several layers of human remains buried over centuries. It was the analysis of the uncovered graves and crypts that helped recall the history of the inhabitants of Końskowola.

One of the aims of the church renovation project³ was to connect the northern crypt – where Izabela née Tęczyńska and Łukasz Opaliński were buried – with

1 Historian and chronicler, diplomat, tutor to the children of King Casimir IV Jagiellon.

2 It is now assumed that the parish already existed before 1418.

3 The Conservation and Renovation of the Parish Church in Końskowola – a Monument of Significance for the History of the Lublin Region. Project co-financed by the funds of the European Regional Development Fund within the scope of the Regional Operational Program for the Lublin Voivodeship for the years 2007–2013. Priority Axis VII. Culture, Tourism and Interregional Cooperation.

the southern crypt⁴, where their daughter Duchess Zofia Lubomirska née Opałińska was buried, by means of an underground corridor (*Konserwacja...* 2011: 62).

In fact, apart from the well-preserved burial of Duchess Zofia and the burials in the crypt under the chancel, the others were mixed, probably partly moved to an ossuary perhaps located in the cemetery to make room for the new dead. However, many artefacts being grave goods were left behind and could therefore be identified. These included fragments of secular and liturgical clothing, various types of devotional items (rosaries, medallions, scapulars), amulets, and coins.

Publication vs exhibition

Usually, an exhibition is a pretext for preparing a publication as a permanent record of the exhibition and a catalogue of the artefacts presented. In the case described here, a completely different approach was adopted. An existing book, the fruit of research work and a complete catalogue of the artefacts recovered during the archaeological excavations, provided the inspiration for an exhibition, which, apart from the educational and social purposes described above, would also serve as a kind of promotion of the publication.

For the local community, publication of a book entirely devoted to the regional heritage was a huge event. In order to give it the right prominence, on the initiative of the local authorities, a so-called book promotion was organised, i.e. an event where the new publication was presented and discussed. In this case, the book promotion strategy went one step further, because in addition to the traditional meeting with the authors, a museum exhibition was created from scratch to bring the materials and descriptions from the book's pages to life.

The exhibition was accompanied by a lecture on the history of fashion and a court fashion show, as part of which a team from Toruń (students and doctoral students of Nicolaus Copernicus University) presented copies of secular costumes from the seventeenth and eighteenth centuries modelled on artefacts found in various regions of Poland.

Beyond any doubt, the presented event contributed significantly to the promotion of the publication. In a way, the impulse to get acquainted with the new publication was not only the traditional meeting of a scientific and social nature, but mostly the interesting exhibition, which provided an opportunity for direct contact with history, the research effects, and the main characters of the book.

⁴ The extensive crypts of the Parish Church have long intrigued and attracted attention. Unfortunately, their condition did not allow free access. Entrance to the system of crypts under the northern nave was possible only by a ladder (*Konserwacja...* 2011: 78).

We are of the opinion that the two functions of this mini-museum undertaking described above, i.e. an ad hoc temporary exhibition as an impulse to stimulate the local community's sense of connection with the history of the locality and as a form of promotion of the publication, may be the answer to the museological crisis suggested earlier.

A Brief description of the presented collection

The newly renovated former town hall building, built in 1775 in the early neoclassical style, was chosen as the venue for the exhibition. The building now serves as a local community centre and library. It was decided to locate the exhibition on the ground floor, in the spacious interiors of the library, after they had been rearranged to adapt them for exhibition purposes. Four illuminated museum display cases and eight mannequins were set up.

The display cases with the artefacts were placed along the walls of the library room (Fig. 1). Their content exceeded the local range and included artefacts not only from the excavations of the Końskowola Parish Church, but also from Lublin, Gniew, Płonkowo, and Bytom Odrzański, giving visitors the opportunity to become more familiar with the work of Polish archaeologists and conservators. It also allowed visitors to understand what “treasures” are still hidden underground and how they

Fig. 1. Library room with prepared display cases and posters (photograph by Filip Nalaskowski).

Fig. 2. Preparing Zofia Lubomirska's dress, Prof. Małgorzata Grupa and Joanna Madecka. In the background, Prof. Tomasz Kozłowski and student Igor Dabralet (photograph by Filip Nalaskowski).

can be used to tell the local history. The first display case contained a biretta (a parish priest's headdress), a wooden chalice⁵, coins, buttons, shoe buckles, and an antiplague amulet (Fig. 2). Reconstructions of a grave cushion and a woman's bonnet were placed in the second display case, while in the third one, there was a cushion with a male headdress made of silk velvet. Artificial fur was fastened around the hatband, perhaps imitating wolf or beaver fur, originally found around the circumference of the hat⁶. The fourth display case was filled with devotional items, i.e. crosses made of various materials (wood, metal, bone), medallions made of brass and aluminium, and relics of rosaries from both the seventeenth and twentieth centuries (Fig. 3, 4).

⁵ Chalice were placed in the tombs of bishops and canons. In Końskwola, the remains of Rev. Canon Franciszek Zabłocki were identified (d. 1821).

⁶ During archaeological research, it was discovered that not all items of clothing went with the deceased to the grave after the funeral ceremonies, as some of them, such as the buttons of a delia or a zupan, were removed because this was the wish of the deceased, as stated in the funeral instructions. A similar thing might have happened with expensive fur from the hat edging.

Fig. 3. Arranging devotional items in a display case, student Nikodem Hirsch (photograph by Filip Nalaskowski).

Between the display cases there were boards informing about the lives of people who had been identified during research or about the founders of various events, such as Elżbieta Sieniawska née Lubomirska (Fig. 1) or Duchess Maria Zofia Czartoryska née Sieniawska and her husband August Czartoryski. After the Tęczyńskis and the Lubomirskis, these were the main heirs of Końskowola and guardians of the church.

The main emphasis of this exhibition was the reconstruction of both secular and clerical burial clothing. On the partially mummified remains of Duchess Zofia Lubomirska née Opalińska (d. 1675) there was a silk burial dress and small fragments of linen undergarments, which, after reconstruction, were presented to the inhabitants of Końskowola⁷ (Fig. 5). Next to it there were examples of reconstructed men's and women's gowns from other sites (Fig. 6). Unique among the garments was a silk

⁷ Zofia Lubomirska's dress differed in cut from the dresses of the period, as the Duchess suffered from idiopathic scoliosis (lateral curvature of undetermined causes), causing deformation of the spine and the whole posture of the constantly suffering woman – Nowosad et al. 2021: 55–62. With such large changes in the woman's silhouette, it was impossible to wear dresses with a neckline falling below the shoulders.

Fig. 4. The completed part of the exhibition, from the left: a children's dress from Bytom Odrzański, Duchess Zofia Lubomirska's dress, a coat from Radzyń Podlaski, children's dress from Bytom Odrzański, and a chasuble from Końskowola (photograph by Filip Nalaskowski).

Fig. 5. The completed part of the exhibition. On the mannequins in the background, an element of Rev. Franciszek Zabłocki's liturgical attire (photograph by Filip Nalaskowski).

cassock of Rev. F. Zablocki, d. 1832 (Fig. 4), the only one so far found during research in Poland. It was complemented by reconstructions of three chasubles, stoles, and maniples found in the crypts of Końskowola (Fig. 4, 6). The presented examples of burial garments constituted also one of the forms of representation of silk fabrics brought to the Republic of Poland from Asia and Western Europe. Although they were all in brownish-yellow colours (the result of ageing processes in the fabrics), their story was meant to trigger the visitors' imagination and show their diversity if only in colour.

The artefacts presented were intended to illustrate fragments of the funerary culture of the modern period. Devotional items represent the persistence of tradition in the Catholic Church, while items of clothing represent the variation of fashion over time.

Report on the event

Despite the fact that the exhibition itself was physically created in one day, preparations for it took many months. Of course, one may ask how many exactly, and the answer will depend on how broadly we treat the definition of preparations.

Discoveries of the presented artefacts were made in Końskowola and other Polish towns over the last 10–12 years. Conservation of the material obtained was completed 3–4 years ago. The preparation of selected artefacts to be shown to the public, the preparation of descriptions, and logistical activities took about 3 months.

On Saturday, December 11, the day before the opening of the exhibition, a group of eight students and four researchers from Nicolaus Copernicus University in Toruń arrived in Końskowola. A special transport of the artefacts was delivered to the exhibition site along with the team.

They then set about unpacking the artefacts and placing them in the exhibition. The greatest amount of effort and time was needed to attach the costumes to the mannequins, while arranging the artefacts in the display cases was completed much more quickly. The mannequins presented four men's attires, two women's dresses, and two children's dresses. Approximately 60 artefacts with descriptions were placed in the display cases.

It was agreed that Sunday would be the opening day of the exhibition. This day, traditionally free from work, is also the day of church services, which still draw crowds of worshippers from the town and surrounding areas in places such as the described Końskowola.

The timetable for the event was as follows: the event started with a show of period costumes at 12.00 p.m. This was followed by a lecture with a discussion and questions from the audience, and finally, at around 2.00 p.m., there were the official opening of the exhibition space and guided tours for visitors.

Fig. 6. Lecture – presentation on court fashion (photograph by Filip Nalaskowski).

Fig. 7. A visitor (photograph by Filip Nalaskowski).

Fig. 8. Talks accompanying the opening of the exhibition (photograph by Filip Nalaskowski).

Around 80 guests attended the event, along with representatives of local and church authorities.

The show featured 8 historical costumes (Fig. 8), which were reconstructions of the originals obtained during archaeological research. The models were students and local volunteers, whose participation had been agreed in advance.

In the next part, Prof. Małgorzata Grupa, who is the author of the exhibition and the prime mover of the event, gave a lecture on the presented costumes and an outline of the research on which the publication and the exhibition were based (Fig. 8). Another lecture was given by Prof. Tomasz Kozłowski, who referred to the archaeological and anthropological themes and interesting facts revealed during research, in particular concerning the figure of Duchess Zofia Lubomirska.

The lectures were followed by a discussion combined with questions to the authors of the book⁸. It should be noted that the interest among the audience was very strong. The questions concerned not only threads strictly connected with the presented material, but also the history of Końskowola and its famous inhabitants, noble families, and old customs.

⁸ Five authors of the monograph were present at the meeting.

The exhibition was opened by the authors and the head of the Końskowola Commune. All those interested then proceeded to take a tour, with students as guides whose explanations supplemented and extended the descriptions of the artefacts presented. Also during this part visitors showed great curiosity and actively engaged in discussions with the authors of the exhibition and the book (Fig. 8).

The exhibition was open for the following three months during library opening hours. Entry was free of charge.

Echoes of the event

The prepared exhibition aroused considerable local interest, as intended. Firstly, it manifested itself in the local press. Local social media covered the event quite thoroughly, encouraged participation, and published very favourable reviews (Stefanek-Nowacka 2021: 9–10)⁹. The comments made by local residents under social media posts were also very important for the evaluation of the initiative; they did not hide their satisfaction and actively commented on the exhibition itself, the book and, most importantly, the historical and cultural information revealed.

Secondly, Professor Małgorzata Grupa was asked to record several statements on the subject of the exhibition and the publication for the “Fara Końskowolska” Society for the Preservation of Cultural Heritage. These interviews were intended to further the local dissemination and promotion of the history of Końskowola.

Finally, according to the information obtained from the centre’s management, several school trips have visited the exhibition since December, whose participants had the opportunity to supplement their purely book knowledge by confronting the exhibited artefacts. These trips were organised by local schools as part of history lessons.

The Sociological and pedagogical perspective on the event

When discussing the functions of museums and exhibitions, the classic three are most often distinguished. The protective function is aimed at preserving and protecting collections of artefacts and mementos of the past. The aesthetic function has the aim of sensitising the audience (aesthetic education) and showing beauty by means of artefacts of material culture. Finally, there is also the educational function aimed at familiarising viewers with history and customs.

⁹ <https://www.facebook.com/farakonskowolska/> (access: 1 v 2022), <https://www.konskowola-fara.pl/2021/12/17/promocja-ksiazki/> (access: 1 v 2022).

The exhibition in question performs to the greatest extent the last – educational – function. However, this activity should be interpreted somewhat differently and more broadly than the common understanding would suggest. We naturally associate education with the system: schools, lessons. As statistics show, the most frequent visitors to museums are pupils, who visit these institutions during school trips (*Muzea w 2022 roku...* 2022: 90). Such activities most often arise from the curriculum and are quite obvious from the point of view of education and upbringing, and hardly need a longer explanation.

The exhibition in Końskowola, however, had a far more subtle educational character. The aim was not to impart knowledge directly to visitors, but rather to sensitise them to the history of the land on which they walk, which is an educational measure. Obviously for the community, no clear and legible connection to the ancestors who made their mark locally is necessary. The exhibition in question featured a number of artefacts that showed the noble or even magnate character of the community of old. The uncovered “treasures” and restored artefacts showed the difficult history of Końskowola in a chronological, cross-sectional manner. Thus, the exhibition had the potential to make the inhabitants aware, in an absolutely tangible way, of the beauty of Końskowola’s history and traditions.

On the one hand, it showed the times of splendour and wealth of the area along with its importance for international politics, and described Końskowola as a cradle of people significant for the politics and history of the whole nation. On the other hand, however, it also showed human tragedies in a dimension as personal as the disability of Duchess Zofia Lubomirska née Opalińska, or her untimely death, but also in a macro-dimension, i.e. in the form information about wars that swept through the area, partitions, or epidemics.

The experience of the event has yet another component. The meeting had a unique, interactive character. The gathered audience, visitors had the rare opportunity to confront their curiosity and doubts live. In this case, it involved not only the authors of the book, as at many promotional events, but also the authors of the exhibition. Surrounded by the artefacts on display, visitors raised a number of threads concerning both the history told by the artefacts and the circumstances of their discovery, as well as the technical details of conservation or the processing of materials. We can therefore conclude that the educational value was revealed here in its traditional version, but in a new form, so to speak, of interaction with the authors of the publication and the exhibition.

A second dimension of the interactivity of the event described was the feedback drawn from comments on social media. In addition to comments on the exhibition itself, they included some interesting reflections on the history and culture of Końskowola, as well as questions. This is a new dimension of interaction that can only be experienced on such a scale in the web 2.0 era (O’Reilly 2009: 3–38).

From a sociological point of view, a group is formed by a human community who, firstly, have personal contact with each other and, secondly, have some common goal (Olechnicki, Załęcki 1999: 33). Similarly, a local community will be formed by a group of people living in the same area, who have personal contact with each other and share some goals. In the case of the community in question, such goals may be harmonious co-existence, cultural transmission, and respect for local traditions and customs. The stronger the relations built in communities, the stronger the cohesiveness of these groups and the foundation on which the group is based (Zbieg et al. 2015: 335–351). A very strong foundation can be shared cultural heritage. Feeling a connection to another person through the same lineage is one of the most important characteristics determining the strength of a relationship. The more we are willing to trust the other person, to enter into a social relationship with them, the more we will feel that we have more in common with this person (Smith 2013). These basic characteristics linking individuals can be a common language, a similar appearance, but above all, as mentioned earlier, cultural heritage. Such heritage consists of common history, common tradition, and similarly fostered and interpreted social, moral, and legal norms.

Precisely for these reasons, the exhibition had the potential to significantly strengthen the bonds between local residents by presenting a collection that demonstrated the shared history of the inhabitants of these lands as well as the historical connection with distinguished people from the area, and that showed a kind of genealogical lineage with which visitors could identify.

The exhibition also had a lesser, but not negligible, significance as an element of an important local socio-cultural event. This event brought together representatives of local, lay, and ecclesiastical authorities¹⁰. It provided an opportunity for ordinary residents to meet in one place with representatives of the authorities and their representatives, as well as local cultural managers, where admiring the exhibition offered a chance to meet and focus thoughts and conversations around the historical, archaeological, political, and religious content presented.

The second aspect worth noting about the exhibition in question is its function vis-à-vis the publication based on the discoveries it presented.

In the popular understanding, a museum is associated with splendour and magnificence. It evokes associations with a large building, numerous staff and, consequently, considerable expenditure (Kotler, Kotler 2000: 271–287). We also frequently notice certain slowness in the creation, development, and updating of museum collections. These problems do not concern the examples shown.

10 Rev. Canon Piotr Trela was parish priest and vice-president of the Parish Church in the years 2003–2010, then these functions were held by Rev. Adam Bab (2010–2014), who is currently an auxiliary bishop (since 2020) in the Archdiocese of Lublin.

The arrangement of the exhibition in Końskowola was created in one day, did not require large financial outlays, and was thus a response to the problems identified.

Obviously, the event described was of a micro nature compared with traditional museums. It also did not fulfil as wide a range of functions as traditional museums. Nevertheless, we believe that the educational function, the aesthetic function for visitors, and the no less important promotional function for the publication were all brilliantly fulfilled within the framework of this temporary exhibition at a very low cost. It is therefore worth considering popularising such undertakings as a way of complementing the activities of traditional museums.

Conclusions

The form of history promotion described in this paper is fairly new in Poland¹¹. The element to which we wanted to draw particular attention was the culture- and society-creating function, which can be performed by similar undertakings on a micro-scale.

Moreover, we believe that such micro-exhibitions, ad hoc in nature, which combine publication of discoveries with their presentation, are an excellent form of promotion of scientific events, carried out with relatively little effort and resources.

Bibliography

- Clair J. (2009), *Kryzys muzeów*, Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, Gdańsk.
- Folga-Januszewska D. (2008), *Muzea w Polsce. Stan, zachodzące zmiany i kierunki rozwoju muzeów w Europie oraz rekomendacje dla muzeów polskich. Raport opracowany na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, jako jeden z Raportów o Stanie Kultury*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa.
- Głowacki J., Hausner J., Jakóbiak K., Markiel K., Mituś A., Śabiński M. (2009), *Finansowanie kultury i zarządzanie instytucjami kultury*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków.
- Konserwacja i remont Fary w Końskowoli – zabytku o istotnym znaczeniu dla historii Regionu Lubelskiego* (2011), [s.n.], Końskowola.

11 In the case of the Toruń group led by Prof. Małgorzata Grupa, such activities are quite often applied after the end of archaeological research: presentation of the results of the research and display of selected artefacts before conservation, and if it is a several-year programme of work, also the effects of conservation carried out in Toruń's laboratory – Płonkowo, Gniew, Piaseczno, Szczuczyn, Radzyń Podlaski, Łuków, and Góra Kalwaria. The curriculum at the Institute of Archaeology of NCU in Toruń includes classes in the conservation of archaeological artefacts, which are extended to include preventive conservation in the field during archaeological research.

- Kotler N., Kotler Ph. (2000), *Can Museums be All Things to All People? Missions, Goals, and Marketing's Role*, "Museum Management and Curatorship", 18.3, p. 271–287, <https://doi.org/10.1080/09647770000301803>
- McLean F. (2012), *Marketing the museum*, Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9780203033661>
- Muzea w 2022 roku* (2022), Narodowy Instytut Muzeów, Warszawa.
- Nowosad W., Grupa M., Kozłowski T., Nalaskowski F., Grupa D., Kulesz A., Openkowski R., Dobek M., Majorek M., Michalik J. (2021), *W źródłach utrwalone – krypty w Końskowoli*, TODK Fara Końskowska; Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Końskowola–Łódź.
- O'Reilly T. (2009), *What is Web 2.0?*, O'Reilly Media, Inc., Sebastopol, CA.
- Olechnicki K., Załęcki P. (1999), *Słownik socjologiczny*, Wydawnictwo Graffiti BC, Toruń.
- Smith P.B., Fischer R., Vignoles V.L., Bond M.H. (2013), *Understanding social psychology across cultures. Engaging with others in a changing world*, Sage, Los Angeles.
- Stefanek-Nowacka B. (2021), *Promocja nowej książki wydanej przez TODK Fara Końskowska*, "Echo Końskowoli", 12, p. 9–10.
- Zbieg A., Słowińska A., Żak B. (2015), *Sila relacji interpersonalnej-wstępna weryfikacja koncepcji i metody pomiarowej*, "Psychologia Społeczna", 3.34, p. 335–351.

Websites

- <https://www.facebook.com/farakonskowolska/> (access: 1 V 2022).
- <https://www.konskowola-fara.pl/2021/12/17/promocja-ksiazki/> (access: 1 V 2022).
- <https://www.nimoz.pl/dzialalnosc/projekty/statystyka-muzeow/> (access: 1 V 2022).

Filip Nalaskowski

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Faculty of Philosophy and Social Sciences
e-mail: filipn@umk.pl

Tomasz Kozłowski

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Institute of Archaeology
e-mail: kozlow@umk.pl

Wiesław Nowosad

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Faculty of History
e-mail: wnowosad@umk.pl

Dawid Grupa

e-mail: d.m.grupa@gmail.com

Małgorzata Grupa

Nicolaus Copernicus University in Toruń
Institute of Archaeology
e-mail: mgrupa@umk.pl